

Sjuttonhundratal

2009

JONAS NORDIN: *Inledning* | 3

PASI IHALAINEN: *Introduction* | 5

MARTIN OLIN: *Tessinarna i Venedig* | 7

KRISTINA FJELKESTAM: *Den sentimentala romanen och kampen om medborgarskap: Rousseaus Julie och Staëls Delphine* | 22

TIMO KAITARO: « *Manuscrit de Mr Dangicourt* » : *système métaphysique néantiste d'un disciple de Leibniz* | 40

LIISA STEINBY: *The Rehabilitation of Myth: Enlightenment and Romanticism in Johann Gottfried Herder's Vom Geist der Ebräischen Poesie* | 54

VILLE LÄHDE: *Rousseau's Natural Man as the Critic of Urbanised Society* | 80

MEDDELANDEN: JONAS NORDIN: *Kungens fristad: Gustav III:s dokumenterade besök på Haga enligt hovförtäringräkenskaperna*. 96

AVHANDLINGAR: JOHANNA AMINOFF-WINBERG, *På flykt i eget land: internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*, anm. av Peter Ericsson. 102; KARL AXELSSON, *The Sublime: Precursors and British Eighteenth-Century Conceptions*, rev. by Mats Malm. 103; ROBERT CALLERGÅRD, *An Essay on Thomas Reid's Philosophy of Science*, anm. av Andreas Hellerstedt. 107; ELISABET GÖRANSSON, *Letters of a Learned Lady: Sophia Elisabeth Brenner's Correspondence, with an Edition of her Letters to and from Otto Sperling the Younger*, rev. by Elena Dahlberg. 108; MATS HAYEN, *Stadens puls: en tidsgeografisk studie av bushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*, anm. av Jessica Parland-von Essen. 110; JON HELGASON, *Hjärtats skrifter: en brevkulturs uttryck i korrespondensen mellan Anna Louisa Karsch och Johann Wilhelm Ludwig Gleim, Tilda Maria Forselius*. 111; BENNY JACOBSSON, *Den sjunde världsdelen: västgötar och Västergötland 1646–1771: en identitetshistoria*, anm. Peter Sjökvist. 115; NINA JAVETTE KOEFOED, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre: køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, anm. av Marie Lindstedt Cronberg. 116; MARIE LÖWENDAHL, *Min allrabästa och ömmaste vän! Kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal*, anm. av Agneta Helmius. 118; ERIK MAGNUSSON, *Gränsöverskridande koordination: syntaktisk förändring i äldre svenska*, anm. av David Håkansson. 120; SOILI-MARIA OLLI, *Visioner av världen: bädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680–1789*, anm. av Mikael Pettersson. 121; ODILE RICHARD-PAUCHET, *Diderot dans les Lettres à Sophie Volland : une esthétique épistolaire*, anm. av Sven Björkman. 125; HEDVIG

SCHÖNBÄCK, *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet*, anm. av Gunnar Broberg. 127; HENRIKA TANDEFELT, *Konsten att härska: Gustaf III inför sina undersåtar*, anm. av Patrik Winton. 130; FREDRIK THISNER, *Militärstatens arvegods: officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark ca 1720–1800*, anm. av Ville Sarkamo. 133

LITTERATUR: MIKAEL ALM & BRITT-INGER JOHANSSON (RED.), *Scripts of Kingship: Essays on Bernadotte and Dynastic Formation in an Age of Revolution*, anm. av Patrik Lundell. 135; BRITTA ANDERSEN & PERNILLE ROHOLT (RED.), *Byens adelsgårde og palæer: Norden 1720–1800*, anm. av Sabrina Norlander Eliasson. 136; JAN ANDERSEN, *Poul Hansen Egede – en grønlandsforsker i 1700-tallet*, anm. av Allan Sortkær. 137; MICHAEL BREGNSBO, *Caroline Mathilde: magt og skæbne*, anm. av Mikael Alm. 139; ANNE ERIKSEN, ANDERS JOHANSEN, SIV ELLEN KRAFT & ERLING SANDMO (RED.), *Kulturanalyse: en teksthistorie*, anm. av Gunnar Broberg. 140; ANNE ERIKSEN, *Topografens verden: fornminner og fortidsforståelse*, anm. av Mattias Legné. 141; JOHN PETER COLLETT & BÅRD FRYDENLUND (RED.), *Christianias handelspatrisiat: en elite i 1700-tallets Norge*, anm. av Ernst Bjerke. 142; JENS GLEBE-MØLLER, *Struensees vej till Skafottet: fornruft og åbenbaring i Oplysningstiden*, anm. av David Hallbeck. 143; JOHNNY HAGBERG (RED.), *Jesper Swedberg – en antologi*, anm. av Inge Jonsson. 144; CLAS FREDRIK HORNSTEDT, *Brev från Batavia: en resa till Ostindien 1782–1786*, anm. av David Dunér. 146; PASI IHALAINEN, *Protestant nations redefined: Changing perceptions of national identity in the rhetoric of the English, Dutch and Swedish public churches, 1685–1772*, anm. av Carola Nordbäck. 147; KIRSI VAINIO-KORHONEN, *Sophie Creutzin aika: aatelistämää 1700-luvun Suomessa, och Carina Burman, Den finländska Sappo: Catharina Charlotta Swedenmarcks liv och verk*, anm. av Henrika Tandefelt. 152; ELLEN KREFTING & ANNE BEATE MAURSETH (RED.), *Mennesket: arven fra opplysningstiden*, anm. av Christine Quarfood. 153; JÜRGEN LUH, *Kriegskunst in Europa 1650–1800*, anm. av Oskar Sjöström. 155; KÄRIN NICKELSEN, *Draughtsmen, Botanists and Nature: the Construction of Eighteenth-Century Botanical Illustrations*, anm. av Gunilla Törnvall. 156; MAGNUS OLAUSSON (RED.), *Alexander Roslin*, anm. av Margareta Nisser-Dalman. 157; CARL RENMARCK, *Plurima Lingvæ Gothicæ Rudera*, anm. av Lars Holm. 158; EDVARD CARLESON & CARL FREDRIK VON HÖPKEN, *Beskrifning öfwer resan till Ephesus och Scalanova*, anm. av Joachim Östlund. 160; HELENE SCHMITZ, NILS UDDENBERG & PIA ÖSTENSSON, *System och passion: Linné och drömmen om Naturens ordning*, anm. av Kenneth Nyberg. 160; J. E. O. SCREEN, *The Army in Finland During the Last Decades of Swedish Rule (1770–1809)*, anm. av Jyrki Paasikoski. 162; THORD SILVERBARK, *Doktor Hasselquists resa: Linnélärjungen i Mellersta Östern 1749–1752*, anm. av Andreas Hellerstedt. 163; JYRKI SIUKONEN, *Mies palavassa hatussa: professori Johan Welinin maailma*, anm. av Päivi Maria Pihlaja. 164; ANDRÉ SWANSTRÖM, *Mystiker, präster och väckelsens arvingar: studier kring den österbottniska separatismen*, anm. av Harry Lenhammar. 165; JANIKE SVERDRUP UGELSTAD, *Thi han blev en kunstmaler: Peder Aadnes og hans billedverden*, anm. av Camilla Christin Nedreaas Haukedal. 166; WILLIAM URBAN, *Bayonets for Hire: Mercenaries at War, 1550–1789*, anm. av Oskar Sjöström. 170

MEDVERKANDE. 172

Inledning

Jonas Nordin

Under en formmässig likhet kommer läsare av tidigare volymer att notera betydelsefulla förändringar i årets utgåva av *Sjuttonhundratal*. I förra årgången aviserades att den nordiska profilen skulle stärkas genom ett regelrätt samarbete med de finska och de norska sällskapen för 1700-talsstudier. Jag har personligen sett det som naturligt och angeläget att stärka kontakterna allmänt mellan de nordiska sällskapen och jag ser en gemensam publikationsverksamhet som ett av de effektivaste medlen för detta. Det är därför en glädje att med denna årgång av *Sjuttonhundratal* kunna presentera ett första steg mot utvidgat samarbete. Av olika skäl har vi tvingats genomföra utvidgningen etappvis och den bok ni har under ögonen ges ut av det svenska och det finska sällskapet. Denna samverkan har medfört avsevärda redaktionella förbättringar och vi har ännu förhoppningar om att kunna inkludera andra sällskap framöver.

Som synes av denna volym betyder en nordisk inriktning inte en begränsning till vare sig nordiska ämnen eller språk. Vi har publicerat bidrag på många olika språk redan tidigare, men det har nu blivit en mer uttalad målsättning med årsskriften, vilket inte minst framgår av den nya undertiteln. Denna förändring kan verka avskräckande på somliga läsare, men vår förhoppning är att de flesta skall uppleva det som en positiv utveckling att den nordiska 1700-talsforskningen kan göras tillgänglig i ett större internationellt sammanhang och att skribenterna själva ges större möjlighet att välja det språk de anser lämpligast att presentera sina rön på. Få lär ifrågasätta värdet med mångnationellt samarbete och mot sådan bakgrund är det också naturligt att ha en öppen attityd i språkfrågan. Vår ambition är att utan ämnesmässiga begränsningar publicera högkvalitativ forskning om 1700-talet på skandinaviska språk, engelska, franska och tyska. Genom en bred recensitionsavdelning vill vi informera om den bästa och den senaste 1700-talsforskningen inom och utom Norden.

Redaktionen har en öppen och flexibel inställning till innehållet. Vi kommer att, som i flera av de tidigare årgångarna, fortsätta med särskilda temanummer, men vi tar också gärna emot fristående bidrag och välkomnar originalmanuskript från alla disci-

pliner och med alla inriktningar. Redaktionen emotser också recensionsexemplar av nyutkommen litteratur om 1700-talet. Den tvärvetenskapliga profilen är något vi särskilt värnar om och denna volym innehåller uppsatser av en konstvetare, två litteraturvetare, en filosof samt en idéhistoriker. Medarbetarna i recensionsavdelningen kommer från ett brett spektrum av discipliner.

Det är en händelse som ser ut som en tanke att det just år 2009 presenteras ett svensk–finskt samarbetsprojekt kring 1700-talsforskningen. Det är tvåhundra år sedan det gamla riket splittrades i två delar, men de bägge ländernas gemensamma historia tycks ha mött ett ökat intresse under senare år. Efter att de båda ländernas äldre historia länge skrivits i parallella spår har det förmärkts nya tendenser som fört in kvalitativt nya element i 1700-talsforskningen och där inte minst ökad hänsyn tagits till det gamla rikets förutsättningar, sammansättning och gränser. I de följande uppsatserna syns inte mycket av just dessa frågor – forskningen styrs av sina egna intressen alldeles oberoende av jubileumsår. Men vi är mycket glada över att kunna presentera ett organ där svenska och finska 1700-talsforskare kan kommunicera med intresserade kolleger i bägge länderna och förhoppningsvis även nå ännu vidare kretsar.

Jonas Nordin

Introduction to the new Nordic Yearbook and to the thematic section on eighteenth-century philosophy

Pasi Ihalainen

This volume of *Sjuttonbundratal* ('The Eighteenth Century' in Swedish) is the result of a proposal by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies to extend their Yearbook – published since 2004 – into a pan-Nordic journal. It has been edited by editors nominated by the Swedish and Finnish Societies and has also been contributed to by Norwegian reviewers and referees. It was released at the bicentennial of the division of the Swedish realm, commemorated at the third Nordic Conference for Eighteenth-Century Studies in Turku, Finland, on 2 October 2009.

As befits an international and interdisciplinary yearbook, this volume contains articles in several fields of current academic enquiry. They have been written in the spirit of multilingualism, a feature that the Yearbook will continue to nurture. An extensive review section exploring recent Scandinavian literature is also included. The team of editors hopes that the volume will find interested subscribers and readers not only among the members of the Swedish and Finnish Societies but also among other Scandinavian and international eighteenth-century scholars. We aim at developing the international character of the Yearbook by recruiting more Danish, Icelandic and Norwegian as well as non-Nordic editors, contributors and readers. In the review process, experts from outside Scandinavia will be used whenever possible.

The international series of *Sjuttonbundratal* opens with a thematic section discussing eighteenth-century philosophy from a variety of interconnected points of view: the interaction between social theory and literary genre; the Enlightenment debate on natural man; the interrelation between myth, religion and the Enlightenment; and the possibilities of mathematical reasoning leading to atheistic conclusions.

Kristina Fjelkestam's essay on comparative literature sets out to prove an argument on the political aspects of the late-eighteenth- and early-nineteenth-century sentimental novel. Fjelkestam argues that the women heroines who sacrificed their lives in novels by Jean-Jacques Rousseau and Germaine de Staël were victims of an ethical dilemma that resulted from contradictory bourgeois-liberal demands for individual liberty and

the common good. In searching for virtue through self-sacrifice, the women were fighting for the right of citizenship in a modern national state dominated by men.

Ville Lähde's essay on Rousseau's concept of natural man also shows how Rousseau saw the bourgeois as both independent and dependent. Analysing the structure of the argumentation in Rousseau's classic text on the origin of inequality, Lähde suggests that Rousseau did not use the seemingly contradictory concept of the ignorant natural man – a creature lacking society, language and reason and thus hardly capable of development – to make a particular philosophical claim. He rather used it as a literary device that enabled him to challenge previous philosophical justifications of political institutions as 'natural' and to view contemporary urban societies critically.

Much eighteenth-century philosophy also focused on the question of the nature of religion. Liisa Steinby's article introduces us to debates on the relations between myth, religion, poetry and reason. Steinby demonstrates how Johann Gottfried Herder reconciled the Enlightenment emphasis on reason and the religious writings of the Old Testament, thus creating an evolutionary transition to Romanticism. Rather than rejecting rationalism, Herder interpreted religion through the medium of human reason, suggesting that religious texts should be seen as poetry originating in a particular Israelite context. Indeed, their content could be seen as consistent with both pantheistic philosophy and contemporary forms of government.

Finally, Timo Kaitaro's analysis of Pierre Dancicourt's metaphysical system illustrates how it was possible to draw quite different conclusions about the reconcilability of reason and religion. Kaitaro shows how early eighteenth-century commentators were uneasy with Dancicourt's suggestion – based on mathematical reasoning – that the original matter of the universe was 'nothingness'. Despite Dancicourt's claims that his system combined revelation and reason, Gottfried Wilhelm von Leibniz saw it as encroaching on the area of theology and potentially leading to dangerous conclusions in favour of materialism.

While literature and philosophy were dominant subjects in the articles submitted and accepted this year, the Yearbook will remain open to all eighteenth-century scholars irrespective of discipline and native country. Let us together make the Yearbook a leading organ of eighteenth-century studies in the North of Europe. One way to achieve this goal is to actively submit articles and book reviews for publication. Another is to subscribe to *Sjuttonbundratal* and to recommend it to your home university library.

Pasi Ihalainen

Tessinarna i Venedig

Martin Olin

Karl XII kom aldrig till Venedig, men hans kusin Frederik IV av Danmark gjorde ett nio veckor långt besök i staden den kalla vintern 1709. Han beställde sitt porträtt i pastell av den unga Rosalba Carriera, då alldeles i början av sin karriär, och vedutamålaren Luca Carlevarijs avbildade regattan som anordnades för att hedra kungen strax före hans avfärd. Den märkvärdiga samlingen av venetianskt glas på Rosenborg i Köpenhamn är ett minne från Frederik IV:s resa.¹ Packlärarna med staden Venedigs gåva och kungens inköp kom med skepp från Livorno och kördes i vagn till Rosenborg, där glasföremålen så småningom installerades i ett särskilt rum där de kan ses än i dag. I Venedig talade man länge om det kalla 1709, då kanalerna frös och karnevalen fick skjutas upp, som »danske kungens år», *l'anno del re Federigo di Danimarca*.²

Många medlemmar av Nordeuropas furstehus lyckades som den danske kungen och trots de pågående krigen hinna med ett *city break* i Venedig på några veckor eller månader under 1700-talets första decennier. Särskilt flitiga Venedig-resenärer var den regerande familjen i Sachsen-Polen. Kronprins Fredrik August, sedermera August III av Polen, besökte staden tre gånger. Hans son, kronprins Fredrik Christian, tillbringade nästan ett halvår i Venedig på väg hem till Dresden efter sin italienska resa 1738–1740.³ Vistelsen i lagunstaden sammanföll gärna med karnevalen och åtminstone stundtals kunde kungar och kurfurstar lämna sina offentliga roller och roa sig anonymt. Inköp av konst och lyxföremål var också en stående programpunkt. Ofta besöktes också Arsenalen, en gång förutsättningen för Venedigs ekonomiska och sjömilitära välde. Och politiken var aldrig helt frånvarande. Den ryske tsarens sändebud i Wien passade 1709 på att resa till Venedig för att befordra en rysk-dansk allians riktad mot Karl XII, vars trupper samtidigt kämpade för att uthärda kölden borta i Ukraina.

1700-talets första hälft var inte bara Venedig-turismens guldålder utan också en dynamisk tid för det venetianska måleriet. Begåvade konstnärer utvecklade en sensuell dekorativ stil som i kombination med ett lagom komplicerat mytologiskt innehåll tilltalade en internationell beställarkrets. Furstarna eller deras representanter engagerade

venetianska målare och gav dem i uppdrag att utsmycka trapphus och salonger med plafonder i luftiga blå, rosa och ljusgröna nyanser. Hovet i Wien anställde 1709 Antonio Bellucci, Giacomo Amigoni var hovmålare i München hos kurfursten Max Emmanuel och Gaspare Diziani arbetade åt August den starke i Dresden.⁴ Den brittiske ambassadören lord Manchester tog med sig konstnärerna Giovanni Antonio Pellegrini och Marco Ricci till England, där de bland annat arbetade för lord Carlisle på Castle Howard och för andra medlemmar av Whig-aristokratin. Francis Haskell gör jämförelsen med intresset för Andrea Palladios arkitektur i samma beställarkrets. Whig-oligarkerna liknade i viss mån de venetianska aristokraterna på Palladios och Paolo Veroneses tid. Storbritannien var *de facto* en form av adelsrepublik under ett symboliskt statsöverhuvud; att de styrande vände blickarna mot Venedig och Veneto i sökandet efter en konstnärlig inramning till sin ställning är inte förvånande.

Carl Gustaf Tessin var alltså långtifrån först på plan i jakten på konstnärer från Venedig när han 1736 fick vittring på en talangfull men än så länge förhållandevis okänd målare. Konstnären, tänkte sig Tessin, kunde man engagera för att måla den väldiga rikssalsplafonden på Stockholms slott.⁵ Men Giovanni Battista Tiepolo, 40 år gammal och ett av 1700-talets största konstnärliga genier, avböjde svenskarnas alltför snålt tilltagna bud, och taket i Rikssalen förblev omålat. Det var ett snöpligt slut på en lovande början, men förutsägbart. Ett årligt arvode på 2 000 écus var politiskt omöjligt i Sverige, särskilt till en förhållandevis oprövad utlänning.

Längre fram skall jag återkomma till Carl Gustaf Tessin och Tiepolo, en relation som rymmer mer än ett uteblivet kontrakt. Men först till frågan vilken roll Venedig spelade för stormaktstidens svenskar och särskilt för Tessins far och farfar. För Nicodemus Tessin d.ä. och d.y. var Rom den avgörande erfarenheten, de norditalienska städerna inte mycket mer än etapper på vägen dit eller hem. Nicodemus Tessin d.ä:s Italien-resa 1651–1653 är ett förhållandevis utforskat fält. Med tanke på Tessins dominerande ställning i svensk stormaktstida arkitektur vore det värdefullt att veta mer, till exempel vilka intryck han har tagit av arkitekturen i Venedig och Veneto, men vi har inte så många konkreta uppgifter.⁶ Som resällskap hade arkitekten sin bror Ernst. Denne förde en resedagbok som finns bevarad i Riksarkivet. Ett ytterligare dokument med anteckningar gjorda i Rom under samma resa finns i Nationalmusei arkiv, med Carl Gustaf Tessins påskrift på första sidan: »Ernst Tessin, rådmannens broder».⁷ Carl Gustaf Tessin intresserade sig för den Tessinska släktens historia före överflyttningen till Sverige och samlade in uppgifter om anförvanterna i Stralsund. Så vitt känt är spelade Ernst Tessin ingen vidare roll i brodern Nicodemus' arkitektverksamhet eller i familjens fortsatta öden i Sverige.

Ernst – och troligen också Nicodemus – anlände till Venedig över Bassano, Castelfranco och Treviso hösten 1651. De tog in på värdshuset Vita Lejonet vid Canal

Grande. Ernst Tessins noteringar innehåller många historiska uppgifter men också bilder av det samtida Venedig. Han skriver om Markusplatsen och Markuskyrkan, om ghettot och turkarna i staden, om marknaden vid Rialto, om en utflykt till Murano och om målningar av Tizian och Giorgione.⁸ Dock verkar han inte särskilt intresserad av arkitektur eller kunnig i ämnet. Kyrkorna San Giorgio Maggiore och Il Redentore nämns med uppskattning, men inte deras arkitekt Andrea Palladio. Det framgår inte heller om brodern Nicodemus var med honom under upptäcktsfärderna.

I Nationalmuseum finns emellertid en grupp teckningar som vittnar om familjen Tessins intresse för en särskild aspekt av den venetianska arkitekturen: mönstrade stengolv. Teckningarna är bevarade i den Tessin-Hårlemanska samlingen (THC) och Cronstedt-samlingen (CC). Vid en hastig blick kan man tro att det är Nicodemus Tessin d.y. som har studerat golv i kyrkor och palats i Venedig. Hans handstil är lätt att känna igen, och vi vet att han var i staden två gånger, 1677 och 1688. Men teckningarna är utförda på holländskt papper, som var det vanligast förekommande i Sverige, och sättet att teckna och skriva överensstämmer inte med Tessins stil efter det långa studieuppehållet i Rom 1673–1677. Ser man närmare på materialet blir det uppenbart att Tessin har kopierat golvmönstren från äldre blad i samlingen. Den i princip enda tänkbara tidpunkten för kopieringen är före resan till Italien 1673, och bladen har då sannolikt kommit till som en förberedelse för studierna i Italien. I samlingen finns en stor grupp teckningar av Nicodemus Tessin d.y. med motiv från Italien, lite osäkert utförda och flera med långa prydliga påskrifter på italienska, som i likhet med golvmönstren tros ha tillkommit före Tessins utlandsresa.⁹ I de allra flesta fall står man inför situationen att de teckningar eller gravyrer som Tessin d.y. har kopierat har förkommit, och man får laborera med beteckningar som »kopia efter ett försvunnet original». Men det gäller inte de venetianska golven. I detta fall finns dels en serie teckningar av olikfärgade marmorgolv utförda på äldre papper, med påskrifter som anger golvets belägenhet, dels Tessin d.y:s kopior. Det tydligaste exemplet på tillvägagångssättet är en dubbelsidig teckning (THC 1645), där Tessin d.y. har sammanställt sex olika golv, tre på framsidan och tre på baksidan, och försett dem med numreringar 6–11 (bild 1). Nyckeln till numreringarna har gått förlorad, men den går i fyra av fallen att rekonstruera med hjälp av påskrifterna på tre äldre teckningar som tjänat som förlagor:

6. *A S:t Nicolo di Tolentinj in Venetia* (påskrift på CC 1162)

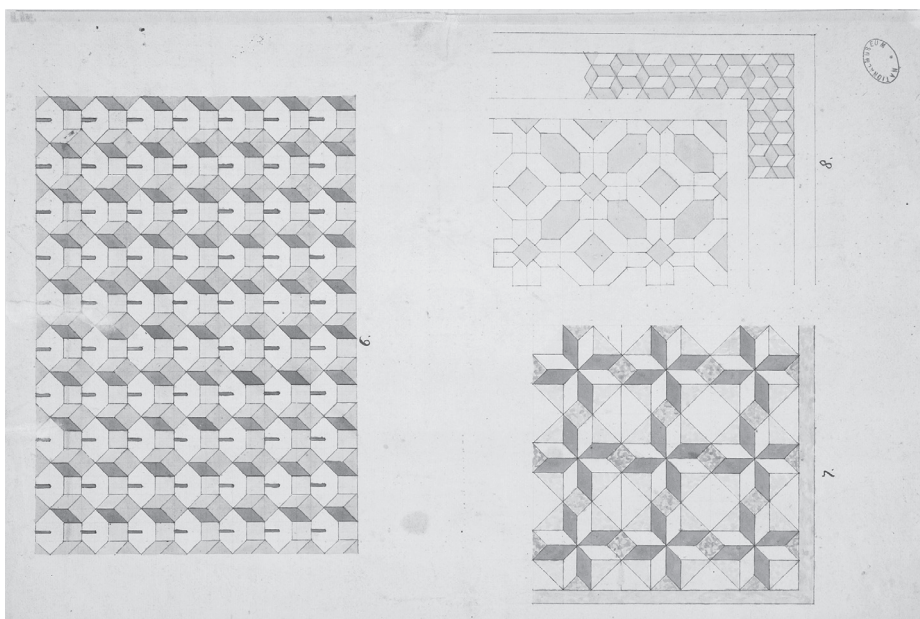
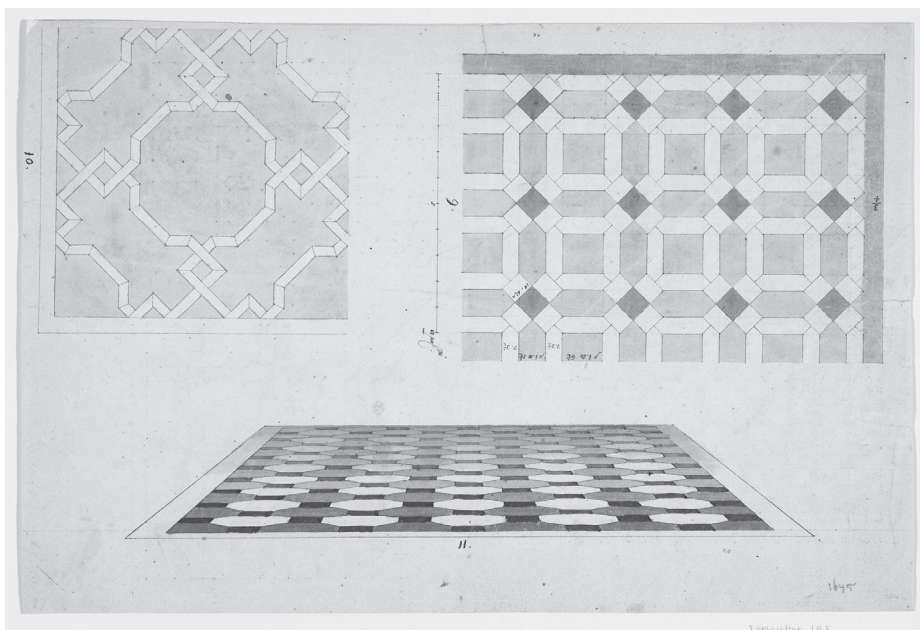
7. *A S:nt Georgio* (påskrift på CC 1162)

8. Oidentifierad

9. *Alla Madonna del Soccorso in Venetia* (påskrift på THC 1646)

10. *Nella Corte de Grimani in Venetia* (påskrift på CC 3093)

11. Oidentifierad

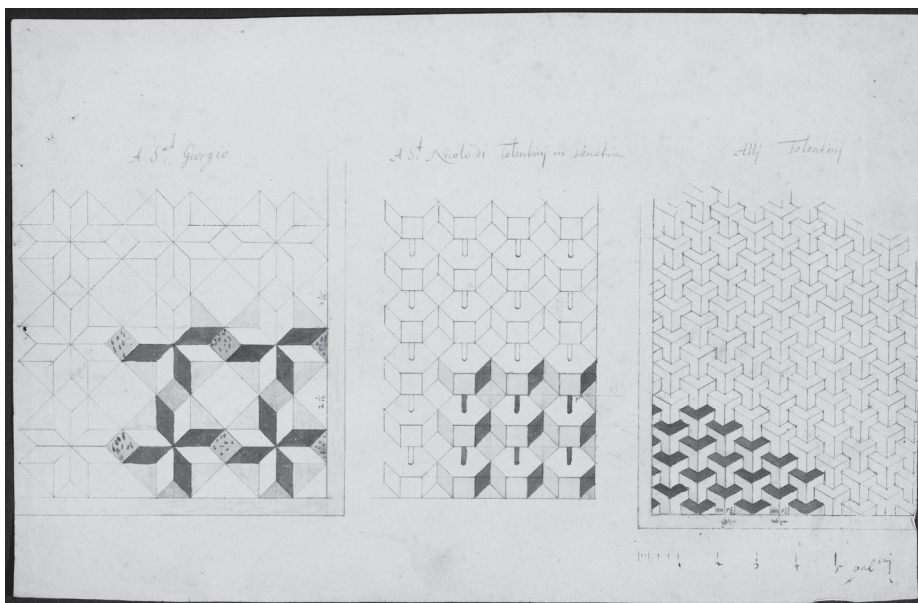

1. Nicodemus Tessin d.y. *Venetianska golvmönster*, bläck och akvarell på papper, Nationalmuseum (THC 1645). Kopierade efter faderns teckningar från den italienska studieresan som ett led i arkitektens utbildning.

De äldre teckningarna bär också spår av kopieringsprocessen. De är genomstungna av små hål i skärningspunkter, och det finns spår efter det metallredskap som använts för att föra över stödlinjer från det ena papperet till det andra genom tryck. För övrigt kan man iaktta liknande inristade, »osynliga» linjer i och ovanför golv nummer 11, där de använts för att konstruera perspektivet i den fint laverade vyn av ett golv i förkortning – en nyttig teckningsövning för en ung arkitekt. Såväl förlageteckningar som kopior återger röd, svart, grå och gul marmor med lavyr, och gissningsvis har färgläggningen bidragit till att bladen har överlevt. Att teckningarna är kolorerade anges i alla fall särskilt i ett 1700-talsinventarium över familjen Tessins teckningssamling.¹⁰

Några av mönstren är intrikata konstruktioner som kan ge illusionen av djup. Särskilt mönster nummer 6 i listan ovan, uppbyggt av en vit sexhörning med ett smalt svart fält, en gul kvadrat samt en svart och en grå romb, fungerar som ett slags fixeringsbild där man omväxlande kan se kuber och en serie tredimensionella kroppar på sexhörning bas som tycks uppträda på en svart stav (bild 2). Ett sådant golv finns, som anges i påskriften på den äldre teckningen, i kyrkan San Nicolò da Tolentino i Venedig, i de kapell som avslutar transeptet (bild 3). Det var teatinordens kyrka i staden, uppförd från 1590 efter ritningar av Vincenzo Scamozzi och invigd 1602.¹¹ Andra mönster i serien av äldre teckningar är studerade i samma kyrka. Det är inte alldeles klart vem som har hållit i pennan, men troligast är att det var Nicodemus Tessin d.ä. Påskrifternas handstil liknar hans.¹² Bladen måste i alla fall ha varit i Tessins ägo, för under arbetet med Drottningholms slott under 1660-talet har de använts som referensmaterial. En koppling som brukar nämnas är den mellan slottets stora trappa och trapphuset i klostret San Giorgio Maggiore i Venedig, del i samma komplex som Palladios kyrka. Det venetianska trapphuset är uppfört på 1640-talet efter ritningar av Baldassare Longhena, och bland de tessinska teckningarna finns flera studier.¹³ Ett annat samband som inte har uppmärksammats tidigare är att det ovan beskrivna mönstret från San Nicolò da Tolentino, baserat på en vit sexhörning, har legat till grund för mönstret i den centrala ovalen i golvet i Hedvig Eleonoras paradsängkammare (bild 4).

Arbetet med att lägga det påkostade intarsiagolvet i sängkammaren, eller »alkoven», pågick när den kejslerliga ministern, greve von Sternberg, besökte Drottningholm 1674.¹⁴ Detta år var Nicodemus Tessin d.y. i Rom och samlade nya förebilder. Flera av dem kom till användning när han tecknade den stora perspektivritningen av Drottningholms trapphus, vilket tros ha skett under Rom-tiden eller strax därefter (bild 5).¹⁵ Men de venetianska golven var inte bortglömda. Mönstret med den vita sexhörningen finns med i perspektivritningens återgivning av den vestibul som bildas i bottenvåningen, under det centrala trapploppet, och för trappavsatserna har mönstren från motsvarande avsatser i San Giorgio-trappan använts. I *Succia*-sticket av trapphuset,

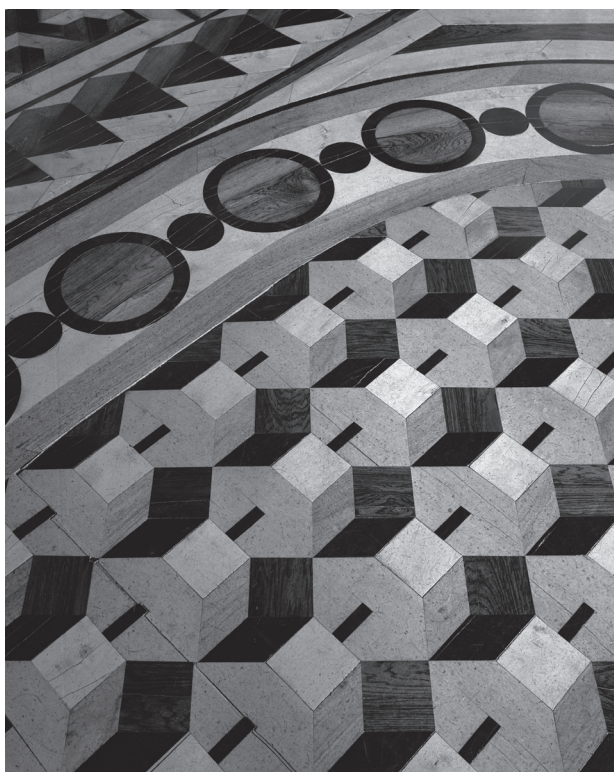
2. Nicodemus Tessin d.ä., *Tre venticianska marmorgolv*, bläck och akvarell på papper, Nationalmuseum (CC 1162). Troligen utförda under ett besök i Venedig 1651. Mönstren skulle senare komma till användning när Tessin arbetade med inredningen av Drottningholms slott.
3. Detalj av marmorgolv, San Nicolò da Tolentino, Venedig. Foto: Anna Bortolozzi.

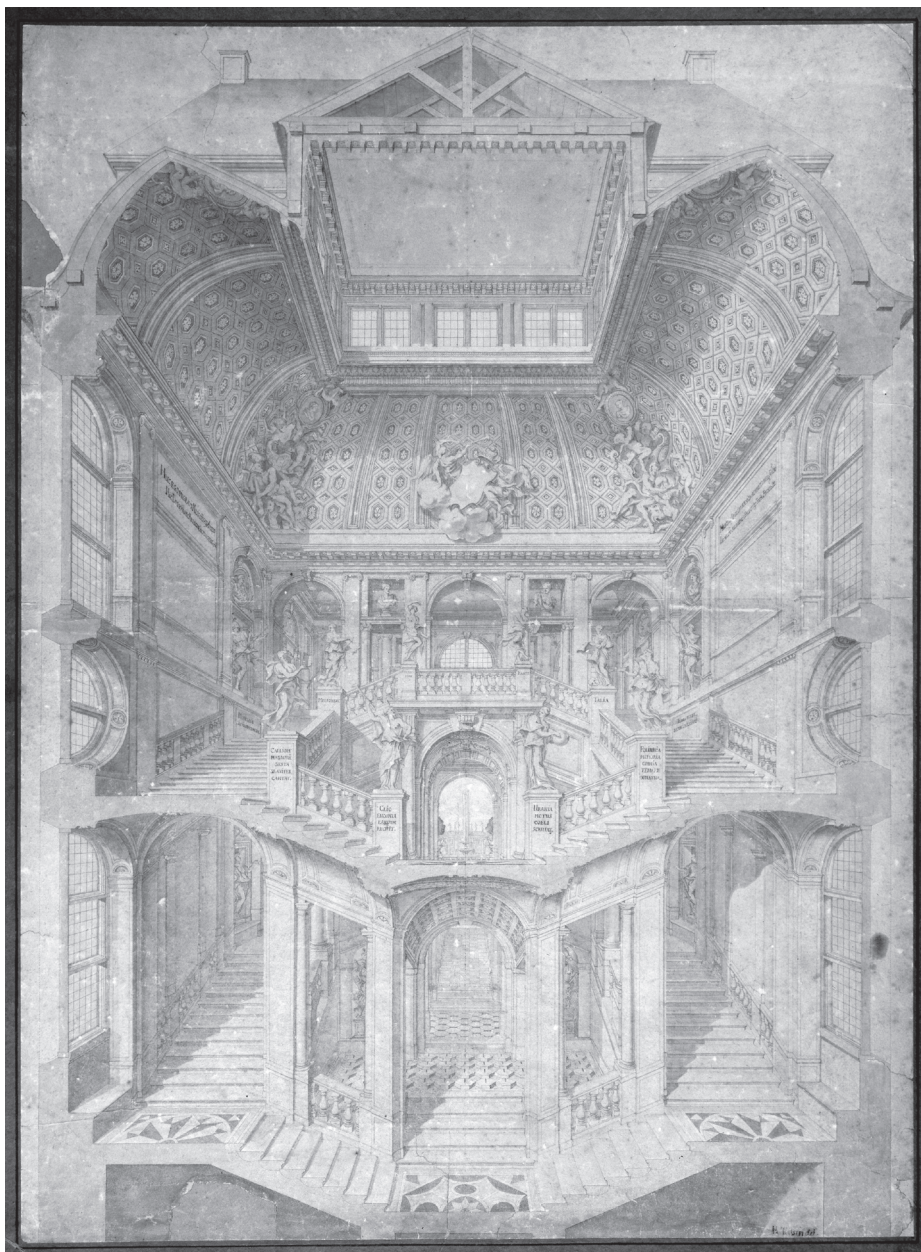
som bygger på perspektivritningen, finns bara kompassros-mönstret på de nedre trappavsatserna på sidorna kvar.

På vägen hem från sin andra resa till Italien 1687–1688 gjorde Nicodemus Tessin d.y., som redan antytt, ett uppehåll i Venedig. Från det besöket finns en del anteckningar bevarade som till en stor del handlar om teater.¹⁶ Under 1600-talets sista decennier var Venedig en ledande teaterstad med fem–sex scener och en långt utvecklad scenteknik. Vid denna tidpunkt experimenterade man med en vidareutveckling av scenrummet bort från 1600-talets dominerande system med symmetriska kulisser ordnade enligt centralperspektivets principer. Tessins anteckningar är av stort värde för teaterhistorien, inte minst genom hans intresse för de annars dåligt dokumenterade tekniska lösningarna.¹⁷ Den mest imponerande scenförändringen ser Tessin på teatern San Giovanni Crisostomo, där ett upplyst, »förtrollat» rum förvandlades till en fasansfull grotta med en eldsprutande drake på några ögonblick. Han ger därefter en noggrann redogörelse för hur omvandlingen gick till.¹⁸

En söndag bevittnade Tessin en av den venetianska republikens omständliga omröstningsceremonier i Dogepalatset och beskriver i sin journal hur ämbetsinnehavare

4. Detalj av trägolv i Hedvig Eleonoras paradsängkammare, Drottningholms slott. Foto: Åke E:son Lindman.

5. Nicodemus Tessin d.y., *Sprängskiss till trapphuset på Drottningholms slott*, bläck och akvarell på papper, Nationalmuseum (58/1888). Golvmonstret i fig. 3 skymtar i den centrala vestibulen mellan de nedre trapploppen.

utsågs med hjälp av balloteringskulor i guld och silver. Han beundrade adelns långa svarta rockar och noterade att många bar blonda peruker. För den venetianska byggnadskonsten däremot hade den svenske arkitekten inte mycket till övers. Det gamla Dogepalatset var »mycket dålig arkitektur» och i Markuskyrkan fanns »inte det ringaste av skönhet att se, ett stort arbete av onyttiga mosaiker, och golv inlagda med små stenar, vilket är desto mer klandervärt eftersom det är ett oändligt arbete och har kostat pengar och inte duger till något».¹⁹ Han medgav dock att ett av golven har ett konstfullt mönster i svart, gul, gråbrun och vit marmor som skapar djupillusion, och han gjorde en liten skiss i anteckningsboken. Han hälsade vidare på hos några målare, Johann Carl Loth («Carlotto»), född i München och några år senare utnämnd till kejserlig hovmålare, och Marco Liberi. Den sistnämnde var son till den mer kände Pietro Liberi, död sedan ett par månader tillbaka. Tessin konstaterade att Marco inte tecknade korrekt, men att han i likhet med de flesta venetianska målare målade ett motiv med fyra eller fem figurer på så kort tid som tre eller fyra dagar. Denna snabbhet inverkade menligt på innehållet, tycks Tessin ha menat. Eftertanke och »vetenskap» blev det inte tid till, man drev mest »traffique mitt den schildereijen». Passagen är inte lättolkad, men när Tessin tillade att Liberi gärna vill söka sig till något tyskt eller utländskt hov, kan man gissa att han kritiserade den typ av dekorativa, furstesmickrande måleri som vid den här tiden började etablera sig som en venetiansk exportprodukt. Marco Liberi lyckades inte slå sig in på hovmålarbanan; troligen dog han kort efter Tessins besök.²⁰

När Carl Gustaf Tessin kom till Venedig var det alltså just på jakt efter en målare som kunde tänka sig att flytta till ett nordeuropeiskt hov och helst också en som målade snabbt.²¹ Tessin var 1736 Sveriges sändebud i Wien men passade på att under några värveckor göra en avstickare till Venedig. Han hade planer på ett handelsavtal med republiken: mot olja, vin och salt skulle Sverige leverera bräder, järn och fisk (troligen den typ av torkad fisk från Nordsjön, stockfisk, som än i dag importeras och i Veneto säljs som *stoccafisso*).²² Men det som främst intresserade honom var konstnärerna och möjligheten att värva någon av dem. I ett ofta citerat brev till Carl Hårleman, skrivet efter återkomsten till Wien, gör han en mönstring av de målare han tagit i beaktande:

Det är allmänt bekant att den venetianska skolan står på en hög nivå och utmärker sig i Italien. Men bland alla dessa virtuosi finns det ytterst få som passa oss. Låt oss, om ni vill, ta dem i närmare skärskådande, en efter en. 1:o Canaletti, vedutamålare, fantastisk, puckelryggig, döpt, säljer en stafflimålning (den enda art av måleri han driver) för ända till 120 sekiner och är dessutom under fyra år engagerad att endast arbeta för en engelsman vid namn Smith. Duger icke. 2:o Cimaroli, målare i samma smak men har ännu inte nått översta steget på skalan, för övrigt bortskämd av engelsmännen, som inbillat honom att den minsta av hans målningar är värd 30 sekiner eller mera; i intet avseende lämplig för våra synpunkter. Duger icke. 3:o Pittoni, historiemålare, anses, mot min övertygelse, som den bästa. Jag är förvissad om att hans manér icke skulle tilltala er. Han arbetar i

6. Giovanni Battista Tiepolo, *Jobannes Döparens balsbuggning*, olja på duk, Nationalmuseum (NM 188). Skiss till fresk i Cappella Colleoni i Bergamo. Carl Gustaf Tessin lyckades inte värva Tiepolo till slottsbygget i Stockholm, men förvärfvade några målningar av konstnären till sin samling.

Cortonas ljusa kolorit, och jag har sett sittande figurer av honom så långa, att man inte förstod hur de skulle kunna resa sig. Duger inte heller. 4:o Piazzetta, stor tecknare och skicklig målare, förtjänar i min tanke den främsta plats som man velat ge den föregående. Men hans manér är mycket genomarbetat och följaktligen mycket långsamt. Duger icke. 5:o Burstaloni, målar bra, både al fresco och i olja och för billigt pris, men hans komposition är svag och förslår blott för medelstora dukar. Duger icke. 6:o Palazzo, har grace och ett speciellt manér, men tecknar illa och kan inte gruppera tre figurer. Duger icke. 7:o Noghari, ypperlig, exakt, flitig, efterbildar naturen som en flamländare, men om ni vill ha kroppar till hans huvud, måste man låta göra dem av en annan. Duger icke. 8:o Antonio Joli, elev av Bibiena, målar den heliga nattvarden för S:t Giov. Chrysostomo och förstår sig bra på utsikter och arkitektur, men bolognesaren här i Wien är bättre, och det är därför endast i brist på den senare, som han skulle kunna duga. 9:o Tiepolo, kallad Tiepoletto, är som skapad enkom för oss. Han är lärjunge till Paolo Veronese och, som ni så riktigt säger, allt i hans målningar bär en praktfull utstyrelse t.o.m. tiggarna. Men är det inte just det stora modet? För övrigt är han full av esprit, foglig som en Taraval, en utomordentlig eld, en glänsande kolorit och av en överraskande snabbhet. Han fullbordar en målning på mindre tid än en annan behöver för att riva färgerna.²³

Tessin angav att Tiepolo kräver 1 500 écus om året, och Hårleman lyckades faktiskt få denna summa godkänd hos slottsbyggnadsdeputationen, men vid närmare eftertanke krävde målaren 2 000, och därmed strandade förhandlingarna. I mars året därpå skrev Tessin till sin agent i Venedig, den framstående konstkännaren Anton Maria Zanetti, och bad honom förhöra sig med Tiepolo om man verkligen inte kunde närma sig varandra. Tiepolo begärde 2 000 écus, men svenska kungens hovmålare hade 600 om året; Domenico Francia, som Tessin värvat i Wien, hade bara 500. Domenico verkar dessutom nöjd med Sverige och med klimatet. Tessin var övertygad om att Tiepolo inte skulle ångra sig, och han erbjöd husrum och en plats vid sitt eget bord, utöver arvodet.²⁴ Det verkar inte som om betalningens storlek var det enda som avgjorde; andra skäl vägde också tungt. Efter att ha talat med konstnären svarade Zanetti att »svårigheten, som gör hans anspråk en smula för höga, är att han är gift och att har åtta eller nio barn och är mycket fäst vid sin hustru, dessutom har han mycket att göra och tjänar bra även utan att lämna Venedig».²⁵ Det hela var lönlöst: Tiepolo, som var Venedigs främste målare och, gissade Zanetti, den främste freskomålaren i hela Italien, hade i det rådande läget inget att vinna på ett uppdrag i Stockholm, kungligt eller ej.

7. Francesco Zuccarelli (1702–1788), *Landskap med träbro och boskap*, olja på duk, Nationalmuseum (NM 545). Tessin köpte två dukar av Zuccarelli, en målare från Mellanitalien som under 1730- och 1740-talen var verksam i Venedig där han specialiserade sig på landskapsmåleri.

Helt utan resultat blev inte resan till Venedig. Carl Gustaf Tessin gjorde flera betydande konstförvärv under sitt besök. Bland dem fanns åtminstone två målningar av Tiepolo som i dag förvaras i svenska samlingar: *Danaë och guldregnet* i Stockholms universitets konstsamling och *Johannes Döparens halsbuggning* i Nationalmuseum (bild 6). Den sistnämnda, mindre känd än *Danaë*-bilden, är en mörk och intensivt spänstig oljeskiss i litet format. Den gruvliga scenen utspelar sig i en fängelsehåla, där den huvudlöse Johannes ses bakifrån, alltjämt på knä och stödande sig på armbågarna. I den ljusare freskoverionen i Cappella Colleoni i Bergamo har konstnären vänt på liket, som därtill har fallit ihop i en trovärdigare ställning. Fresken är en av tre lunettmålningar med scener ur Johannes Döparens liv, utförda 1733 av namnen Giovanni Battista Tiepolo.²⁶ Tessin köpte också fyra »huvuden», ett slags genremålningar i form av bröstbilder (två flickor, en gumma och en man med skägg), av Giuseppe Nogari. Även de finns på Nationalmuseum, liksom två landskapsmålningar av Francesco Zuccarelli (bild 7) och flera andra verk. Att Zuccarellimålningarna har tillhört Tessin bekräftas i dennes korrespondens med Zanetti, som hjälpte till med förmedlingar och köp under åren som följde.²⁷

När Tiepolo och hans assistenter – flera av dem hans söner – småningom antog erbjudanden om att måla åt en främmande furste blev resultatet en av seklets största och mest svindlande vackra fresker: de fyra världsdelarna i trapphuset i det furstbiskopliga residenset i Würzburg.²⁸ Nu, i början av 1750-talet, var målarens familjesituation en annan och även sönerna kunde genom uppdraget beredas arbete och kanske karriäröppningar. På 1760-talet drog familjeföretaget vidare till Madrid för att täcka vidsträckt tak med hyllningar till den spanska monarkin. Giovanni Battista Tiepolo dog 1770 i Carlos III:s tjänst i Madrid.

1. Frederik Weilbach, *Frederik IV:s Italienresor* (Köpenhamn 1933) s. 102–108; Gudmund Bosen, *Venetianske glas på Rosenborg*, De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg (Köpenhamn 1960). För Carlevarijs målning, se Giuseppe Pavanello & Alberto Craievich (red.), *Canaletto: Venezia e i suoi splendori* (Venedig 2008) s. 247f. Tack till museumsinspektör Peter Kristiansen vid Rosenborg Slot för värdefulla uppgifter.

2. Francis Haskell, *Patrons and Painters. Art and Society in Baroque Italy* (New Haven & London 1980 [1963]), s. 277.

3. Haskell (1980) s. 277; Maureen Cassidy-Geiger, »« Je reçus le Soir le monde marqué ». A Crown Prince of Saxony on the Grand Tour in Italy 1738–1740», *The International Fine Arts and Antique Dealers Show* (New York 2004) s. 21–31.

4. Haskell (1980) s. 278f.

5. Episoden är välkänd och behandlas av bl.a. Oswald Sirén, *Dessins et tableaux de la renaissance italienne dans les collections de Suède* (Stockholm 1902) s. 103–113; Walfrid Holst, *Carl Gustaf*

Tessin under rese-, riksdagsmänna- och de tidigare beskickningsåren (Lund 1931) s. 155–160; Carl David Moselius, »Gustav III och konsten med en inledning om Tessin och Lovisa Ulrika», *Nationalmusei årsbok* 1939, s. 101–111; Per Bjurström & Görel Cavalli-Björkman, »A newly acquired portrait of Anton Maria Zanetti by Rosalba Carriera», *Nationalmuseum Bulletin*, 1:1 (1977) s. 31–50; Per Bjurström, »A Canaletto that Tessin acquired in Venice in 1737», *Nationalmuseum Bulletin*, 4:3 (1980) s. 111–115.

6. Kristofer Neville presenterade i september 2008 vid ett seminarium vid konstvetenskapliga institutionen på Stockholms universitet ett pågående projekt kring Tessin d.ä. och tog då bland annat upp Ernst Tessins resedagbok. Tessin d.ä:s resa till Italien berörs av Sten Karling, *Kalmar Domkyrka och Nikodemus Tessin d.ä.* (Växjö 1984) s. 24, och av Johan Eriksson & Peter Liljenstolpe, *Sjöo slott: Nicodemus Tessin d.ä. och Johan Gabriel Stenbock som aktörer vid ett stormaktstida slottsbygge* (Uppsala 2001) s. 27, och samma författare, »Nicodemus Tessin den äldres Sjöo – en palladiansk villa vid Mälaren», i Karl Johan Eklund, Hans Norman & Göran Ulväng (red.), *Sjöo slott – tradition och manifestation* (Uppsala 2008) s. 63.

7. Nicodemus Tessin d.y., biograficasamlingen, konstnärarkivet, Nationalmuseum (NM).

8. Tessinska samlingen, E 5766, Riksarkivet (RA). Besöket i Venedig upptar f. 21–45.

9. Börje Magnusson har gjort författaren uppmärksam på denna grupp av teckningar.

10. Inventarium »C. G. Tessins egenhändiga catalogue öfver Handteckningarne» omkring 1732, i C. G. Tessin, biograficasamlingen, konstnärarkivet, NM. I avsnittet Tiroir 3, cahier 3: »13. Desseins, dont cinq colorés, de divers compartimens pour pavés de marbre».

11. Franco Barbieri & Guido Beltramini (red.), *Vincenzo Scamozzi 1548–1616*, utst. kat. Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio (Vicenza 2003) s. 325.

12. Jfr Nicodemus Tessin d.ä. till Axel Oxenstierna, 5/2 1652 (Rom), Oxenstiernska samlingen, Ser. B E739, RA.

13. Se Göran Alm, »'Beqvämlighet och skönheit'. Inredningarna under Hedvig Eleonora», i Göran Alm & Rebecka Millhagen (red.), *Drottningholms slott: från Hedvig Eleonora till Lovisa Ulrika* (Stockholm 2004) s. 209f. THC 2199 (plan, 2:a vån), 2200 (plan bottenvån), 2201 (detaljer) och 2202 (sektion) är av Nicodemus Tessin d.y. och på holländskt papper. CC 568 (plan bottenvån, samma skala och detaljer som THC 2200) är på italienskt papper och av en annan hand. Ernst Tessin (se ovan not 5) beskriver ett besök i klostret men kommenterar inte arkitekturen närmare.

14. Fredric Bedoire, »Drottningholm under Hedvig Eleonora», i Alm & Millhagen (2004) s. 94.

15. Börje Magnusson, »Tessin jr and Sylvius at Drottningholm, the Impact of Their Studies in Rome», *Nationalmuseum Bulletin*, 3 (1979) p. 50–56. Perspektivritningen finns i Nationalmuseum, NMH 58/1888.

16. Publicerade i Merit Laine & Börje Magnusson (red.), *Travel Notes 1673–77 and 1687–88*, Nicodemus Tessin the Younger: Sources, Works, Collections, III (Stockholm 2002) s. 355–380; för avsnitten som avser teater, se Per Bjurström, »Unveröffentliches von Nicodemus

Tessin d.J. Reisenotizen über Barock-Theater in Venedig und Piazzola», *Kleine Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte*, 21 (Berlin 1966) s. 14–41.

17. Bjurström (1966) s. 17.

18. Laine & Magnusson (2004) s. 359.

19. Laine & Magnusson (2004) s. 357.

20. Laine & Magnusson (2004) s. 375. E. Bénézit, *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, Nouvelle édition (Paris 1999) anger »mort après 1687» under Marco Liberi (bd 8, s. 636).

21. Se ovan, not 5.

22. Holst (1931) s. 158.

23. Här återgivet efter Moselius (1939) s. 107–109 och i hans översättning. Det franska originalcitater tryckt av Sirén (1902) s. 107–109.

24. Carl Gustaf Tessin till Anton Maria Zanetti, 12/3 1737, Biblioteca Marciana, Venedig, kopia i Tessinska samlingen, E 5739, RA.

25. Anton Maria Zanetti till Carl Gustaf Tessin, 12/4 1737, Tessinska samlingen, E 5739, RA.

26. Massimo Gemin & Filippo Pedrocco, *Giambattista Tiepolo: I dipinti. Opera completa* (Venedig 1993) s. 76, 80f., 288f.

27. Se bl.a. *Konstens Venedig*, Nationalmusei utställningskatalog nr 269 (Stockholm 1962–1963); Bjurström & Cavalli-Björkman (1977) och Bjurström (1980). För Zucarellimålningarnas proveniens, se Anton Maria Zanetti till Carl Gustaf Tessin, 7/2 1736/37, Tessinska samlingen, E 5739, RA.

28. Se särskilt Svetlana Alpers & Michael Baxandall, *Tiepolo and the Pictorial Intelligence* (New Haven & London 1994) för en ingående tolkning och god fotografisk dokumentation av Würzburg-fresken.

The Tessins in Venice

Foreign royalty and other travelers visiting Venice in the early eighteenth century encountered a flourishing of the arts. This vibrant artistic life could be transposed to new settings, as a number of Venetian painters worked for courts north of the Alps. When the statesman and *connoisseur* Carl Gustaf Tessin, Swedish Ambassador to Vienna, visited Venice in 1736, it was with the intention of hiring a decorative painter for the new royal palace in Stockholm. His first choice was Giovanni Battista Tiepolo, but his services proved to be too costly for the Swedes. Tessin did, however, buy art works, among them easel paintings by Tiepolo, Giuseppe Nogari and Francesco Zuccarelli. Anton Maria Zanetti helped Tessin survey the artistic landscape of his city and later became his agent. Carl Gustaf Tessin was not the first Tessin in Venice. His father and grandfather had also visited and documented Venetian architecture in drawings

and notes. Marble floors in Venetian buildings left such a lasting impression on Nicodemus Tessin the Elder that he incorporated their patterns in his floor designs for Drottningholm Palace. In his travel notes from 1688, Nicodemus Tessin the Younger is critical of Venetian architecture, but writes enthusiastically about the city's theatre and civic life.

Keywords: Tessin, Tiepolo, floor patterns, Drottningholm, history of collections, Venetian painting

Martin Olin, b. 1967, docent/associate professor
Nationalmuseum
Box 16176
103 24 Stockholm
Sweden
mnon@nationalmuseum.se

Den sentimentala romanen och
kampen om medborgarskap:
Rousseaus *Julie* och Staëls
Delphine

Kristina Fjelkestam

Stiliga fruntimmer avlider på löpande band i 1800-talets skönlitteratur. Genom sin död blir de till musor som inspirerar männen till storverk, så i synnerhet dör de förstås i konstnärsromanerna, som Mimi i Henri Murgers bästsäljande *Scènes de la Vie Bobème* från 1851. (Denna har inspirerat Puccinis operaversion *La Bobème*.) Men kvinnorna kunde även dö i verkligheten – ett känt exempel på detta är den tyska författarinnan Charlotte Stieglitz som 1834 begick självmord för att inspirera sin likaledes skrivande make som drabbats av skrivkramp.¹ Musans kraft är med andra ord av våldsam art.

Historiskt sett har mannens förlorade kärlek gärna gestaltats à la Orfeus och Eurydike, och myten är än i dag en gångbar bild för det konstnärliga faktum att frånvaro är att föredra före närvaro vad kvinnor anbelangar.² Det hävdas rentav att *allt* (manligt) konstnärskap handlar om förlusten av Eurydike, vilken instigeras av Orfeus blick. Maurice Blanchot utvecklar denna tanke vidare: »För att jag skall kunna säga: denna kvinna, måste jag på ett eller annat sätt frånta henne hennes verklighet av kött och blod, göra henne frånvarande och förinta henne.»³

Edgar Allan Poe satte ord på sin samtid i den poetik han formulerade utifrån sin dikt »The raven», »Korpen», kring mitten av 1800-talet. När han började planera diktens utgick han från den känsloeffekt han ville skapa hos läsarna, vilken bäst skulle uppnås genom ett slags vemodig kontempleration inför någonting försvinnande skönt:

I had now gone so far as the conception of a Raven, the bird of ill-omen, monotonously repeating the one word »Nevermore» at the conclusion of each stanza in a poem of melancholy tone, and in length about one hundred lines. Now, never losing sight of the object – *supremeness* or perfection at all points, I asked myself – »Of all melancholy topics what, according to the *universal* understanding of mankind, is the *most* melancholy?» Death, was the obvious reply. »And when,» I said, »is this most melancholy of topics most poetical?» From what I have already explained at some length the answer here is obvious – »When it most closely allies itself to *Beauty*: the death then of a beautiful woman is unquestionably the most poetical topic in the world, and equally is it beyond doubt that the lips best suited for such topic are those of a bereaved lover.»⁴

Det mest poetiska ämnet i universell mening utgörs alltså, enligt Poe, av ett snyggt kvinnolik beskådat av en melankolisk man. Detta ter sig i dag misogynt och könsmäsigt enögt, naturligtvis, och det insåg redan till exempel Marguerite Eymery, som under pseudonymen Rachilde dekonstruerade den poeska tesen på ett delikat sätt i sin dekadenta *Monsieur Vénus* från 1884. Den kvinnliga huvudpersonen tar här kål på sin manliga älskare, en medelmåttig konstnär, och återskapar hans sköna lik i form av en rörlig vaxstaty.⁵ Såttillvida kan *Monsieur Vénus* även sägas invertera det traditionella Pygmalion-motivet, där mannen intar rollen av kreatör och kvinnan antar rollen som kreerad.

Politiskt dilemma

Men det finns även en annan roll för döda skönheter, skulle jag vilja hävda, än den som spelas av Eurydike och av musan, och det är den mer politiskt baserade varianten. Här dukar kvinnorna under på grund av begränsade möjligheter till ett liv på egna villkor, som i fallet med Flauberts Emma Bovary, Tolstojs Anna Karenina och Fontanes Effi Briest, och de blir i grov mening offer för det patriarkala samhället.

Jag skulle dock vilja finkalibrera denna politiska aspekt genom att ta ett steg tillbaka, till 1700-talet och den tidens sentimentala romaner, där kvinnans död får utgöra lösningen på berättelsens moraliska dilemma. Eftersom konstnärliga representationer av döda kvinnokroppar tycks syfta till »att komma tillrätta med [...] samtida problem», har jag utvecklat min tes med detta i åtanke.⁶ Jag kommer här att argumentera för att den döda kvinnan blir tidens svar på liberalismens motstridiga imperativ, det vill säga den olösliga ekvation som ställer individens frihet och lycka gentemot det allmännas bästa. Vidare skulle jag vilja hävda att det kvinnooffer som detta både etiska och politiska dilemma resulterar i och utgör resultat av, i praktiken handlade om kampen för medborgerlig status i den framväxande nationalstaten. Mina litterära exempel utgörs av två franska brevromaner, som båda hade en enorm genomslagskraft i sin samtid: *Julie ou La Nouvelle Héloïse*, publicerad av Jean-Jacques Rousseau 1761, och *Delphine*, publicerad av Germaine de Staël 1802.

I tidigare forskning har den sentimentala romanen betraktats som moraliserande snarare än politiserande, i synnerhet som den ofta skrivits av och om kvinnor. Genren har efter sin storhetstid betraktats som lite löjligt tantig med sina storvulna känslouttryck och utstofferade stil. »From the 1780s onwards, sentimental literature and the principles behind it were bombarded with criticism and ridicule», skriver Janet Todd.⁷ I stället har etiskt-politiska läsningar ägnats åt senare och mer uppenbart tendentiösa socialrealistiska verk, skrivna av manliga författare som Dickens och Zola.⁸ Och visst, den sentimentala romanens politik är inte lika uppenbar för dagens läsare som exempel-

vis Zolas *Germinal*, men den kräver därför en mer historiserande läsning som tar större hänsyn till samtidens aktuella diskussioner. Detta har också börjat ske på senare år, och det är en strömning jag här vill sälla mig till.⁹

Den döda skönheten som svar på, eller lösning av, ett politiskt färgat etiskt dilemma kan i ett historiserande syfte bland annat länkas till samtidens ymnigt diskuterade begrepp *dygd*, vilket Diderot, apropå Richardsons sentimentala brevromankonst, definierade i termer av just offer.¹⁰ Den företrädesvis bokstavliga självuppoffringen, som syftar till det allmännas bästa, är betecknande för den sentimentala romanens dygdiga kvinnor och deras offer utgör därmed en komplex brygd bestående av etik, estetik och politik.

Politisk modernitet i form av den borgerliga liberalism som framför allt madame de Staël förespråkade är tätt sammanvävd med den sentimentala romangenren i stort, menar jag. Genren var visserligen ett barn av 1700-talet men dess popularitet höll i sig en bit in på 1800-talet, då kvinnliga författare började anses som mästarna i genren. I Frankrike hette de till exempel madame de Staël, madame de Genlis, madame Cottin och madame de Souza.¹¹ Men även en politiker som Benjamin Constant tecknade sin liberala teori i den sentimentala romanens form.¹² Denna form utgörs i korthet av en familjetragedi i välbeställd miljö, där konflikten utgörs av just två motsatta men fullgoda moraliska imperativ – individens frihet och lycka gentemot samhällets och familjens bästa – som ställer huvudpersonen inför ett omöjligt val.

Detta omöjliga val utgör i generell mening det klassiska problemet för 1800-talsliberalismens diskussioner kring individuella respektive universella rättigheter och skyldigheter. Diskussionerna hade i tiden manliga förtecken eftersom kvinnorna, till skillnad från männen, inte kunde befinna sig på både den privata och den offentliga arenan. Kvinnor kunde helt enkelt inte vara offentliga *och* privata samtidigt, det vill säga både människor *och* kvinnor.¹³ Men om liberalismens motstridiga imperativ fick manliga förtecken i tidens politiska diskussioner fick den i stället kvinnliga förtecken i den sentimentala romanen. Som vi skall se förkroppsligar både Julies och Delphines omöjliga val mellan dygd och kärlek just den för kvinnor typiskt olösbara ekvationen mellan universalitet och individualitet, men deras död skiljer sig åt vad gäller de politiska konsekvenserna av den.

Julies odygd

I Jean-Jacques Rousseaus *Julie ou La Nouvelle Héloïse* från 1761 (på sv. *Julie eller Den nya Héloïse*, 1999) förstår man redan av det första brevet beskrivning att Julie är en ädel själ. Hennes »rörande förening av den livligaste känslfullhet och en oföränderlig mild-

het» skapar inom henne medkänsla och empati där hon »så djupt ömmar för nästans olyckor».¹⁴ Julie och den unge Saint-Preux, som skrivit brevet, är kära men dessa unga tu kan omöjligt få varandra, dels eftersom han är ofrälse, dels och framför allt eftersom hon mot sin vilja är bortlovad till en annan. Julies väninna Claire siar redan i början av berättelsen att Julie »måste bli lycklig eller också dö»,¹⁵ och eftersom Julie offerar sin kärlekslycka på pliktens altare dör hon mycket riktigt på slutet. Men hon dör inte bara på grund av olycklig kärlek utan också för att hon i verkligt bokstavlig mening offerar sig för familjens bästa. Efter att ha räddat ett av sina barn från att drunkna insjuknar hon och dör med sin älskades namn på sina läppar.

Under parets kortvariga kärlekslycka utför de en mängd goda gärningar, så uppenbarligen är deras kärlek i vidare bemärkelse »dygdig». Romanen propagerar också för att den sanna passionen lyfter själen mot högre höjder, snarare än drar ner den i smutsen. Men samtidigt pläderas det för att lyckan måste uppoffras för plikten. Julie och Saint-Preux enas därför om beslutet att skiljas – Julie gifter sig som det var sagt och Saint-Preux beger sig utomlands.

Några år senare, när paret möts igen, ser Saint-Preux i den nu vuxna Julies ögon att hon äger dygdens säkerhet, parad med mildhet och känslsamhet. Julies make, å sin sida, finner henne också vara »den dygdigaste av hustrur, den där icke känner andra lagar än pliktens och rättskaffenhetens och hos vilken det enda felet, som ännu finnes kvar att förebrå henne, är, att hon alltför livligt erinrar sig vad hon fordom felat».¹⁶ Men anledningen till att Julie oavbrutet tänker på »vad hon fordom felat» är naturligtvis att hon aldrig förlorat sin kärlek till Saint-Preux utan ständigt kämpar emot den.

När Julie ligger på sin dödsbädd avfattar hon ett avskedsbrev till sin älskade och där skriver hon att det inte känns svårt att dö: »Efter så många offer räknar jag för intet det, som återstår mig att bringa. Det är blott att dö en gång till.»¹⁷ Avskedsbrevet avslutas med följande ord:

Dygden, som skilde oss åt på jorden, skall förena oss i de himmelska boningarna. Jag dör i denna ljuva förväntan, alltför lycklig att för priset av mitt liv få köpa rätten att alltid älska dig utan att vara brottslig och att få säga dig det ännu en gång.¹⁸

I Rousseaus roman tecknas dock Julie som i grunden opålitlig, menar statsvetaren Carole Pateman. Hennes analys går här rakt emot den vanliga uppfattningen om Julie, men jag tror att hon lyfter fram något fullständigt avgörande. Hela romanen igenom bekämpar Julie visserligen sina känslor för Saint-Preux, och på ytan utgör hon därför idealbilden av den kyska kvinnan. Men på sin dödsbädd bekänner hon att hon varit oförmögen att förtränga sina känslor, trots ständig kamp, och hon hade därför kunnat förfalla till synd i varje ögonblick: »Jag vågar hålla mitt huvud högt inför det förflutna;

men vem skulle ha kunnat borga mig för framtiden? En enda dag till törhända, och jag hade varit brottslig!»¹⁹

Rousseau skildrar alltså en kvinna med livliga passioner, svåra att hålla i schack. I en annan skrift har han hävdad, i linje med sin uppfattning om att kvinnor härbärgerar ett särdeles starkt känsloliv, att »aldrig har ett folk gått under på grund av för mycket vin; de har gått under på grund av oregerliga fruntimmer».²⁰ Carole Patemans kritiska analys av denna utsaga i synnerhet, och klassisk kontraktsteori i allmänhet, blir denna:

In the patriarchal construction of the difference between masculinity and femininity, women lack the capacities necessary for political life. »The disorder of women» [oregerliga fruntimmer] means that they pose a threat to political order and so must be excluded from the public world. Men possess the capacities required for citizenship, in particular they are able to use their reason to sublimate their passions, develop a sense of justice and so uphold the universal, civil law. Women, we learn from the classic texts of contract theory, cannot transcend their bodily natures and sexual passions; women cannot develop such a political morality.²¹

Kvinnor saknade alltså moral eftersom de inte kunde styra sina känslor, menade Rousseau. Detta innebär, i förlängningen, att de även saknade den dygd som var nödvändig för medborgarskapets ansvar.

Delphines dygd

När Napoleon tagit makten i Frankrike kom madame de Staël att drivas i den exil som varade fram till hans fall, och orsaken härtill var brevromanen *Delphine* från 1802 (på sv. *Delfine*, 1803–04), Staëls första större skönlitterära verk. Berättelsen utspelar sig under revolutionsåren 1790–92 och förespråkar allehanda fri- och rättigheter. Madame de Staël skriver visserligen i förordet till *Delphine* att hon valt att lägga fokus på karaktärerna i stället för på de politiska skeenden som äger rum parallellt med romanens handling. Trots detta är revolutionen ämnet och inte bara ramen för *Delphine*, menar Eve Sourian, eftersom boken pläderar liberala idéer i en tid då motståndet mot dem var som starkast.²² Staël gjorde naturligtvis ett medvetet val då hon lät *Delphine* utspelas under den första republiken. Då instiftades de lagar om skilsmässotillstånd och klosterlöftesförbud, vilka blir centrala i romanen, men som senare togs bort igen. Romanens liberala språkrör, herr Lebensei, påpekar för huvudpersonerna apropå denna första republik: »Ni lefver, af en slump som ni bör välsigna, uti en af dessa rara tidepunkter då makten ej föraktar upplysningen.»²³

Huvudpersonerna, det älskande paret Delphine och Léonce, går under eftersom de inte förmår följa den devis (skriven av Staëls mor) som inleder romanen: »En man

måste utmana den allmänna meningen; en kvinna måste underordna sig den.» (*Un homme doit savoir braver l'opinion; une femme s'y soumettre.*) Aristokraten Léonce kan utifrån sina begrepp om heder och ära inte bryta mot konventionen, medan den känslostyrda borgarkvinnan Delphine ständigt gör det.²⁴ Men det beror inte på att deras uppförande är klandervärt i sig, det är i stället de samhälleliga normerna som skapar de negativa konsekvenserna. Genom fru Vernons intrigerande gifter sig Léonce med hennes dotter Matilde i stället för med sin älskade Delphine. På sin dödsbädd ber fru Vernon Delphine om förlåtelse och Léonce får då reda på att han lurats in i äktenskapet genom falsk svartmålning av Delphines dygd. Herr Lebensei pläderar då för skilsmässa, vilket snart skall bli legaliserat i republikens Frankrike. Men eftersom skilsmässa fortfarande bryter mot religion och konvention, och därmed även skulle skada Léonces hustru, reser Delphine till Schweiz för att bli nunna. När Léonces fru dör i barnsäng friar han till Delphine, och Lebensei påpekar, påpassligt som vanligt, att de nya republikanska lagarna i Frankrike upplöser klosterlöften. Men återigen är det omvärldens dom som förhindrar parets förening och de dör med 1792 års septembermassaker i Paris som bakgrund.

Redan i brevromanens första epistel, skriven av Delphine själv, framgår det med all önskvärd tydlighet hur ädel och generös hon är. Brevet är riktat till Delphines kusin Matilde, som står utan medel till hemgift. Delphine skänker henne därför ett gods, men hon gör det i så eleganta ordvändningar att gåvan framstår som självklar och inte ställer Matilde i skuld till sin välgörarinna.

Matildes stelt pliktmässiga ton i svarsbrevet bryter dock markant mot Delphines hjärtligt intima, så läsaren förstår att Matilde och hennes familj egentligen inte förtjänar Delphines godhet. Tvärtom kommer den att lönas med ont, eftersom Matildes intriganta mor så småningom omöjliggör Delphines kärleksförening med den hon älskar. Medan Matildes mor framställs som falsk och självupptagen utgör Delphine en sannfärdigt spontan människa som dessutom är demokratiskt sinnad. Brevromanen utspelar sig ju som sagt under den första republiken till vilken Delphine är tillskyndare. Hon hyser också medkänsla för sina mindre lyckligt lottade medmänniskor och visar flera gånger civillikage i sociala situationer.

Romanens dilemma utgörs av den sentimentala romanens typiska variant där personlig lycka ställs mot familjeheder och samhällsaktning. I en kvinnas begränsade liv utgör äktenskapet den enda vägen till lyckan, eller olyckan. Delphine skriver: »En kvinnas lycka är förbi då hon ej blifvit förenad med den hon älskar; samhället har ej lemnat i kvinnornas öde mera än ett hopp, då lotten är dragen och man förlorat, är alt slut.»²⁵ Men en lycklig kärleksförening innebär inte bara passion och attraktion, utan även att man får fram det bästa i varandra och inspireras till etiskt riktiga handlingar gentemot sina medmänniskor. Då blir relationen dygdig även i en vidare, politisk bemärkelse.

Ett annat exempel på Delphines godhet, som styrs av kärleken till nästan, är när hon betalar fru Vernons spelskulder. Dottern Matilde, som är en principfast människa, vägrar ge sin spelberoende mor pengar: »hvad skulle det då blifva af dygden om hon lät bortföra sig af alla sina rörelser?» Hon tycker inte det är rätt att lösa spelskulder bara för att det råkar handla om ens egen mor som man har känslor, »rörelser», för. Men då ställer Delphine den retoriska frågan: »Och är då dygden [...] något annat än ett fortfarande af ädelmodiga rörelser?»²⁶ Dygd innebär alltså att handla utifrån den medkänsla och empati, de »ädelmodiga rörelser», som man hyser till sina medmänniskor.

När så småningom Matildes mor ligger på sin dödsbädd drabbas hon av ånger och skuldkänslor och bekänner för Delphine att hon intrigerat för att Leonce skulle gifta sig med Matilde i stället för med Delphine. Detta till trots agerar Delphine med helgonlik godhet under fru Vernons sista timmar. Delphine lovar också modern att säkerställa Matildes lycka, vilket innebär att hon måste se till att Léonce inte skiljer sig från Matilde efter att ha fått reda på intrigspelet. Detta löfte innebär att Delphine offerar sin egen lycka, eftersom Léonce i så fall skulle kunna gifta sig med henne efter skilsmässan. Hon tänker alltså hela tiden på andras bästa snarare än sitt eget, och inför Léonce resonerar hon på följande sätt:

Leonce, jag är ej ännu lastbar, men jag rodnar redan då man talar om qvinnor som äro det; jag erfar ett brottsligt nöje då jag får höra några drag af hjertats svaghet, och jag önskar stundom i hemlighet att tro det dygden ej mera är till. Jag var förr öfverens med mig sjelf, nu resonerar jag beständigt liksom jag hade någon att öfvertyga; och då jag frågar mig sjelf till hvilken jag ställer dessa beständiga samtal, känner jag att det är till mitt eg[e]t samvete hvars röst jag vill nedtysta.²⁷

Delphine vill handla rätt och följa sitt samvetes röst, på bekostnad av hjärtats. Det är inte rätt att göra Matilde till en frånskild moder, eftersom samhälle och religion ser strängt på skilsmässor, och det är inte heller rätt att leva i synd med Léonce. Delphine önskar ett dygdigt liv, till och med till priset av det.

Det ofrånkomliga slutets offerdöd förväntas då Léonce följer efter Delphine till Schweiz, där hon antagit nunnedoket, och en sista gång ställer frågan: »Delphine, kan ni tillhöra mig? – Nej, svarade hon; men jag kan dö».²⁸ Léonce drar då i sin besvikelse ut i krig och ansluter sig till den monarkistiska armén som försöker ta tillbaka makten från republikanerna. Han tillfångatas av motståndarna och när Delphine finner honom har han just dömts till döden. Hon följer honom till avrättningsplatsen men har då själv redan inmundigat ett dödligt gift och dör innan arkebuseringen verkställs.²⁹

Anledningen till Delphines självmord är dock, skulle jag vilja hävda, inte främst den olyckliga kärleken och offret av den personliga lyckan, utan att offret inte varit till någon samhällelig nytta. Det var inte värt det, helt enkelt. Hon, som offerat allt för det

allmänna bästa, menar att detta så kallat allmänna inte längre tjänar dygden. På randen till det skräckvälde som kom att bryta första republiken i bitar vill Delphine inte längre utgöra en del av vare sig den offentliga eller den privata sfären, vilket hon också meddelar Léonce:

Ack! är det ingen ting att ej bli gamla, att ej komma till den ålder, då man kan hända utsläckt vår entusiasm för det som är stort och ädelt, i det man gjort oss till vittnen af lastens lycka, och dygdiga människors motgångar; besinna, i hvilken tid vi lefva, midt uti en blodig revolution som för lång tid skall befläcka dygden, friheten och fäderneslandet. Min vän, det är en himmelens välgärning att han bestämt detta ögonblick att sluta vårt lif. Ett hinder åtskiljde oss, du tänker nu ej mera derpå, men det skulle återkomma om vi blefvo räddade; du känner ej på huru många sätt sällheten är omöjlig.³⁰

Sällheten, lyckan, har ur alla aspekter blivit omöjlig, menar Delphine, eftersom dygden inte längre existerar, och därför kan hon lika gärna dö. Här ser vi alltså en motsatt rörelse jämfört med Rousseaus *Julie*. Julie dör eftersom hon som *kvinn*a omöjligt kan vara dygdig i den meningen att hon på ett pålitligt sätt kan kontrollera sitt känsloliv. Delphine, däremot, dör eftersom *omvärlden* inte är dygdig, medan hon själv är det.

Lidande och dygd

I den sentimentala romanen har lidandet en etisk dimension där dygden presenteras med kvinnliga förtecken, menar April Alliston:

The virtue of eighteenth-century heroines [...] does not consist, like manly virtue, in the performance of good deeds or serviceable actions, but rather in the avoidance of fault. Now, the avoidance of fault entails the avoidance of anything resembling a deed, since actions necessarily involve consequences and the responsibility for them. Hence the classical virtue of agency comes to be replaced by a feminine virtue of suffering, both in the current sense and in the earlier one of passivity, or »suffering» the action of others. [...] *Virtue cannot act in its own interest*: that is the condition upon which it exacts the reader's proper interest.³¹

Hjältinnans lidanden skapar alltså ett medkännande intresse hos läsaren, så när Julie och Delphine offerar först sin kärlek och sedan sitt liv för familjen och det allmänna bästa utgör det fullkomlig dygd för den sentimentala romanens hjältinna. Enligt April Alliston i citatet ovan brukar det lidande offret vara passivt, men både i *Julie* och i *Delphine* härrör lidandet hela tiden ur aktiv handling. Det är snarare offret i sig som fungerar passiviserande och i förlängningen leder till döden.

Den sentimentala romanens poetik kan även liknas vid den klassiska tragedin med sin »concentrated and abstract plot, its ethically driven characters, its absence of material detail, and its eluctable narrative movement towards a dénouement evident from the beginning», menar Margaret Cohen – åtminstone som antikens tragedier tolkats av Hegel.³² Hegels paradigmatiska exempel utgörs som bekant av *Antigone*, som han menar bygger på en olösbar konflikt mellan två fullgoda etiska imperativ, något som ju också utgör det övergripande kännetecknet för den sentimentala romangenren.

Antigone har liksom Rousseaus *Julie* och Staëls *Delphine* en kvinnlig huvudperson, vilket oftast är fallet i den sentimentala romanen. En kvinna ger nämligen större tragisk återklang i samhällelig mening, påpekar Margaret Cohen:

A woman's choice of erotic object unavoidably raises questions of collective welfare and can never be simply a matter of individual feeling. Whether the choice concerns a future marriage partner or love outside wedlock, it involves a woman's family [...] In both cases, too, a woman who defies her family runs the risk of collective ostracism.³³

Den olösliga konflikten mellan två etiska imperativ, det egna eller andras bästa, utlöses antingen av en otrohetsintrig eller en intrig som, i *Julie* och *Delphine* till exempel, går ut på att olika typer av familjeskäl förhindrar giftermål med den tillbedde.³⁴ Det faktum att den tragiska dimensionen förstärks vid valet av en kvinnlig protagonist kunde också utnyttjas för att peka på liberalismens (och den sentimentala romanens) blinda fläck, ojämlikheten. Detta menar Margaret Cohen att i synnerhet madame de Staël gör i sina romaner:

Staël's heroines meet with objections from their beloved's families because they engage in actions unacceptable for a woman [...], although these actions would not taint a man. Depicting the powerful consequences of gender difference, Staël's works draw attention to the unthinkable problem elided in the liberal conflict between individual freedom and collective welfare: the problem of social inequality.³⁵

Den sentimentala romanen i allmänhet pekar dock på moraliska skillnader snarare än på sociala. Men till skillnad från det senare melodramat är den sentimentala romanen inte fastlåst i motsatsen mellan dygd och last. Dygd är i stället en ständigt pågående process där ruelse, botfärdighet och försoning i tiden inte bara anses vara mer intressant utan framför allt mer etiskt högtstående än den rena oskulden.³⁶ Det är ju helt enkelt svårare att vara dygdig när man en gång fallit, vilket framförallt Rousseaus *Julie* visar.

Madame de Staël ser för sin del upplevelsen av dygd som en djupt känd »sublim» känsla, liknande den som även konst och natur kan skänka människor. Hon beskriver detta i sin teoretiska traktat *De la littérature* (1800):

Den perfekta dygden utgör i den intellektuella sfären den idealiska skönheten. Det föreligger paralleller mellan det intryck perfekt dygd gör på oss och den känsla som allt sublimt upptänder inom oss, såväl inom konsten som i naturen.³⁷

En djup, moraliskt betingad känsla väcks alltså hos oss bland annat genom konsten och i synnerhet »[L]itteraturens mästerverk frambringar [...] ett slags moralisk och fysisk chock, en skälvande beundran som gör oss benägna till generösa handlingar», skriver hon vidare.³⁸ Dessa »generösa handlingar», riktade mot våra medmänniskor och mot samhället i stort, skapar social förändring och i förlängningen rentav (fransk) revolution. Staël är alltså både tidig och tydlig i sin syn på människan som både skapare och skapelse av sociala och kulturella sammanhang. I denna mening blir människan också en i högsta grad politisk varelse, delaktig i modernitetens demokratiseringsprocess.

I romanen *Corinne, ou l'Italie* från 1807 (på sv. *Corinna, eller Italien*, 1808) beskriver madame de Staël huvudpersonen Corinnes diktande praktik som spontant inspirerad i och av konversation, vilket poängterar Staëls syn på konsten som både socialt förankrad och politiskt syftande:

Ibland uphöjer det passionerade interesse som ingifves mig af et samtal där man vidrört de stora och ädla frågor som angå menniskans moraliska bestämmelse, hennes öde, hennes ändamål, hennes skyldigheter, hennes tilgifvenheter, ibland uphöjer mig detta interesse öfver mina egna krafter, upptäcker för mig uti naturen eller i mitt eget hjerta, dristiga sanningar, uttryck fulla af lif, som den ensliga eftertankan ej skulle hafva upptäckt.

Konversationens sublimes ämnen, dessa »stora och ädla frågor», väcker Corinnas skaparkraft. Den aktiva skaparkraften benämns »enthousiasm», vilken i sin tur ger konst som Corinna menar är »af högre värde än jag sjelf»:

Jag tror mig då röna en öfvernaturlig enthousiasm, och jag känner klart at hvad som talar inom mig är af högre värde än jag sjelf; ofta händer det mig at öfvergiva metern och poesien, och at uttrycka min tanka på prosa; ibland citerar jag de skönaste verser af de särskilta språk som äro mig bekanta. Jag anser dem vara mina egna, dessa gudomliga stycken som genomträngt min själ. Ofta slutar jag äfven på min lyra, genom accorder eller genom enkla nationalsånger, de känslor och tankar som undandraga sig mina ord.

Corinne skapar alltså sublim konst utifrån sublim inspiration, det vill säga »öfvernaturlig enthousiasm», och hon fortsätter:

Med et ord, jag känner mig vara skald, ej allenast då när et lyckligt val af rim och harmoniska syllaber, när en lycklig förening af bilder förblindar åhörarne, men då min själ höjer sig, då hon föragtar egoismen och lågheten, då en skön gerning skulle blifva mig lätt: vid sådana tilfällen äro mina versar

bäst. Jag är poet då jag beundrar, då jag föragtar, då jag hatar, icke af personliga känslor, icke för min egen skull, men för människoslägtets värdighet och jordens ära.³⁹

Corinnes inspirerade sinnesstämning emanerar ur komplexa känslor av beundran, förakt eller hat och inte ur det harmoniskt sköna, vilket ligger i linje med tidens etablerade syn på det sublimes. I stället för att vara endast en inåtvänd enskild upplevelse, som visserligen kan vara av etisk karaktär, blir det sublimes även en utåtriktad social rörelse med politisk potential. När Corinnes »själ höjer sig» ligger nämligen »en skön gerning» nära till hands, en gärning som syftar till inget mindre än »människoslägtets värdighet och jordens ära». Även i *Delphine* definieras entusiasm i termer av »ädel gerning» (*action noble*).⁴⁰ Det är den mänskliga fantasins mästerverk som Delphine läst i sin ungdom, exempelvis *Ossians sånger*, som lett till att hon som vuxen helgat sitt liv »till dyrkan af alt som är stort och godt» och även strävar efter det stora och goda i handling.⁴¹

Självuppoffringens moraliska resning

Begreppet entusiasm var vanligt förekommande i 1700-talets konstdiskussioner som en variant av inspirationsbegreppet. Som sådant var det tätt sammanvävd med det sublimes, inte bara hos Staël.⁴² Entusiasmen, *l'enthousiasme*, utgör ett nyckelbegrepp för Staël inom både konstens och politikens område. Corinnes konstnärliga geni, till exempel, emanerar just ur entusiasmen. Detta gör konstnären till en högst politisk gestalt, menar Linda M. Lewis:

the revolutionary purpose of *Corinne* is to establish that the female *artist* is a political figure, that the wisdom of this political Sibyl can guide the nation in peace and war — another way of saying that the poet (the artist) is legislator of the world.⁴³

Här har vi alltså att göra med en variant av den romantiska radikalism där konstnären anses ha makt att förändra världen genom sin konst. Entusiasmen är såtillvida en kraft som kommer inifrån människan själv eller, som det heter med Staëls kristet färgade etymologiska härledning från grekiskan, från »gud inom oss» (*Dieu en nous*). Som sådan förespråkar den självuppoffring:

Det som får oss att offra vårt eget välbefinnande, eller vårt eget liv, är nästan alltid entusiasm; för den logiska vägen för de själviska borde annars vara att göra sig själva till föremål för sina ansträngningar, och att inte värdesätta någonting annat i denna värld än hälsa, rikedom och makt. Utan tvivel är samvetet tillräckligt för att leda den kyligaste personlighet in på dygdens stig; men entusiasmen är för samvetet vad äran är för plikten: inom oss finns ett själsligt överflöd som är ljuvt

att viga år det som är skönt, när det som är gott har uppnåtts. Geni och fantasi behöver också en smula omvårdnad för att nå framgång i världen; och pliktens lag, hur sublim den än må vara, är inte tillräcklig för att låta oss njuta alla hjärtats och tankens under.⁴⁴

Självupppoffringens moraliska resning går hand i hand med dygden. Vid sidan av begreppet entusiasm var dygd ett centralt ämne i tidens filosofiska, religiösa och politiska diskussioner eftersom den med sina antika och kristna anor utgjorde ett slags nyckelterm i försöken att formulera beskaffenheten av en god och samhällsnyttig individ.⁴⁵ Personliga kvalifikationer ersatte nu feodalsamhällets bördskriterier, och de knöts efterhand till de framväxande nationalstaternas medborgare. På medborgarens önskvärda egenskaper byggdes i förlängningen även tanken om nationalkaraktär, där »nationens politiska förmåga stod i direkt förbindelse med de individuella medborgarnas förmåga att kultivera sina medfödda och förvärvade egenskaper».⁴⁶ Men kompetens i termer av till exempel »god karaktär», avgörande för den offentligt och politiskt verkande borgaren, var en domän reserverad för männen.⁴⁷

Det fanns dock motröster. Mary Wollstonecraft var en av alla dessa tänkare som lyfte fram dygden som en i politisk mening avgörande egenskap hos de nya nationalstaternas medborgare, men som sådan kunde nationsmedborgaren vara av både manligt och kvinnligt kön. Vad kvinnor anbelangar krävdes det dock att de först måste tilldelas fri- och rättigheter, vilket Wollstonecraft förespråkade i *A Vindication of the Rights of Woman*, och redan tidigare hade hon i *A Vindication of the Rights of Men* skrivit att »virtue can only flourish among equals».⁴⁸ Detta innebär att kvinnor inte aktivt kan eftersträva, erövra och utöva dygd förrän de uppnått status av autonoma subjekt.

Wollstonecraft menar vidare att både förnuft och känsla utgör grunden för mänsklig kunskap, och den ultimata kunskapsyntesen resulterar i dygd. Detta är en central tanke i Wollstonecrafts filosofi, och hon slår direkt fast denna idé på första sidan i *A Vindication of the Rights of Woman*:

In what does man's pre-eminence over the brute creation consist? The answer is as clear as that a half is less than the whole; in Reason.

What acquirement exalts one being above another? Virtue, we spontaneously reply.

For what purpose were the passions implanted? That man by struggling with them might attain a degree of knowledge denied to the brutes [...].⁴⁹

Dygden som syntes av förnuft och känsla utmynnar i ett förhöjt tillstånd som skapar potential för goda gärningar. Detta tillstånd är lika viktigt i privat sfär som i offentlig och innefattar för Wollstonecraft både kvinnor och män, det vill säga dygden bör utgöra ett individuellt och socialt ideal av medborgerligt ansvar i stort. Här skiljer hon sig från samtida tänkare som Immanuel Kant. Även han uppfattar visserligen dygden

som ett slags förhöjt tillstånd, men han anser att dygd i verklig mening är förbehållen männen:

Kwinnans Dygd är *skön Dygd*. Mannens skulle vara *ädel Dygd*. Hon skyrd det onda, icke derföre at det är orätt, utan derföre at det är fult; och dygdiga gerningar betyda hos henne sådana, som äro moraliskt sköna. Intet af skall, intet af måste, intet af skyldighet. För Kwinnan är andres befäl och trotsiga myndighet odräglig. Hon gör något derföre, emedan det blott faller henne så in; och konsten är den at laga så, det endast sådant faller henne in, som är godt. Jag tror knapt at det Wackra könet är mäktigt af Grundsatser.⁵⁰

Kant tror alltså inte att »det Wackra könet» är kapabelt till att upprätthålla några som helst moraliska principer, det vill säga »är mäktigt af Grundsatser». Han ser kvinnorna som ytligt skönhetsälskande även på moralens område, medan männen står för motsatsen, den moraliskt djupa sublimiteten. I förlängningen får det konkret politiska konsekvenser genom att även medborgaren blir man i ljuset av detta. I sin politiska skrift *Über den Gemeinspruch* från 1793 menar nämligen Kant att kvinnors oförmåga till självständig moralisk handling är »naturlig»: »Den erforderliga kvaliteten [för medborgarskap] är, förutom de *naturliga*, (att det inte är något barn eller någon kvinna), en enda: att han är *sin egen herre (sui juris)*».⁵¹

Mary Wollstonecraft ansåg för sin del att kvinnors (ibland) omoraliska hållning härrörde ur bristande bildning, något som Kant torde ha betraktat som meningslöst att åtgärda. Kant tyckte ju att kvinnor saknade det för moralen alldeles nödvändiga förnuftet, vilket också leder till att de inte kan anta formen av det autonoma subjekt som krävs för en etiskt reflekterande medborgare. Rousseau för sin del tyckte att »oregerliga fruntimmer» inte förtjänade medborgarskap. Orsaken till kvinnors avsaknad av den nödvändiga dygden låg i deras oförmåga att kontrollera sina känslor, vilket också impliceras i *Julie*. Å ena sidan ville alltså de manliga författarna och filosoferna utesluta kvinnor från politiska sammanhang på grund av att de var dumma och svaga i anden, å andra sidan uteslöts de på grund av att de var alltför starkt utlevande. På den springande punkten var dock Kant och Rousseau rörande eniga: kvinnor kan omöjligt uppbära aktivt medborgarskap. Helt i enlighet med den logik som innebar att tidens och platsens aktuella maktbaser konnoterades som manliga konstruerades alltså nationsmedborgaren som man.⁵² Och därför måste kvinnan dö, åtminstone i skönlitteraturens symboliska mening, för att i stället ge plats åt den nya tidens människa i form av modernitetens manliga medborgare. Men det saknades inte motröster, och dessa skänktes lyskraft genom Staëls och Wollstonecrafts starka stämmor. Därmed var kampen om medborgarskap inte över. Den hade bara börjat.

1. Elizabeth Bronfen, *Over Her Dead Body: Death, Femininity and the Aesthetic* (Manchester 1993) s. 360.
2. Lena Malmberg, *Från Orfeus till Eurydike: en rörelse i samtida svensk lyrik* (Lund 2000) s. 17.
3. Blanchot-citatet är översatt av Carin Franzén i hennes artikel »Med blicken på Eurydike. Om det negativas makt hos Mallarmé och Ekelöf», *Edda* 1996:3, s. 266. Enligt hennes not lyder originalcitatet i *La part du feu* (Paris 1949/1980) s. 312, på följande sätt: »Pour que je puisse dire: cette femme, il faut que d'une manière ou d'une autre je lui retire sa réalité d'os et de chair, la rende absente et l'anéantisse.»
4. Edgar Allan Poe, »The Philosophy of Composition» (1846), i *The Complete Poems and Stories of Edgar Allan Poe with Selections from his Critical Writings*, 2 (New York 1946) s. 982.
5. Rita Felski, *The Gender of Modernity* (Cambridge MA 1995) s. 195ff.
6. Lisbeth Larsson, *Hennes döda kropp: Victoria Benedictssons arkiv och författarskap* (Stockholm 2008) s. 11.
7. Janet Todd, *Sensibility: an Introduction* (London & New York 1986) s. 141.
8. Se t.ex. Martha Nussbaum, *Poetic Justice: the Literary Imagination and Public Life* (Boston 1995).
9. Ett synnerligen elegant exempel på detta historiserande tillvägagångssätt, vilket inspirerat mig, är Margaret Cohens studie *The Sentimental Education of the Novel*, Princeton 1999. Se även exv. Markman Ellis, *The Politics of Sensibility: Race, Gender and Commerce in the Sentimental Novel* (Cambridge MA 1996).
10. Detta påpekas av Cohen (1999) s. 70.
11. Namnen citeras i Cohen (1999) s. 26, och är hämtade ur en fransk bibliografi över bästsäljare från 1821.
12. Se Margaret Waller, *The Male Malady: Fictions of Impotence in the French Romantic Novel*, kapitlet »The double bind of liberalism in Constant's *Adolphe*» (New Brunswick 1993).
13. Toril Moi påpekar detta i en artikel om en annan av madame de Staëls romaner: »Corinne – kvinnornas grundläggande modernitetsmyt», *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2004:3.
14. Jean-Jacques Rousseau, *Julie eller Den nya Héloïse: brev från två älskande i en liten stad vid Alpernas fot*, I:I, övers. av David Sprengel (Stockholm 1999 [1761]) s. 22. I original lyder det: »union touchante d'une sensibilité si vive et d'une inaltérable douceur», *Julie ou La Nouvelle Héloïse* (Paris 1967) s. 10.
15. Rousseau, *Julie* I:I, s. 103; orig.: »fallait être heureuse ou mourir», s. 60.
16. Rousseau, *Julie* II:IV, s. 138; orig.: »vous êtes la plus vertueuse des femmes, qui ne connaît d'autres lois que celles du devoir et de l'honneur, et à qui le trop vif souvenir de ses fautes est la seule faute qui reste à reprocher», s. 371.
17. Rousseau, *Julie* II:VI, s. 467; orig.: »Après tant de sacrifices, je compte pour peu celui qui me reste à faire : ce n'est que mourir une fois de plus», s. 565.
18. Rousseau, *Julie* II:VI, s. 469; orig.: »La vertu qui nous sépara sur la terre nous unira dans le séjour éternel. Je meurs dans cette douce attente : trop heureuse d'acheter au prix de ma vie le droit de t'aimer toujours sans crime, et de te le dire encore une fois !», s. 566.

19. Rousseau, *Julie* II:VI, s. 466; orig.: »J'ose m'honorer du passé; mais qui m'eût pu répondre de l'avenir ? Un jour de plus peut-être, et j'étais coupable !», s. 564.
20. Cit. ur Carole Pateman, *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory* (London 1989) s. 17, min översättning.
21. Pateman (1989) s. 4.
22. Eve Sourian, »Delphine and the Principles of 1789: 'Freedom, Beloved Freedom'», i Madelyn Gutwirth, Ariel Goldberger & Karyna Szmurlo (red.), *Germaine de Staël: Crossing the Borders* (New Brunswick 1991) s. 42f.
23. Fru Staël von Holstein, *Delfine*, II:IV, övers. H. A. Kullberg (Örebro 1803–1804) s. 67; orig.: »Vous vivez, par un hasard que vous devez bénir, dans une de ces époques rares où la puissance ne méprise pas les lumières», *Delfine*, i *Oeuvres complètes*, 6 (Paris 1820–1821) s. 328.
24. Detta påpekar även Gretchen Rous Besser i *Germaine de Staël Revisited* (New York 1994) s. 64.
25. Staël, *Delfine* I:II, s. 6; orig.: »le sort d'une femme est fini quand elle n'a pas épousé celui qu'elle aime; la société n'a laissé dans la destinée des femmes qu'un espoir; quand le lot est tiré et qu'on a perdu, tout est dit», *Oeuvres complètes*, 5, s. 244.
26. Staël, *Delfine* I:II, s. 101, i orig. frågar Matilde »que seroit donc la vertu, si l'on se laissoit aller à tous ses mouvemens ?» och Delphine svarar: »Et la vertu [...] est-elle autre chose que la continuité des mouvemens généreux ?», *Oeuvres complètes*, 5, s. 386.
27. Staël, *Delfine* I:III, s. 93; orig.: »Léonce, je ne suis pas encore criminelle, mais déjà je rougis, quand on parle des femmes qui le sont; j'éprouve un plaisir condamnable, quand j'apprends quelques traits des foiblesses du coeur; je me surprends à désirer de croire que la vertu n'existe plus. J'étois d'accord avec moi-même autrefois; maintenant, je me raisonne sans cesse, comme si j'avois quelqu'un à convaincre; et quand je me demande à qui j'adresse ces discours continuels, je sens que c'est à ma conscience dont je voudrois couvrir la voix», *Oeuvres complètes*, 6, s. 134f.
28. Staël, *Delfine* II:VI, s. 35; orig.: »Non, lui répondit-elle, mais je puis mourir !», *Oeuvres complètes*, 7, s. 223.
29. Detta slut där Delphine begår självmord blev så omtvistat och kritiserat att madame de Staël skrev om det till andra upplagan och i stället lät henne långsamt tyna bort av sorg.
30. Staël, *Delfine*, II:VI, s. 112; orig.: »Ah ! n'est-ce rien que de ne pas vieillir, que de ne pas arriver à l'âge où l'on auroit peut-être flétri notre enthousiasme pour ce qui est grand et noble, en nous rendant témoins de la prospérité du vice et du malheur des gens de bien ! vois dans quel temps nous étions appelés à vivre, au milieu d'une révolution sanglante, qui va flétrir pour long-temps la vertu, la liberté, la patrie ! mon ami, c'est un bienfait du ciel qui marque à ce moment le terme de notre vie. Un obstacle nous séparerait, tu n'y songes plus maintenant, il renaîtroit si nous étions sauvés; tu ne sais pas de combien de manières le bonheur est impossible», *Oeuvres complètes*, 7, s. 352f.

31. April Alliston, *Virtue's Faults: Correspondences in Eighteenth-Century British and French Women's Fiction* (Stanford 1996) s. 86, Allistons kursivering.
32. Cohen (1999) s. 32.
33. Cohen (1999) s. 47.
34. Cohen (1999) s. 38.
35. Cohen (1999) s. 48.
36. Se Cohen (1999) s. 74, för relationen mellan melodramat och den sentimentala romanen; för tidens syn på det sublima i förhållande till den sentimentala romanen, se s. 60, 68.
37. Madame de Staël, *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (1800), i *Oeuvres complètes*, 4 (Paris 1820) s. 29, min översättning av: »La parfaite vertu est le beau idéal du monde intellectuel. Il y a quelques rapports entre l'impression qu'elle produit sur nous et le sentiment que fait éprouver tout ce qui est sublime, soit dans les beaux-arts, soit dans la nature physique.»
38. Staël, *De la littérature*, s. 31, min översättning av: »Les chefs-d'oeuvre de la littérature [...] produisent une sorte d'ébranlement moral et physique, un tressaillement d'admiration qui nous dispose aux actions généreuses.»
39. Fru Staël von Holstein, *Corinna, eller Italien*, I, övers. C. Gyllenram (Stockholm 1808–1809) s. 89f.; *Corinne, ou l'Italie*, i *Oeuvres complètes*, 8, s. 93f.: »Quelquefois l'intérêt passionné que m'inspire un entretien où l'on parlé des grandes et nobles questions qui concernent l'existence morale de l'homme, sa destinée, son but, ses devoirs, ses affections; quelquefois cet intérêt m'élève au-dessus de mes forces, me fait découvrir dans la nature, dans mon propre coeur, des vérités audacieuses, des expressions plaines de vie, que la réflexion solitaire n'aurait pas fait naître. Je crois éprouver alors un enthousiasme surnaturel, et je sens bien que ce qui parle en moi vaut mieux que moi-même; souvent il m'arrive de quitter le rythme de la poésie, et d'exprimer ma pensée en prose; quelquefois je cite les plus beaux vers des diverses langues qui me sont connues. Ils sont à moi, ces vers divins, dont mon ame s'est pénétrée. Quelquefois aussi j'achève sur ma lyre, par des accords, par des airs simples et nationaux, les sentimens et les pensées qui échappent à mes paroles. Enfin je me sens poète, non pas seulement quand un heureux choix de rimes ou de syllabes harmonieuses, quand une heureuse réunion d'images éblouit les auditeurs, mais quand mon âme s'élève, quand elle dédaigne de plus haut l'égoïsme et la bassesse, enfin quand une belle action me seroit plus facile: c'est alors que mes vers sont meilleurs. Je suis poète, lorsque j'admire, lorsque je méprise, lorsque je hais, non par des sentimens personnels, non pour ma propre cause, mais pour la dignité de l'espèce humaine et la gloire du monde.»
40. Staël, *Delfine*, II:V, s. 135; *Oeuvres complètes*, 7, s. 176.
41. Staël, *Delfine*, II:VI, s. 4f; orig.: »ont consacré ma vie au culte de tout ce qui est grand et bon», *Oeuvres complètes*, 7, s. 186.
42. Se t.ex. James Kirwan, *Sublimity: the Non-Rational and the Irrational in the History of Aesthetics* (New York 2005) s. 13.

43. Linda M. Lewis, *Germaine de Staël, George Sand, and the Victorian Woman Artist* (Columbia 2003) s. 21.
44. Staël, *De l'Allemagne*, i *Oeuvres complètes*, 11, s. 520f, min översättning av: »Tout ce qui nous porte à sacrifier notre propre bien-être, ou notre propre vie, est presque toujours de l'enthousiasme; car le droit chemin de la raison égoïste doit être de se prendre soi-même pour but de tous ses efforts, et de n'estimer dans ce monde que la santé, l'argent et le pouvoir. Sans doute la conscience suffit pour conduire le caractère le plus froid dans la route de la vertu; mais l'enthousiasme est à la conscience ce que l'honneur est au devoir : il y a en nous un superflu d'âme qu'il est doux de consacrer à ce qui est beau, quand ce qui bien est accompli. Le génie et l'imagination ont aussi besoin qu'on soigne un peu leur bonheur dans ce monde; et la loi du devoir, quelque sublime qu'elle soit, ne suffit pas pour faire goûter toutes les merveilles du coeur et de la pensée.»
45. Se t.ex. Marisa Linton, *The Politics of Virtue in Enlightenment France* (New York 2001).
46. Jörgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden: manlighet och modernitet 1840–1940* (Hedemora 2006) s. 11.
47. David Tjeder, *The Power of Character: Middle-Class Masculinities, 1800–1900* (Stockholm 2003) s. 58.
48. Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Men*, i Janet Todd & Marilyn Butler (red.), *The Works of Mary Wollstonecraft*, 5 (London 1989) s. 61.
49. Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman*, s. 81.
50. Immanuel Kant, *Om känslan af det sköna och böga* (Stockholm 1796) s. 51, Kants kursiv. Originalcit. hämtat ur *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (1764), *Sämtliche Werke*, I (Leipzig 1912) s. 38: »Die Tugend des Frauenzimmers ist eine *schöne Tugend*. Die des männlichen Geschlechts soll eine *edele Tugend* sein. Sie werden das Böse vermeiden, nicht weil es unrecht, sondern weil es häßlich ist, und tugendhafte Handlungen bedeuten bei ihnen solche, die sittlich schön sind. Nichts von Sollen, nichts von Müssen, nichts von Schuldigkeit. Das Frauenzimmer ist aller Befehle und alles mürrischen Zwanges unleidlich. Sie tun etwas nun darum, weil es ihnen so beliebt, und die Kunst besteht darin zu machen, daß ihnen nur dasjenige beliebt, was gut ist. Ich glaube schwerlich, daß das schöne Geschlecht der Grundsätze fähig sei».
51. Immanuel Kant, *Über den Gemeinspruch: das Mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*, i *Sämtliche Werke*, I, s. 198, min övers., orig.: »Die dazu erforderliche Qualität ist, außer der *natürlichen*, (daß es kein Kind, kein Weib sei,) die einzige: daß er *sein eigener Herr* (*sui juris*) sei».
52. Denna logik definieras av Anita Göransson i artikeln »Mening, makt och materialitet. Ett försök att förena realistiska och poststrukturalistiska positioner»; *Häften för kritiska studier* 1998:4, s. 11. Göransson lägger här ut en hel teori om att det är manlighetens konstruktion som förändras för att kunna knytas till aktuella maktbaser, vilket innebär att förändringar i genussystemet sker utifrån maktbasernas förändring.

The sentimental novel and the struggle for citizenship: Rousseau's *Julie* and Staël's *Delphine*

The tragic fates of a great number of women in sentimental novels of the eighteenth century can be viewed against the background of classic liberal theory. They provide examples of how individual freedom and restraint in the name of common good can be reconciled. Faced with the impossible choice between a life guided by the principle of love and that of virtue, women often choose self-sacrifice as a means of preserving a sense of individuality in the face of the demands of public universality. The epistolary novels, *Julie ou La Nouvelle Héloïse* (1761) of Jean Jacques Rousseau and the *Delphine* (1802) of Germaine de Staël, present two rather different treatments of this problem. Rousseau's *Julie* is a woman whose unquenchable desire transforms her into a prototype of female unreliability not worthy of societal recognition. Staël's *Delphine*, in turn, unmasks a ruthless and unprincipled society which prohibits her from becoming its full-fledged member.

Keywords: sentimental novels, epistolary novels, Germaine de Staël, Jean Jacques Rousseau

Kristina Fjelkestam, b. 1967, PhD
Umeå Centre for Gender Studies (UCGS)
Umeå University
901 87 Umeå
Sweden
kristina.fjelkestam@ucgs.umu.se

« Manuscrit de Mr
Dangicourt » : système
métaphysique néantiste
d'un disciple de Leibniz*

Timo Kaitaro

Un recueil de manuscrits philosophiques trouvé dans la bibliothèque de l'Université de Helsinki contient, sous le titre « Manuscrit de M^r. Dangicourt », une copie d'une lettre signée « P. Dangicourt » et une réponse datée le 3 février 1717 et signée « Des Vignoles »¹. Il n'est pas difficile d'identifier l'auteur du manuscrit. Il s'agit évidemment du mathématicien Pierre Dangicourt (né à Rouen en 1665 et mort à Berlin en 1727) qui fut le disciple et l'ami de Leibniz. Dangicourt fut d'abord membre associé (à partir de 1701) et plus tard directeur adjoint de l'Académie des sciences de Berlin (de 1725 à 1726).² En tant que mathématicien Dangicourt a publié un mémoire intitulé « De periodis columnarum in serie numerorum progressionibus Arithmetica dyadice expressorum » dans les mémoires de l'Académie de Berlin³. Le destinataire de la lettre est sans doute Alphonse Desvignoles, savant chronologue (1649–1744) qui sur les instances de Leibniz fut invité à s'établir à Berlin « pour que l'académie naissante eût à profiter de ses lumières »⁴.

En fait, même en ignorant ces détails biographiques, il ne serait pas difficile de situer le texte dans le contexte leibnizien. Leibniz s'était impliqué dans le développement des nouvelles théories mathématiques, notamment le calcul infinitésimal qui traitait des unités infiniment petites. On avait besoin des unités infiniment petites pour trouver des solutions aux problèmes que posent, par exemple, les lignes incommensurables dans les figures géométriques. Les théories traitant des unités infiniment petites peuvent encourager à penser la réalité d'une façon inédite. Ainsi la lettre de Dangicourt propose-t-elle de tirer des conclusions métaphysiques à partir de notions traitant des grandeurs mathématiques. Le texte du manuscrit de Dangicourt et les réponses qu'il a provoquées montrent que la transition des abstractions mathématiques aux réalités physiques ou aux notions métaphysiques n'est pourtant pas facile et que des paradoxes guettent celui qui veut franchir la frontière qui sépare les abstractions mathématiques des spéculations métaphysiques et théologiques. C'est Leibniz lui-même qui devra le rappeler à son disciple.

Le système ordinaire et le système extraordinaire

À partir d'une référence à une discussion chez un certain M. Duclos pendant laquelle on avait examiné la preuve cartésienne de l'existence de Dieu, la lettre de Dangicourt développe tout un système métaphysique selon lequel « la matière originelle » du monde est le Néant (f. 30 v, 32 v, 34 r). L'auteur dit que lors la discussion chez M. Duclos il s'était contenté de prouver que l'existence idéale ne suppose pas nécessairement l'existence actuelle. Par là, il admet d'avoir accordé indirectement « qu'elle en supposait, du moins, nécessairement la possibilité ; c'est-à-dire qu'il suffit qu'une chose ait véritablement l'existence idéale, pour que son existence actuelle soit possible » (f. 1 r). Son correspondant avait pourtant objecté en disant qu'il existe des choses qui existent véritablement en idée, mais dont l'existence actuelle est, ou paraît, impossible, comme celle du carré géométrique, par exemple. Desvignoles avait allégué que le carré géométrique ne peut pas exister actuellement en raison de l'incommensurabilité de son côté et de sa diagonale. Si le carré pouvait exister actuellement, il faudrait, selon le correspondant de Dangicourt, qu'il y ait parmi l'infinité de grandeurs dans l'univers une qui soit capable de mesurer avec exactitude le côté ainsi que la diagonale (f. 1 v).

Dangicourt admet que l'argument de Desvignoles paraît invincible. Mais il constate que s'il était concluant contre le carré géométrique actuel, il le serait aussi contre l'idéal. Pour éviter donc de se trouver dans l'obligation d'accepter ces conclusions qui lui paraissent inadmissibles, Dangicourt cherche s'il y a quelque vice dans les prémisses du raisonnement (f. 2 r). Il dit en avoir examiné le majeur (l'incommensurabilité) pendant plus de vingt ans. Cet examen le faisait douter de l'incommensurabilité, qui pourtant demeura inébranlable, de sorte qu'il fut « obligé de reconnaître enfin que la nature des grandeurs est toute autre qu'on ne se l'imagine » (f. 2 v). Il dit avoir été obligé de reconnaître que c'est une erreur de croire, comme on le fait communément, que « les grandeurs actuelles sont de véritables substances ; c'est-à-dire qu'elles ont jusque dans le fond infini de leur intérieur, une réalité si pleine et si absolue que leurs parties originelles et composantes même ont une véritable étendue » (f. 3 r). Donc, bien que les grandeurs actuelles aient une réalité actuelle (au lieu d'être des fantômes idéels), « cette réalité n'est pas absolue et ne s'étend pas jusqu'à leurs composants originels ; mais tout ce qu'elles ont de réel, d'affirmatif, et qui puisse être distingué du néant, ne consiste que dans la multiplicité du Néant même » (f. 3 r).

Dangicourt admet que son système paraît extraordinaire (f. 3 r & 11 r), mais il le défend en constatant que celui-ci a plusieurs avantages par rapport à ce qu'il appelle « le système ordinaire ». D'abord, il serait plus compatible que le système ordinaire avec la Révélation qui nous apprend que l'univers a été créé du néant, *ex nihilo*. Nous tenons le fond du système ordinaire des philosophes païens qui n'avaient aucune idée

de la création et qui, par conséquent, ont attribué une réalité si absolue à l'univers qu'à raisonner conséquemment, il s'ensuit nécessairement qu'il est éternel et incréé. Ils étaient donc unanimes sur l'existence éternelle de la matière. Mais Dangicourt prévient les conséquences dangereuses de ce système : une fois l'éternité de la matière admise, pourquoi un être qui n'a pas besoin d'un secours étranger pour exister en aurait-il besoin pour se mouvoir, se ranger et agir ? Pour éviter cette contradiction les épicuriens ont été obligés de nier la Providence (f. 3 v). Il paraît donc, selon notre auteur, que le système ordinaire contient en soi les germes du matérialisme.

Par le terme de 'matérialisme' Dangicourt fait référence à la fois au matérialisme traditionnel épicurien selon lequel le monde consiste en dernière analyse en atomes, c'est-à-dire, en particules matérielles indivisibles et indestructibles, et au matérialisme selon lequel tout ce qui existe est formé de la matière infiniment divisible. Il veut prouver que « ni ceux qui croyaient que l'univers est composé originairement des atomes réels, ni ceux qui croyaient qu'il est composé originairement de parties toujours étendues quoique divisibles à l'infini, ne pouvaient admettre la création ». Si les atomes dont le monde est composé sont indivisibles, ils sont par conséquent incapables d'être anéantis. Mais s'ils sont incapables de retourner au néant, ils sont aussi incapables d'en sortir (f. 4r). La preuve du système selon lequel l'univers est composé de parties originairement étendues quoique divisibles à l'infini est plus ou moins la même. La division infinie dont ces parties sont capables ne peut les anéantir, parce qu'il serait en contradiction avec leur nature qu'une de leurs parties ne soit rien. Mais s'il implique une contradiction avec leur nature d'être réduites à rien, il serait également contradictoire qu'elles aient été faites de rien. La maxime « *Ex nihilo nihil, in nihilum nil posse reverti* », coule naturellement et nécessairement de la réalité absolue que les philosophes de l'Antiquité ont attribuée à l'univers et à toutes ses parties, sans en excepter les composants originels (f. 4v).

Dangicourt repousse les arguments des théologiens, rapportés par Bayle, qui soutiennent que le mot « rien » ne signifie pas la matière *ex qua* Dieu a créé le monde, mais seulement l'état qui l'a précédé et qu'il n'est que le terme à *quo* (f. 6r). Selon Dangicourt, de tels arguments sont du verbiage, « des paroles ambiguës, vides de sens et auxquelles aucune idée distincte ne peut correspondre » (f. 6v). On ne peut échapper par des interprétations et subterfuges inutiles à la conclusion que, si l'univers a été créé, il faut nécessairement qu'il ait été néant. Donc, si l'on accepte la maxime *Ex nihilo nihil fit* comme axiome dont le contraire implique contradiction, on ne peut pas admettre que Dieu ait créé le monde de rien. Dieu n'opère pas ce qui implique contradiction (f. 7v). Donc, il faudra que les partisans de cette maxime admettent les conséquences : soit la matière *ex qua* existe depuis l'éternité par sa propre nature et indépendamment de Dieu, soit Dieu lui-même est la cause matérielle et le sujet d'inhésion de l'univers.

On tombe donc ou dans le système païen avec ses absurdités ou dans la théologie de Spinoza. Notre auteur veut éviter l'une et l'autre de ces alternatives « affreuses » et au lieu d'admettre la maxime *Ex nihilo nihil fit*, il croit plutôt que « les parties originelles composantes des corps actuels n'ont pas d'actualité, ou d'étendue » (f. 8 r).

L'avantage théologique du système de Dangicourt serait qu'il est plus compatible avec la création que « le système ordinaire ». Il serait contradictoire « que ce qui n'existe que par miracle, et dont la nature, par conséquent, doit comprendre et supposer le Néant, ait une réalité aussi absolue et telle que ce qui existe de sa propre nature et dont l'essence, par conséquent doit comprendre et supposer l'existence » (f. 8v). En raison de leur inactualité, les parties originelles des corps actuels portent en quelque sorte la trace de la création et l'univers porte en soi la marque certaine de sa non-existence originelle (f.9). Au lieu de rendre la création impossible comme le fait « le système ordinaire », le système de Dangicourt fait qu'il devient non seulement compatible avec la raison, mais démontrable : l'univers en porte des marques démonstratives (f. 10v).

Selon Dangicourt la grandeur (mathématique) est le premier attribut de l'univers (f. 12r). Son système envisage la création sous l'idée d'une multiplication miraculeuse et surnaturelle dans laquelle le multiplicande est le néant et le multiplicateur la puissance infinie de Dieu. Cette multiplication divine serait la cause prochaine du monde visible. Donc le système de Dangicourt, en analysant les composantes du monde visible, « fournit sur l'existence de Dieu une preuve démonstrative tellement complète qu'elle ne laisse aucune prise, ni aucune retraite aux impies » (ce que, selon Dangicourt, le système ordinaire ne peut pas fournir) (f. 11v). Toutes les grandeurs de l'univers contiennent, « d'un côté, la marque de la puissance infinie du Créateur adorable qui les a composées, et de l'autre la preuve démonstrative qu'elle a été tirée du néant » (f. 12r).

Incommensurabilité

Parmi les avantages de son système Dangicourt reconnaît aussi celui d'être capable d'expliquer les phénomènes – comme l'incommensurabilité – qui dans les autres systèmes impliquent contradiction (f. 12 r). En effet, c'était en réfléchissant sur l'incommensurabilité du côté et de l'hypoténuse du triangle rectangle isocèle qu'il a abouti à son curieux système. Bien que cette incommensurabilité – qui est la même que celle du carré géométrique – soit démontrable, Dangicourt sentait confusément que quelque chose en lui la combattait (f. 12 v).

Ce quelque chose se révélait être un de ses anciens préjugés : « le système ordinaire ». Il paraît que ce système donne lieu à une contradiction. Dangicourt formule son raisonnement sous la forme d'une démonstration. 1. La diagonale et le côté du carré

géométrique sont des grandeurs semblables (des lignes droites finies). 2. Donc quelque partie originelle composante de la diagonale est égale à quelque partie originelle composante du côté (car il est de la nature des choses semblables que quelque partie essentielle de l'une soit égale à quelque partie essentielle de l'autre). 3. Donc toute partie originelle composante d'une certaine espèce de la diagonale est égale à toute partie originelle composante de la même espèce du côté (puisqu'elles sont de simples lignes droites sans aucune irrégularité). 4. Donc toute partie originelle composante du côté est égale à toute partie originelle composante de la diagonale. 5. Donc une partie originelle composante du côté ou de la diagonale les mesurera l'une et l'autre avec exactitude (car chacune de ces deux lignes est respectivement égale à la somme de ses parties originelles composantes et la commune mesure est une partie originelle originelles composante). 6. Donc puisque selon le système ordinaire cette partie originelle composante est une grandeur affirmative, ce côté et cette diagonale seront commensurables affirmativement. Or, les géomètres ont démontré qu'ils sont incommensurables affirmativement. 7. Donc selon le système ordinaire ces deux lignes impliquent une contradiction. 8. Donc, elles ne peuvent exister véritablement, ni en idée, ni en effet, de même que le carré géométrique, dans l'essence de laquelle elles sont nécessairement comprises (f. 15, voir aussi f. 31). Cette preuve donne raison au correspondant de Dancicourt qui avait prétendu que le carré géométrique ne peut exister actuellement. Mais la preuve vaut, selon Dancicourt, aussi pour l'existence en idée.

Pour éviter de conclure à l'impossibilité du carré géométrique (inévitables selon le système ordinaire) on pourrait conclure en revanche que le système ordinaire est faux – ce que fait Dancicourt effectivement. La contradiction qu'il déduit ne s'ensuit pas de la nature même du carré géométrique. Elle ne peut être attribuée qu'à la fausse hypothèse qui donne aux parties originelles composantes des grandeurs une étendue affirmative (f. 16 r).

Parmi les objections qu'on pourrait faire contre son système, Dancicourt examine longuement celle qui nie simplement que les grandeurs aient des parties proprement dites originelles. Il faudrait prouver qu'elles ont des parties qui ne sont pas composées. L'objection renvoie à l'impossibilité d'atteindre le dernier terme de la division à l'infini. Donc, ne s'ensuit-il pas que les grandeurs n'ont pas de parties originelles ? D'abord Dancicourt constate que la lumière naturelle suffit pour conclure que les grandeurs ont des parties originelles (f. 17 r). Selon Dancicourt, l'objection est un sophisme. Bien que la progression idéale de la division ne puisse atteindre les parties originelles, il ne s'ensuit pas qu'ils n'ont pas de dernier terme (f. 18 r). Pour démontrer la fausseté de l'objection, Dancicourt prie le lecteur de se représenter le mouvement d'une montre dont l'aiguille est sur le point qui marque une heure. En suivant par la pensée la progression qui subdiviserait successivement et infiniment l'espace qui sépare l'aiguille du

point qui marque deux heures, nous ne pouvons pas atteindre le point où se termine l'espace qui est entre une heure et deux heures. D'en conclure que cet espace n'a point de dernier terme et que l'aiguille qui la parcourt ne l'atteindra jamais, serait sans doute bien mal raisonner. Cet exemple de Dangicourt ressemble au paradoxe de Zenon et Dangicourt constate en fait que l'objection en question ne diffère en rien du sophisme de Zenon (f. 18 v).

L'erreur de Zenon

Selon Dangicourt l'erreur de Zenon consistait « seulement en ce que de cela seul que le progrès considéré comme infini incomplet et idéal n'avait pas de terme, il conclut qu'il n'y avait pas de terme où, en effet, Achille pût atteindre la tortue » (f. 19 r). La fausseté du raisonnement de l'objection au système de Dangicourt et de celui du sophisme de Zenon résulterait donc de ce qu'on suppose une égalité parfaite entre deux infinis inégaux : *l'infini complet* de la progression subdivisante continuée autant que la grandeur divisée peut subir, et *l'infini incomplet* de la progression idéale par lequel elle est subdivisée seulement autant que notre entendement peut le faire (f. 20 r). L'auteur distingue ici deux sens du mot « infini ». Il signifie tantôt l'infini actuel, la chose elle-même sans rapport avec notre entendement et qui est à proprement parler seulement immense, et tantôt l'infini idéal, c'est-à-dire, l'idée que nous en avons (f. 20 v). Selon Dangicourt, c'est cette équivoque qui donne naissance aux sophismes sur l'infini. Le nombre infini des parties d'une grandeur est en soi complet et déterminé, et c'est seulement dans notre entendement qu'il est incomplet et indéterminé (f. 22 r). L'infinité d'une chambre ne consiste pas dans le manque de parois, mais dans la grandeur de l'espace qui les sépare et qui est telle que notre entendement ne peut la concevoir tout entière. De même, il ne faut pas imaginer que pour qu'une progression géométrique soit infinie, il faut qu'il n'ait point de dernier terme (f. 22 v). L'absence du dernier terme ne la rend pas plus grande. Dangicourt paraît admettre l'existence des infinis de différentes grandeurs. Il dit de la progression géométrique que « pour être infinie, il n'est pas nécessaire qu'elle soit la plus grande des infinies » (f. 23 r).

Selon Dangicourt le vice du sophisme de Zenon autant que celui des partisans du système ordinaire, qui veulent prouver que les grandeurs n'ont point de parties originelles composantes proprement dites originelles, consiste à conclure que puisque que notre entendement n'est pas capable de diviser totalement une grandeur, elle ne peut pas être divisée en effet (f. 25-26). Après avoir découvert le vice de chacun de ces sophismes, Dangicourt veut employer ce qu'ils ont de bon pour prouver démonstrativement que les grandeurs ont des parties originelles composantes et qu'elles sont des

points géométriques (f. 26 v). Si l'on accepte le système ordinaire et que le progrès infini n'a point de dernier terme, il faut conclure que Zenon raisonnait juste et qu'Achille ne peut jamais atteindre la tortue. Or, on peut pourtant démontrer qu'Achille atteindra la tortue au premier neuvième de la seconde lieue. Donc, il faut que le système ordinaire soit faux. Et puisque ce progrès infini a un dernier terme, il faut qu'il ne soit qu'un point géométrique, car « s'il avait quelque étendue, tandis qu'Achille le serait, la tortue en serait un autre, et le dernier terme ne serait pas le dernier, ce qui est absurde ». Les parties originelles de cet espace ne sont donc que des points géométriques (f. 27 r). Dangicourt démontre la même chose également sans employer ni Achille ni la tortue. Cette démonstration veut que si l'on nie qu'une grandeur finie n'ait pas de dernier terme, il s'ensuit qu'elle n'est pas finie, ce qui est contradictoire (f. 27 v). De même, si les parties originelles constituantes des corps avaient de l'étendue, elles n'en seraient pas les parties originelles (f. 28).

Dangicourt utilise la même démonstration qui lui servait à prouver que le système ordinaire est contradictoire, donc faux, pour prouver *a priori* que les parties originelles des grandeurs n'ont pas d'étendue (f. 30 v-31 v). Jusqu'à la cinquième proposition les démonstrations sont identiques. Selon la cinquième proposition une partie originelle composante de la diagonale ou du côté les mesurera l'une et l'autre exactement. Or, continue Dangicourt, les géomètres ont démontré qu'aucune grandeur affirmative ou réelle ne peut mesurer exactement ce côté et cette diagonale. Donc (sixième proposition) cette partie originelle composante qui les mesure l'une et l'autre exactement n'est pas une grandeur affirmative ou réelle. Et (septième proposition) elle n'est donc qu'un point géométrique.

À l'objection selon laquelle il est contradictoire de dire que les lignes incommensurables sont en fait mesurables par une de leurs parties originelles composantes et que pourtant cette commune mesure n'est rien, Dangicourt répond qu'il n'y a pas de contradiction, parce que cette commensurabilité qui n'a que le néant pour sa commune mesure n'est pas réelle, elle n'est qu'imaginaire (f. 31 v).

La démonstration de Dangicourt utilise le carré géométrique et n'est strictement valable que dans son cas. Mais, ajoute-t-il, du fait que les parties originelles composantes du carré géométrique n'ont aucune étendue, il en résulte comme corollaire que « celles de toutes grandeurs qui sont au monde, quelques massives qu'elles soient, n'en ont pas non plus ». Car il n'y a aucune grandeur à l'intérieur de laquelle on ne puisse concevoir distinctement un carré géométrique. Donc, si les parties originelles de celui-ci n'ont pas d'étendue, celles de l'autre n'en auront pas non plus (f. 32 r).

Les avantages théologiques du système

Dans un tableau qui met en parallèle le système ordinaire et son propre système (f. 32 v-34 r), Dangicourt constate que si l'on accepte ce dernier, la révélation et la lumière naturelle sont en harmonie. Selon le système de Dangicourt, l'essence de l'univers porte au-dedans d'elle « une marque intrinsèque et une preuve démonstrative qu'il n'existe pas de sa nature et de son propre fond ; mais au contraire, il n'existe que par un miracle de la puissance étrangère d'un Être supérieur ». En ce cas la lumière naturelle et la révélation disent la même chose : « La révélation qui apprend que l'univers a été créé, bien loin de donner en cela une nouvelle idée et différente de ce que la lumière naturelle en avait déjà donné, ne fait au contraire que la confirmer » (f. 33 r).

Dangicourt se met en garde contre le malentendu selon lequel il suppose que le néant est la matière originelle de l'être. Sa proposition ne regarde que l'être improprement dit qui est l'univers (f. 35). Selon le système ordinaire « l'Univers est un Être univoque proprement dit, en ce qu'il est Être jusque dans le plus profond de son intérieur et que son essence qui ne renferme nullement le non-être porte en cela le plus grand caractère de la Divinité et n'a aucune marque intrinsèque à laquelle on puisse connaître qu'il n'existe pas de sa nature et de son propre fond » (f. 32 v-33 r). Selon le système de Dangicourt, cette sorte de plénitude de l'être ne vaut que pour la divinité.

Dangicourt observe que bien que son système soit diamétralement opposé à ce qui est communément reçu, Zenon avait en fait reconnu la même vérité (que les parties originelles des grandeurs n'ont point d'étendue). Celui-ci en avait pourtant abusé. Au lieu d'en conclure simplement, comme Dangicourt, que l'univers n'est pas un être univoque et proprement dit, ou, ce qui est la même chose, que la réalité de l'univers n'est pas pleine et absolue, il en a conclu, selon ce qu'on lui attribue, que l'univers n'existe pas du tout et que sa réalité est nulle. Dangicourt ajoute pourtant qu'il a de la peine à croire que ce qu'on attribue à Zenon en cela soit vrai à la lettre. Mais, continue-t-il, s'il était vrai qu'il eût conclu une telle erreur, cela ne veut pourtant pas dire que le principe dont il l'avait déduit fût absolument faux. Il n'était qu'incomplet. Il n'argumentait que sur la cause matérielle du monde sans faire aucune attention à sa cause efficiente, c'est-à-dire, Dieu (f. 37 r). (Selon Dangicourt, la cause matérielle du monde est le néant et la cause efficiente Dieu (f. 36 r).)

Dangicourt trouve que Démocrite et Épicure ont commis la même erreur tout opposée à celle de Zenon. Ils ont commencé par poser la réalité du monde, et ils ont eu raison en cela. Ils ont pourtant abusé de cette vérité en l'étendant aux parties originelles composantes au lieu de la borner au monde et à toutes les grandeurs actuelles qu'il contient. Pour Dangicourt qui pense en mathématicien, poser des atomes indivisibles mais étendus est manifestement contradictoire. Pour qu'un atome considéré en lui-même et

sans rapport à la force du divisant puisse être indivisible, il doit être sans étendue et ne différer en rien du néant (f. 37 v-39 r; 38 manque à la foliotation). Comme les atomistes ont tenu à la réalité absolue de l'univers, ils n'ont pas voulu tirer cette conséquence. Ils ont pourtant bien conçu ce que les philosophes contemporains de Dangicourt n'ont pas voulu concevoir, c'est que s'ils avaient accordé la même divisibilité à leurs atomes qu'aux autres grandeurs étendues, ils n'auraient pas pu s'empêcher de chercher l'origine du monde dans le néant même (f. 39 r).

Le défaut théologique du système des atomistes consiste apparemment en ce qu'il conduit à l'athéisme. Dangicourt raisonne que « si le monde est un amas infini d'atomes fort petits à la vérité mais véritablement étendus, il est évident qu'il n'est pas nécessaire d'avoir recours à un Dieu » (f. 39 v). Et Dangicourt va encore plus loin en disant que « tout système, qui suppose une véritable étendue aux parties originelles des corps, n'oblige point nécessairement de remonter jusqu'à la puissance infinie de Dieu pour y trouver la seule et véritable cause d'aucun des phénomènes du monde visible » (f. 41 r). Le système ordinaire a donc le même défaut que celui des anciens atomistes, et il est conséquemment tout autant pernicieux que celui-ci. En fait, il est même pire, parce qu'en plus de contenir les mêmes absurdités, il en renferme beaucoup plus grandes encore. En attribuant « aux parties originelles composantes des plus petites grandeurs réelles la propriété d'être, chacune à part, divisibles à l'infini, sans que leurs parties infiniment reculées cessent d'être réelles », le système ordinaire « attribue par cela même aux grandeurs actuelles un fond plus qu'infini de réalité actuelle, dont l'absurdité surpasse infiniment tout ce qu'il y a de plus absurde dans le système de Démocrite et d'Épicure » (f. 41).

Selon le système ordinaire les grandeurs actuelles ne cessent d'être réelles si l'on les subdivise infiniment. De ce fond infini de réalité actuelle que le système ordinaire attribue aux grandeurs, il faudrait conclure, si l'on raisonnait conséquemment, que l'existence actuelle de l'univers est éternelle et nécessaire. Or, les partisans du système ordinaire rejettent cette conséquence. Dangicourt observe qu'ils ont raison de la rejeter, puisqu'elle est fautive et absurde. Il n'est néanmoins pas correct d'accepter d'un côté le principe et de l'autre rejeter la conséquence qui en résulte nécessairement (f. 42 r). Pour sa part, Dangicourt se garde bien de retenir un principe « dont des conséquences si horribles paraissent résulter nécessairement » (f. 43 r).

Dangicourt soumet son système dont il est lui-même déjà convaincu à l'examen de son correspondant. Plus tard il sera temps de convaincre les autres. Si son correspondant ne trouve pas dans ses arguments pour le nouveau système suffisamment de vices essentiels pour les ruiner totalement, et s'il ne les trouve pas « absolument méprisables et indignes de toute considération » mais qu'il trouve seulement « la matière trop paradoxale pour n'être pas traitée avec plus soin et appuyée de plus de preuves et même

mieux disposées », alors il sera temps, écrit Dangicourt, d'y travailler sérieusement et de développer, pour convaincre les autres, tout ce qui a servi à le convaincre lui-même (f. 43).

La réponse de Desvignoles

Dans sa réponse Desvignoles fait des remarques sur deux chefs. La première concerne ses doutes sur l'argument de Descartes concernant l'existence de Dieu et le deuxième le système de Dangicourt. En ce qui concerne le premier chef, Desvignoles écrit qu'il admet que l'existence idéale n'implique pas l'existence actuelle, mais qu'il hésite à adhérer à l'idée de Dangicourt selon laquelle l'existence idéale suppose au moins l'existence possible (f. 1 v). Si l'existence idéale d'une chose ne consiste que dans ce que nous en pensons, qu'elle soit vraie, fausse, existante actuellement, possible, impossible ou contradictoire, les choses qui ont une existence idéale ne sont pas nécessairement possibles (f. 2).

Dangicourt avait écrit que si l'argument de Desvignoles était concluant contre le carré géométrique actuel, il le serait aussi contre l'idéal. Desvignoles admet cela, mais ajoute qu'en fait l'argument n'est concluant contre le carré actuel que parce qu'il l'est contre l'idéal (f. 3 r). De l'impossibilité du carré géométrique dans le système ordinaire Dangicourt avait conclu à la fausseté de ce système. Desvignoles veut pourtant raisonner sur le système de la géométrie ordinaire, et en conséquence il est obligé de nier l'existence du carré géométrique. Il ajoute enfin que s'il était initié dans les « mystères des infiniment petits », il pourrait peut-être y appliquer son raisonnement, car du peu qu'il en a compris, il soupçonne que « plusieurs de ces idées n'ont pas plus d'existence dans l'univers que le carré géométrique » (f. 3 v).

Desvignoles avoue donc que le nouveau système de Dangicourt n'a trouvé aucune ouverture pour s'introduire dans son esprit (f. 4 r). Même si l'on admettait que le système ordinaire rendait la création impossible à découvrir et à prouver démonstrativement par la raison, il faudrait encore montrer que le système de Dangicourt peut le faire. Un système ne démontre pas, écrit Desvignoles, car tout système n'est qu'une hypothèse qui peut être niée, si elle n'est pas démontrée auparavant. Il fallait donc démontrer le système de Dangicourt. Or, il semble à Desvignoles que le système de Dangicourt soit directement opposé aux notions les plus communes (f. 4 v). (Disons pour la défense de Dangicourt que celui-ci n'a pas essayé de nier qu'il le soit, au contraire il le proclame explicitement (f. 34 r).) Desvignoles observe que le système de son correspondant est fondé sur le néant, composé du néant, et se termine au néant. Ne faudrait-il pas en conclure qu'il se réduit à rien ? (f. 4v) À l'idée que la création soit la

multiplication miraculeuse et surnaturelle dans laquelle le multiplicande est le néant et le multiplicateur la puissance infinie de Dieu, Desvignoles objecte que le néant multiplié à l'infini ne peut produire qu'un néant infini, comme le zéro multiplié ne produit jamais que zéro. En plus, il faudrait avant toutes choses prouver la puissance infinie de Dieu (f. 5 r). On se retrouve à la case de départ : à l'argument de Descartes.

Desvignoles fait encore d'autres remarques contre les propositions de Dangicourt. Il n'admet pas que le progrès infini ait nécessairement un dernier terme, parce que s'il en avait il serait fini. Desvignoles invite les géomètres modernes qui admettent de telles contradictions pour expliquer les mystères des infiniment petits, à prouver, en plus de leur existence idéale, ce que Desvignoles est prêt à leur admettre, leur existence actuelle, ou du moins leur existence possible (f. 5 v).

Le maître et le disciple

Sans doute, le système de Dangicourt présente des analogies et des ressemblances avec la philosophie de Leibniz, surtout avec la critique de l'atomisme de celui-ci. Mais, il y a aussi des différences et des contrastes non négligeables. Il est vrai que Leibniz tenait pour impossible que l'on puisse trouver des principes d'une véritable unité dans la matière seule, puisque tout n'y est que collection ou amas de parties à l'infini. Mais Leibniz ajoute aussitôt que ces unités véritables « sont tout autre chose que les points dont il est constant que le continu ne saurait être composé »⁵.

Comme Dangicourt avait cherché à avoir l'opinion de son maître sur son système, nous ne sommes pas obligés de nous contenter de deviner ce que Leibniz eût pensé du système de Dangicourt. La critique de Leibniz a été publiée dans une lettre à Dangicourt datée le 11 septembre 1716⁶. Dans cette lettre Leibniz écrit qu'il est d'accord avec Dangicourt qu'à parler exactement il n'y a point de substance étendue. La matière n'est qu'un phénomène, et seuls les monades sont de véritables substances. Leibniz n'admet pourtant pas que le continuum soit composé de points géométriques, car « la matière n'est point le *continuum*, et l'étendue continue n'est qu'une chose idéale, consistant en possibilités, qui n'a point en elle des parties actuelles ». Les touts intellectuels n'ont des parties qu'en puissance. Leibniz conclut que « l'étendue ou la grandeur géométrique n'est point composée des parties possibles qu'on y peut seulement assigner, ni résoluble en points ». Conséquemment, les points ne sont nullement des parties ou des composantes de la ligne. Dans sa lettre Leibniz écrit aussi qu'il ne croit pas qu'il ait des grandeurs véritablement infinies ni véritablement infinitésimales, et que ce ne sont que des fictions utiles pour abrégé et pour parler universellement, comme les racines imaginaires.⁷ Et, comme Desvignoles, Leibniz fait remarquer qu'il ne faut pas

dire qu'une infinité de riens pris à la rigueur fassent quelque chose parce qu'une infinité de riens ou de zéros ne fera jamais autre chose que rien.

Donc, on pourrait résumer la critique de Leibniz en disant qu'en métaphysique il ne suffit pas de raisonner en mathématicien : le monde réel n'est pas une construction géométrique composée d'abstractions mathématiques. Leibniz commence sa lettre en disant qu'il est ravi qu'un esprit aussi mathématicien que celui de Danguicourt s'applique à des recherches philosophiques. Mais, bien qu'il puisse aider à rendre la philosophie démonstrative – ce qui était le dessein avoué de Leibniz⁸ –, l'esprit mathématicien ne suffit pas en métaphysique.

Autant que je sache, Danguicourt n'a jamais publié son curieux système. Nous ne savons pas pourquoi, mais je ne crois pas que ce fût parce que ses correspondants aient trouvé des arguments qui le ruinent totalement. Son système est en même temps assez insolite – du point de vue de notre « système ordinaire » bien entendu –, et tellement conséquent, le fût-il jusqu'au paradoxe, qu'il n'est pas facile à réfuter. Les critiques de Desvignoles et surtout celles de Leibniz signalent pourtant des faiblesses essentielles dans les bases mathématiques mêmes du système qui ont bien pu faire hésiter l'auteur.

Enfin, il faudrait se demander pourquoi le manuscrit de Danguicourt et sa réponse se trouvent dans une collection de manuscrits philosophiques qui s'apparentent à la libre pensée⁹. La réponse se trouve-t-elle dans la conclusion de Desvignoles que le système de Danguicourt renferme une pétition de principe par rapport à l'argument de Descartes sur l'existence de Dieu ? (f. 5 v) Si l'on rejette les arguments de Danguicourt pour son système et admet avec Desvignoles qu'il faut se tenir au système ordinaire, « les conséquences horribles » de celui-ci ne s'imposent-elles pas, et n'est-on pas conduit à l'athéisme, à l'éternité et à la nécessité de l'univers actuel ? Dans la tradition des libertins érudits qui a précédé et influencé la littérature philosophique clandestine, la critique de la religion était souvent présentée d'une façon indirecte : les conclusions dangereuses pour la religion étaient laissées à la discrétion du lecteur¹⁰. On avait appris à lire entre les lignes et à tirer des conclusions que le texte ne présentait pas ouvertement. Ainsi comprend-on l'avantage, pour une telle lecture, d'un texte qui montre que le « système ordinaire » auquel tout le monde paraît croire conduit à l'athéisme et que la croyance à la création suppose un système qui paraît absurde et peu convaincant.

* L'auteur tient à remercier Markku Roinila pour ses commentaires qui lui ont permis de mieux saisir la position leibnizienne concernant la relation entre les mathématiques et la métaphysique.

1. Ms. D III 26, Nos 2 & 3. La lettre de Dangicourt contient 42 feuillets numérotés de 1 à 43 (le 38 manque à la numérotation) et la réponse 6 feuillets. Pour le contenu et l'origine de la collection des manuscrits philosophiques parmi lesquels se trouve le manuscrit de Dangicourt, voir Timo Kaitaro, « La littérature philosophique clandestine dans les collections de la Bibliothèque de l'Université d'Helsinki », *La Lettre Clandestine*, no. 2, 1993, p. 24–32.
2. Sur Dangicourt, voir *La grande encyclopédie* (Paris, 1885–1895), t. 13, et Werner Hartkopf, *Die Berliner Akademie der Wissenschaften: Ihre mitglieder und Preisträger 1700–1990* (Berlin, 1992).
3. *Miscellanea Beroliensia*, t. I (Berlin, 1749, nouvelle édition).
4. Sur Alphons Desvignoles, voir la *Biographie universelle, ancienne et moderne* de J. F. Michaud, t. 11.
5. Leibniz, *Opera omnia philosophica*, éd. Johann Eduard Erdmann (Berlin, 1840), p. 124.
6. *Opera omnia*, éd. Louis Dutens (Genève, 1768), t. 3, p. 499–502. Dans une lettre à Maturin Veyssière La Croze, Leibniz écrit : « Je vous supplie, Monsieur, de faire tenir la ci-jointe à Mr. Dangicourt, car il me semble que c'est vous, Monsieur, qui m'avez envoyé sa Lettre fort ingénieuse, sur une question philosophico-mathématique assez importante ». Cette lettre à La Croze n'est pas datée, mais elle a été publiée dans *Opera omnia* (t. V, p. 516–17) entre une lettre datée le 29 mai et une lettre datée le 9 octobre 1716. Comme la lettre à Dangicourt est écrite en septembre 1716, il est probable que c'est cette lettre que Leibniz a demandé à La Croze de transmettre à Dangicourt.
7. En considérant les grandeurs infinitésimales comme des fictions utiles, Leibniz essayait d'éviter les problèmes inhérents aux conceptions alternatives qui les tenaient soit pour des quantités positives réelles (comme Johann Bernouilli) soit pour des néants (comme John Wallis). Voir Douglas M. Jesseph, « Leibniz on the Foundations of the Calculus: The Question of the Reality of Infinitesimal Magnitudes », *Perspectives on Science*, vol. 6, nos 1 & 2, 1998, p. 6–40.
8. Dans la lettre à Dangicourt.
9. Voir l'article et l'inventaire cité dans la note 1. Après avoir publié l'article, dans lequel j'ai conjecturé que le propriétaire original des manuscrits fût le baron von Korff (1697–1766), j'ai trouvé le témoignage d'un ami du baron confirmant que celui-ci fut effectivement un libre penseur (A. F. Büshing, *Beiträge zu der Lebensgeschichte denkwürdigen personen* (Halle, 1783–1785), t. 3, p. 198–202).
10. Sur les libertins érudits, voir René Pintard, *Le libertinage érudit dans la première moitié du XVIIIe siècle* (Paris, 1943 ; reprint Genève-Paris, 1983) et Françoise Charles-Daubert, *Les libertins érudits en France au XVIIIe siècle* (Paris, 1998).

Dangicourt's Manuscript

The metaphysical system of nothingness from a disciple of Leibniz

The collection of clandestine philosophical manuscripts at the Helsinki University Library contains, among other typical seventeenth and early eighteenth century texts, an exchange of letters between Pierre Dangicourt and Alphonse Des Vignoles (1725–1726). Both belong to the circle of thinkers close to the Academy of Sciences in Berlin. Starting from some mathematical conjectures concerning the incommensurability of the sides and the diagonal of a geometrical square, Dangicourt develops a metaphysical system according to which 'original material' (*la matière originale*) of the universe is 'nothingness' (*néant*) and criticises the view according to which the universe consists of extended and existing composite parts. Des Vignoles presents a criticism of Dangicourt's ideas. In a letter to Dangicourt, Leibniz also presents criticisms of Dangicourt's system by insisting on the fictional nature of mathematical abstractions.

Keywords: Pierre Dangicourt, Leibniz, infinitesimal calculus, incommensurability, clandestine philosophical manuscripts, materialism, freethinking.

Timo Kaitaro, b. 1955, PhD
Department of Philosophy
P.O. box 9
SF-00014 University of Helsinki
Finland
timo.kaitaro@helsinki.fi

The Rehabilitation of Myth:
Enlightenment and
Romanticism in Johann
Gottfried Herder's *Vom Geist
der Ebräischen Poesie*

Liisa Steinby

Johann Gottfried Herder is commonly recognised as a predecessor or even an initiator of German Romanticism. The recent research on Herder since the 1980s has confirmed this view and proven his influence to have been even far greater than acknowledged by the Romantic philosophers and writers themselves or by earlier research on them; moreover, his influence is not restricted only to Romantics proper but comprises the whole post-Kantian idealistic philosophy.¹ On the other hand, the recent research also emphasises that it is an oversimplification to consider the proto-Romantic Herder as an opponent of the Enlightenment. On the contrary, with his trust in the human cognitive and practical capacities needed for adapting to the natural living conditions of a people and for creating a culture, with his search for 'natural laws' governing the history of mankind – however difficult these laws might be to discern – and with his idea of a Humanity in which all men participate and which simultaneously is an ideal to be attained through the joint effort of mankind in history, Herder is a representative of his enlightened century.² In his main work *Ideen zur Geschichte der Philosophie der Menschheit* he, in spite of his criticism of previous Enlightenment historians for their teleological view that history attained its goal in the enlightened eighteenth century, unquestionably stands on their shoulders, as Michael Maurer puts it, not least in his view that the history of mankind should be written as a cultural history and not as a history of sovereigns and wars.³

How the 'late Enlightenment' and the 'proto-Romantic' strains relate to each other in Herder's thinking, is a difficult question which still needs considerable clarification. In this article, I focus on two important, interdependent fields of his interest, namely mythology and religion, and elucidate how he partly following, partly extending the Enlightenment mode of thinking proceeds to thinking that exceeds the Enlightenment in the direction of Romanticism.

It is well-known that Romanticism meant a turning point in the view on myths. In the period of Enlightenment, mythology was considered proper allegorical material

for poetry,⁴ but as uninteresting from the philosophical point of view, because myths lack any cognitive value: they were regarded as irrational beliefs deriving from the early stages of mankind which in the enlightened period had to be replaced by the knowledge attained by empirical perception of reality and by reasoning.⁵ In contrast, Romanticists such as Friedrich Schlegel, Novalis and F. W. J. Schelling regarded myths not as allegorical illustrations of abstract ideas but as a particular form of cognitive appropriation of reality of its own which is different to, but no less valuable than, conceptual thought as it appears in the sciences and in philosophy, and as being closely connected with poetry. Myths were not solely regarded as a matter of the past but were considered to be necessary in the contemporary modern world, too. Thus, both Friedrich Schlegel, and already before him the author of 'Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus' (today believed to be the young Hegel after all, and not Schelling or Hölderlin) demand that a new mythology has to be created to serve as the basis for modern poetry.⁶ That the turning point in the thinking on mythology is Herder, has already been convincingly and thoroughly presented in Fritz Strich's history of the relationship between mythology and poetry in Germany, and Manfred Frank in his study of the Romantic view on mythology agrees with Strich.⁷ In the present paper, I wish to show that this turn did not mean turning one's back on the Enlightenment demand for rationality but rather redefining the limits of rationality. To show this, we must follow Herder into his definition of the relation between myth, poetry and knowledge.

For Herder, too, the question of mythology and its cognitive value is not connected only with poetry but also and foremost with religion. The Enlightenment thinkers in Germany were not generally hostile towards religion; on the contrary, efforts to reconcile the demands of reason with those of Christian religion were common.⁸ However, a tension between Enlightenment rationalism and religion did exist;⁹ as Johannes Adamsen puts it, referring to Immanuel Kant's famous definition of Enlightenment as man's freeing of oneself from a self-induced lack of autonomy,¹⁰ 'is not religion a self-induced lack of autonomy?'¹¹ It is symptomatic that for Kant himself pure theoretical reason, which is the basis of the scientific knowledge, cannot deal with God and the questions of religion at all, but they are confined to the realm of practical reason only. Instead, for Romantic thinkers religion is a matter of central concern. The Romanticists – and Hegel – saw in religion man's aspiration to reach the Absolute in mental images (*Vorstellungen*).¹² This conception derives from Herder's view of religion, which combines a kind of Spinozistic pantheism with the Christian view of the world and regards religion as a kind mythology. The Absolute of the idealistic philosopher, which refers to the whole of existence – such as for Herder Spinoza's *Deus sive natura* –¹³ and which philosophical knowledge seeks to obtain with concepts, is in Christianity imagined in Almighty God.¹⁴

In contrast to those Enlightenment philosophers who – like, e.g., G. E. Lessing – endeavoured to show the compatibility of Christian religion with reason by reducing it to its abstract idea content, Herder regards it impossible to strip religion of mythology, because this is exactly what religion is. He considers the Bible to be created by a similar process to other mythologies, namely by men who imagine as anthropomorphic figures the natural forces they are confronted with. But how can the truth of the Bible be defended against the rational criticism, if its content is regarded as a product of human mythopoetic activity? How can the demands of religion and reason be simultaneously satisfied, as Herder undoubtedly thought they were? We can answer the questions by analysing Herder's concept of myth as a form of human knowledge, his reading of Spinoza as presented in his *Gott. Einige Gespräche*, and his interpretation of the Old Testament in his *Vom Geist der Ebräischen Poesie* (1782-83). This analysis will show that he does not make myths and religion, which is based on mythology, acceptable by rejecting the Enlightenment perspective of rationality but by extending it or by following it in a manner which may seem paradoxical.

Knowledge as a creation of sensible figures: the rehabilitation of myth

As Heinz Gockel has pointed out, Herder had already discussed the use of mythology in modern literature in *Fragmente über die neuere deutsche Literatur* (1767–1768) and *Kritische Wälder* (1769; 1846). Christian Adolph Klotz had claimed that the classical mythology, based on errors and superstition, could offer an enlightened mind nothing useful or worthy of consideration. At most it can provide us with allegorical names for various matters; for instance, the ocean may be called the kingdom of Neptun, etc.¹⁵ Herder rejects the idea that myth is only an allegorical name for something that can be exhausted by a concept. Myth is for him a sensual (*sinnlich*)¹⁶ image, and as a result it can have an aesthetic value: 'We use them [mythic figures] [...] because of their sensual beauty.'¹⁷ Still more importantly, a mythic figure has a concreteness that separates it from a mere disguise for conceptual content. Through the tales connected with it, the mythic figure receives other meanings than that of an abstract idea. For example, Agamemnon is not only the brave commander of the Greek troops, but by the agony he feels as his daughter is sacrificed, new traits are added to his character.¹⁸ Due to these subsidiary meanings or ideas (*Nebenbegriffe*, *Nebenideen*) the mythical figures are in Herder's opinion highly suitable material for poetry.¹⁹

Herder's early interpretation of myths falls into the frame of the allegorical conception of myths typical of the Enlightenment in so far as the usefulness of the mythic figures and tales is not based on their religious but on their generally human content.

However, he disagrees with the customary view of the allegorical use of the myths in that he emphasises the irreducibility of a mythic figure to a certain conceptual content. A mythic figure is a concrete, sensible (*sinnlich*) figure, and precisely because of this, useful in poetry which operates with concrete and sensible, but simultaneously meaningful matters.²⁰

Gockel explains that as Herder later in his *Journal meiner Reise im Jahr 1769* says that he wishes he had never written *Kritische Wälder*, this refers to his comments on mythology, which now appear to him to be academic and shallow; Herder had namely reached a deeper understanding of the myths on the sea journey which he reports in the diary.²¹ On the sea, man is at the mercy of natural forces and experiences their mightiness compared to himself. He is also in a state of constant expectation of an encounter with the unknown, which he tries to give a *Gestalt* by way of his imagination. According to Gockel, Herder saw that the source of myths is man's encounter with nature, reflected in the imaginative figures produced to express this experience.²² It is true that there is a difference between the emphasis in Herder's early and his later discussion of myths: while in the early writings the emphasis is on the usefulness of (classical) myths in modern literature, he later considers myths in connection to religion. Yet, it certainly goes too far to regard Herder's experience on the voyage as such a radical turning point in his thinking that he had to renounce his previous writings on mythology.²³ This is because the connection he sees between mythology, poetry and knowledge can be traced back to his very earliest writings.

In *Versuch über das Sein*, a short essay that was not meant for publication but written in 1760s by the young student for his teacher Kant, Herder explains how he understands the origins of human knowledge. According to him, the basis of knowledge is Being, and Being is for him not like later for Kant a purely formal category but, on the contrary, the most concrete and the most sensible (*sinnlich*) category of all. The certainty of the concrete, sensible Being is given to us immediately, and this certainty is the basis of all our following knowledge.²⁴ This knowledge of Being is not given to us conceptually but through our senses and is therefore obscure. The basis of our reason is thus the non-rationally, the obscurely given.²⁵ Thus, in the essay written for the pre-critical Kant who was Herder's teacher in Königsberg, Herder is already constructing what John H. Zammito describes as a counter-position to the later Kant's conception of the *a priori* categories of reason as a prerequisite of knowledge: the starting point is the immediate experience of Being, which is sensory and not exhaustively analysable by concepts.²⁶

Whereas for Kant the categories of understanding (*Verstand*) and sensory perception are separated from each other, Herder regards understanding and sensory perception as related to each other, since both our mental images and our concepts derive from our sensory nature. The very first concepts are the most sensory. Our understanding, which

Herder also calls *Besonnenheit* (approximately: reflectivity), is the capacity for discriminating differences: with it we can discern in the sensed concrete object a distinctive mark, which – as Herder explains in his study on the origin of language – is stored in the words of language.²⁷ The senses, understanding and language are for Herder the interdependent and necessary tools of cognition. By discerning distinctive marks the concrete sensible object becomes less obscure and better defined.²⁸ In Herder's view our language and our thinking should continually preserve the connection with the sensory experience: an abstract language which has lost its contact with the sensory experience will lead to no knowledge but remains but a futile play with concepts.²⁹

The foundation of Herder's theory of human knowledge has been traced back to Alexander Baumgarten's distinction between sensory knowledge which remains unclear and the clear conceptual knowledge, art belonging to the first one, philosophy to the second one.³⁰ Baumgarten was a follower of Leibniz and an Enlightenment rationalist, and Herder owes much to both, yet his thinking exceeds the limit of Enlightenment rationalism in that he does not regard conceptual knowledge as superior to sensory experience. For Herder knowledge is based on the concrete-sensory experience of the world, and therefore he rejects the purely conceptual systems of the Rationalist philosophers. Abstraction can, in his opinion, only lead to some few steps further in the attempt to distinguish things from each other; ultimately one has concrete-sensory matter which cannot be divided by abstraction into more basic components.³¹

Herder is an empiricist, but of a totally different kind than Locke for whom the starting point of cognition is a simple sensory perception.³² Locke's simple sensory perception is, according to Herder, actually the result of a long series of abstractions, whereas our actual sensory perception of the world is concrete and non-differentiated.³³ To relate to man's concrete being in the world, the language in which our knowledge is stored and through which we can mediate it to others, has to be sensory and concrete, too. The original language of human beings has been totally sensory and that is why it was most appropriate for poetry, whereas the language of the modern world is abstract and distanced from the concrete experience.

In his early essay *Von der Ode*, Herder suggests that the original form of poetry was the lyrical poem,³⁴ which, in this context, he does not distinguish from the ode. The ode is a poem that expresses an emotion (*Empfindung*). This does not take place through abstract concepts because concepts can express a thought but not an emotion.³⁵ The expression of an emotion happens by means of poetic pictures (*poetische Bilder*)³⁶ which the poet creates by way of his imagination.³⁷ The creations of the imagination are sensuous (*sinnlich*); thus poetic language is sensuous language.³⁸ Poetry expresses emotions either by pictures (*Gemälde*) or by actions (*Handlung*).³⁹ Already in this essay the close connection between poetry and religion (myth) is mentioned: the author supposes

that the origin of poetry is to be sought in the Orphic and Eleusinian mysteries, in the religious rites of the Druids and the bards.⁴⁰

For the young Herder, poetry thus already appears as *poiesis*, as the creation of imaginary figures through which human experience can be mediated. This view of poetry is well-known as the Romantic expressivistic conception of poetry. In Herder's writings this view of poetry is epistemologically founded: 'Our reason develops only through the creation of fictions. We always look for and create a unity for ourselves out of plurality and shape it into a *Gestalt*.'⁴¹ It is 'the necessary rule of our nature to immediately build for ourselves *configurations* from everything that we have experienced and feel, that is, to think only by way of building *Gestalts*.'⁴² *Poiesis*, the creation of meaningful, sensible figures is thus not only a talent or a characteristic of the poets, but, on the contrary, everyone is in this sense a poet: 'Our whole life is in a sense a *poetics*: we do not see, but create pictures for ourselves.'⁴³

By using his senses, his reason and his imagination man – or actually, human beings in different cultures – build themselves a world which is in no sense the absolute truth of Being, but only a human truth. Herder emphasises that human knowledge is anthropomorphic: man relates everything to himself and seeks analogies of himself in the outer world. We observe in the things we encounter our own manners of acting, thinking and experiencing, we imagine the phenomena we meet to be like ourselves. 'The more we look at the great play of powers acting in the Nature and contemplate it, the less we can avoid sensing a *similarity with ourselves*, from animating everything by our feelings', he writes.⁴⁴ 'But how? Is this »analogy with humans« also the truth?' he asks, and answers: 'Certainly it is the human truth, and from a higher one do I, as long as I am a human being, not have any knowledge'.⁴⁵ As human beings we cannot gain knowledge from any other but from the human perspective; for our construction of knowledge, no Archimedean point outside of humanity is given.⁴⁶

Among the analogical forms of perception, personification is the most important one. Personification is in Herder's view an anthropomorphic substitute for knowledge which we use because the deepest essence of the powers acting in Nature is unknown to us⁴⁷ – but a completely legitimate and in no way irrational substitute: 'If ignorance is its mother, the distinguishing understanding (*Verstand*) is its father'.⁴⁸ Herder might mean that human knowledge does not attain the deepest knowledge of the metaphysical essences of things, but when man builds himself a world with different things and powers, this does not happen in an arbitrary manner but in accordance with the distinctions we have made via our understanding.

As man encounters the events and things with his senses, his needs and his imagination, he personifies the natural forces and thus creates himself an anthropomorphic world of gods:

The sensuous [or sensual, *sinnlich*] human being cannot organise but sensuously [sensually, *sinnlich*]; and as he projects all his own acting power to everything that is effective, gods appear to him in all elements. In the roaring waterfall, in the ocean, in the storm, in lightening and thunder, in the sighing air, in all movements of Nature there are effective, acting beings. [...] The oldest mythology and poetry is also a *philosophy of the laws of nature*, an attempt to explain the changes of the universe in its becoming, its existence and its decline.⁴⁹

Thus, mythology is a form of creating a world that corresponds to the human capacities of knowledge and imagination, as well as being poetry of the human mind. Accordingly, poetry and mythology are very close to each other. Mythology is the poetry of the personification of the powers of nature. On the other hand, the core of the culture and the poetry of a nation is its mythology. Mythology is thus not a deplorable mistake to be done away with, but on the contrary the natural way of humans and cultures to create themselves a human world.

A mythic figure is in Herder's view an imaginative figure which interprets a phenomenon that is important for the culture. It expresses its creator's experience, but at the same time it is a part of the nation's cultural constructions of the world. The mythic figures and tales explain the culture for itself. Thus, mythology is for Herder a collective concept: it is a cultural imagery through which a nation defines itself and its world. For the original, sensuous human being, it has a similar function to that which philosophy has for modern man. According to Herder, every original culture had its own mythology which was connected with its living circumstances.

Herder's rehabilitation of myth, his making it acceptable for the modern world, is thus ambiguous. The myth is rehabilitated in the sense that its meaningfulness and truthfulness is emphasised, but it is separated from the modern world, which is an era of abstract, philosophical thinking. On many occasions Herder seems to suggest that myth, as well as poetry, belong to the past, whereas the contemporary world is unmythical and unpoetic.⁵⁰ But on the other hand, Herder criticises abstract thinking for the emptiness which results from severing the concepts from their sensual origin; and because a human being is still the same sensuous-intellectual being as always, would it not be preferable even for modern man to shape his world through mythical and poetic figures and tales? Indeed, as Gockel has remarked, one can also find in Herder's writings the idea of the necessity of a new mythology suitable to form a basis for modern poetry.⁵¹ This contradiction or ambiguity – whether the myth belongs to the past only or whether it would be pertinent also today – remains unsettled in Herder's work. As is well-known, Romantic thinkers such as Friedrich Schlegel and Schelling decided the controversy in favour of a 'new mythology' that would be the foundation of the new poetry, whereas Hegel considers that poetry as a representation of the world in sensible

figures is due to be substituted in the process of history, first with religion, and then with philosophy, a representation of the world in terms of abstract concepts.

Herder's rehabilitation of the myth cannot be characterised as irrationalism, as a rejection of reason for irrational imaginations. Rather than advocating irrationalism, Herder's rehabilitation of mythology in a way extends the concept of rationality; a similar extension was effected by Ernst Cassirer in the second part of his *Philosophie der symbolischen Formen* that deals with mythic thinking.⁵² Herder does not attack the Enlightenment demand for rationality as such, but he criticises the too-narrow concept of rationality: he questions the usefulness of abstract conceptual thinking and the effort to infer *more geometrico* in matters of the real world and instead prioritises the concrete-sensory thinking and language instead. This means that Herder questions the position of philosophy as the first, i.e. grounding discipline, and at the same time as the final, most perfect knowledge of the world.

In a sense one can say that Herder replaced philosophy as the first, grounding science with anthropology, because for him the basis for any knowledge must be the knowledge of the concrete human being – not of the abstract, transcendental subjectivity.⁵³ However, anthropology as an empirical science cannot be in the same sense an unquestionable foundation of knowledge as epistemology was supposed to be in modern philosophy; for Herder there cannot be any such theoretical, unquestionable founding discipline. That is why Herder as a theoretician of knowledge is an antifoundationalist and a hermeneutician for whom our interpretation of the world lacks the foundation of any absolutely certain knowledge.⁵⁴ This certainly is an unacceptable view for both the empiricist and rationalist philosophers of the Enlightenment era, but from the point of view of the twenty-first century this in no way means irrationalism.

The Old Testament as poetry – and as truth

By entitling his comprehensive study on the Old Testament as *Vom Geist der Ebräischen Poesie* Herder has provoked accusations of aestheticizing the Bible.⁵⁵ It is, however, a misunderstanding to assume that his intention is to ask us to search in the Bible for aesthetic values (beauty) only. Nor is his aim to apply categories of poetics to the Old Testament, as Robert Lowth had done. For Herder, who comments on Lowth's work, it is evident that our poetic categories – developed on the basis of Greek and Latin literatures – are not appropriate for the Hebrew poetry.⁵⁶

When Herder speaks about the Old Testament as poetry, he emphasises that the book has to be read as a human poetic creation (*Dichtung*), as *poiesis*. The Old Testament has to be read as human language by which human thoughts are conveyed, and thus in

its content also as thoroughly human, originating in the human mind.⁵⁷ In the first part of the study, the author declares that the objective of the study is 'to grasp the general and characteristic basic traits of Hebrew poetry, its cosmology, the oldest conceptions of God, of Creation, of Providence, of angels and Elohim, of cherubim, of particular things and the poesies of nature; in addition especially the tales of the fathers [...]'.⁵⁸ Hence, the main object of the study is not the formal or aesthetic features of the book but its contents, which are regarded as a poetic creation.

One must read the Bible as human, because it is a book written by men for men; the language is human, the external means by which it has been written and preserved is human, and, finally, the sense [*Sinn*] in which it can be grasped is human.⁵⁹

In this way did Herder begin his advice to students of theology for reading the Bible. 'It has been proved that the Hebrew language was spoken by people, by a nation; that it was also spoken by Gods, angels and Elohim, still has to be proved; that is why I adhere to the former one', he continues.⁶⁰ In the early manuscript *Über die ersten Urkunden des menschlichen Geschlechts*, unpublished during his life-time, he goes a step further by saying that reading the Bible as if it described the things the way God saw and experienced them and how he spoke about the matters is the worst kind of anthropomorphism.⁶¹

The Old Testament is in Herder's view the poetry of the Hebrews in the sense that in its mythological figures and tales and the ancient family histories the nation expresses its view of itself and of the world. A crucial part of this imagery is the conception of God shaped to accord with the Hebrew people's experience of the world; as Herder wrote in *Über die ersten Urkunden des menschlichen Geschlechts*, theological traditions are as national as anything else.⁶²

Herder's stand sounds shockingly radical, especially if one thinks of his position as a clergyman. Can one regard God as a creation of Hebrew national poetry – and yet think that this does not in the slightest undermine the Christian faith nor the authority of the Bible? It is certain that Herder considered it to be so; how can it be? The answer is found in Herder's 'two-layered' conception of the Almighty, one layer being philosophical, the other being traditional Christian.

In *Gott. Einige Gespräche* Herder takes a stand on Spinoza and the dispute that was ongoing in Germany in the 1780s concerning his doctrine. Herder challenges those who claim that Spinoza's 'Deus sive natura', 'God or Nature', means proclaiming atheism: Nature follows the inevitable laws of nature, whereby the role that remains for God is to be merely another name for the mechanically working machine.⁶³ According to Herder this is not true, or if there is a mistake made by Spinoza, it must be corrected. He is convinced that Spinoza, being a victim of the mechanistic view of nature

of his century, would, if he had lived in the following century, have had another view of Nature and God.⁶⁴ Herder's remark indicates that he regarded it as possible and as necessary to bring the view of God into accordance with the latest knowledge about nature as presented by science. Thus, he looks at religion as a man of the century of Enlightenment, yet not rejecting the truth of religion. For him, God and the Christian religion are in no way endangered by the progress of human knowledge; on the contrary, by using our reason we improve our understanding of God's creation and the way he acts.⁶⁵

It is Herder's opinion that had Spinoza lived a century later, he would also have thought of Nature – like Herder himself on the basis of the natural sciences of the eighteenth century, and still more on the basis of Leibniz's dynamistic philosophy – not as of a mechanical machine but as a totality of creative organic powers.⁶⁶ Those powers do not show themselves as such but only through their effects.⁶⁷ All powers of Nature are part of the deepest divine power which organises the whole of Nature.⁶⁸ Perceiving beauty, wisdom, power, reason, and goodness in Nature, Herder assigns these attributes to the power behind of the whole of the Nature, God.⁶⁹ As Klaus Hammacher has remarked, giving these attributes to God discords with Spinoza's thinking.⁷⁰ We could add that the attributes Herder assigns to God are humanizing in the manner which according to him is typical of man's anthropomorphic construction of the world. The attributes mentioned are also, of course, exactly those traditionally assigned to the Christian God: God is good, just and almighty.

Thus Herder has to exert violence on Spinoza's thinking in order to make it accord with the Christian world-view. On the other hand, the adjustment does not succeed without problems from the Christian point of view either. As Horst Lange has remarked, Herder's pantheistic view of God is heretical from the point of view of the Christian doctrine: he sees God as an impersonal power acting immanently in the world and believes that the personification of God results from man's inclination to think in analogies to himself, whereas for Christianity, God is personal and transcendent.⁷¹

Herder himself does not find any contradiction between his pantheism and the Christian faith. Moreover, he does not see any inconsistency in believing that we receive knowledge of God by reading the Old Testament, although this is a creation of ancient Hebrew poets (Herder prefers speaking about 'Hebrews' instead of 'Jews'). According to him, a mythic tale can be both a poetic imagination and true, because it is a human form of giving shape to the experience of a people.

However, even if we could agree with Herder that in spite of being mythological, a representation can be true, we still have to ask, on what grounds does the Old Testament, being a creation of Hebrew poets, deserve its unique position as a source of religious truth. For Herder the question as such is almost too radical to be posed: asking

a Christian, and even a clergyman, for arguments for the superiority of the biblical 'mythology' over the superstitious imaginations of other peoples, is an impertinent, an almost heretical demand. Yet he clearly gives an answer to this question, and in this answer it is essential that his arguments for the superiority of the Old Testament as a source of religious truth totally concur with Enlightenment thought and ideals.

The truth of mythology: 'national idiotism' and the promotion of humanity

How does Herder proceed in elucidating the mythology of the Old Testament, so as to make it appear both as a product of a certain people under certain historical conditions and as fundamentally true and relevant for modern man? It is a paradox that he applies to the Bible essentially the same historical-critical approach which Spinoza had developed in his *Tractatus theologico-politicus* (1670), but with an opposite goal: his intention is not to shake the authority of the Bible but on the contrary to show its superiority.

Herder underlines that the poetry of the nomadic people has to be understood by imagining oneself into its way of life.⁷² The objective of reading the Old Testament is (first) the same as reading the poetry of any nation: one tries to get hold of the culture's way of thinking and its imagery, to understand its specific character. The word 'spirit' (*Geist*) in the title of the study then refers to this purpose of grasping the specific nature of the Hebrew culture. The word is thus used in a similar manner as Montesquieu uses it in his *De l'esprit des lois* (1748), in which the 'spirit' of the laws varies with the cultures of the nations and the peculiarity of each culture is explained through the concrete living circumstances of the people (for Montesquieu, the 'climate').⁷³ In this sense, Herder's manner of asking about the 'spirit of the Hebrew poetry' does not transgress the boundaries of Enlightenment thinking. I would like to emphasise this, because the Romantic thinkers following him soon started talking about the 'spirit' of a nation as if this were an entity of its own, a kind of collective subjectivity of the culture.

In spite of the demand of imagining oneself into the ancient Hebrews' way of life in order to understand the mythic world-view of the Old Testament, Herder actually deciphers the mythic tales as a reader of the enlightened eighteenth century. He explicitly states that the reader has to try to understand the events in the Bible so that they follow the natural course of events. It is not wrong to see the influence of God in the events, but his interference does not violate the laws of nature: his influence takes place in accordance with them.⁷⁴

Applying the principle of realism implies in Herder's reading of the Old Testament that supernatural figures are interpreted as imaginary cultural creations which carry

symbolic meanings. This interpretation distinguishes him from those Enlightenment thinkers who, like Voltaire, could see in the non-realistic elements of the Bible only superstition.⁷⁵ For instance, angels personify the acting power of God.⁷⁶ Herder says that the figure of an angel or a cherub is a borrowing from the Chaldeans and as an imagined creature is a mixture of a lion, an oxen, a human being and an eagle.⁷⁷ He also remarks that the cherub has an equivalent in the sphinx of the Egyptian, in the dragon of the Greek and in the griffin of the Nordic mythology.⁷⁸ Correspondingly, the miracles are interpreted symbolically or as instances of using the national *topoi* in describing events. For example, when we are told that God appeared as a pillar of smoke or fire to lead the people of Israel in its wandering through the desert, this is interpreted as deriving from the habit that nomadic peoples carried a fire torch at the head of the flock of people, indicating the direction, which appeared as a pillar of smoke during daytime and as a fire in the night. When this concrete fact is combined with the conviction that it was God himself who guided his chosen people to the Promised Land, this all can be abbreviated symbolically as God appearing as smoke and fire.⁷⁹ In a similar manner, Herder interprets the tale about the sea withdrawing in front of the people of Israel and rolling over and drowning the Egyptians who were pursuing them. This refers in Herder's interpretation in reality to the passing over the dangerous isthmus connecting Egypt and the Arabian peninsula, but on the other hand the escape from the danger is presented with a *topos* typical of the Hebrew culture: namely for the Hebrews the great water represents danger and the rescue from the perilous waters is correspondingly the *topos* of being saved in general or, as Herder puts it, a national image of being saved (*National-Bild der Errettung*).⁸⁰ Similarly, the sacrifice of Isaac is interpreted as an allegory of fatal illness and recovery.⁸¹ Herder uses the word 'allegory' several times when interpreting the Old Testament, but one must be careful not to take this to mean allegory in the traditional sense of an illustration of an abstract idea. Herder constantly underlines that the Hebrews did not think in abstractions but imagined things in concrete figures and events – sensuously and poetically: 'The primeval world thought sensuously'.⁸²

For Herder, the most important of the cultural creators of the Old Testament is Moses. Herder considers Moses to be the author of the first books of the Old Testament, in which he included ancient national tales, tales of common Oriental origin – the prime example being the Creation Narrative – and tales from the tribal history.⁸³ In Herder's opinion, Moses has a similar position in Hebrew culture as Homer does in the Greek: he is a *vates*, a seer-poet, who has given his people its basic national imagery.⁸⁴ In Moses' books one can find all the most important elements of the religion of the Hebrews, including the oldest conceptions of God.

The traditional traits of Jehovah are in Herder's interpretation explained mainly by the living conditions and the world-view of the nomad people. According to Herder,

the traditional figure of God has to be seen as the ‘natural poetry’ of the Hebrews,⁸⁵ as a personification of the experience of nature, just as are mythological figures in general. What is crucial in the Hebrew world-view – as in the world-view of other Near Eastern peoples – is the distinguishing of heaven and earth from each other and their polarity: everything noble, mighty and good belongs to heaven, whereas everything mean, poor and worthless has its place on the earth. God is the Lord of heaven and thence of the whole world.⁸⁶ Simultaneously God has traits deriving from the most important social institutions. For a patriarchal nomadic people, the most important roles were those of a shepherd and the head of the family, and God carries traits of both of these: ‘In the tent of a shepherd God is a shepherd, in the circle of the family he is the family father.’⁸⁷ God is to the Hebrews the shepherd and the caring father of His people and of all Creation.⁸⁸

Herder regards the conception of God as the Lord of heaven, a shepherd and a family father as a ‘national idiotism’ (*National-Idiotismus*) of the Hebrews⁸⁹, i.e. an idiosyncrasy which originates in the living conditions and the concomitant world-view of the people. His interpretation shows how the demand to understand the Bible by immersing oneself in the world of the ancient Hebrews does not entail the loss of the enlightened perspective of the interpreter; on the contrary, following the climate theoretical mode of thinking he is able (to a certain extent) to explain the peculiarities of the Hebrew imagination. One has then to ask why this does not make Herder think of the Hebrew religion, and consequently of the Christian faith, in relative terms, seeing in them only the mythology of one people among many others. What makes the Old Testament so important even to the enlightened readers of the eighteenth century, if it is to be considered as ‘local poetry’, a ‘national tale’, a ‘theological-philosophical-historical national tradition’, even a ‘national prejudice’?⁹⁰

The first decisive difference compared with the mythologies of other peoples is the monotheism of the Hebrews. As Herder remarks, the Hebrew religion was in the beginning polytheistic, as according to him, the religions of all ancient peoples were. Nature was populated by a variety of gods holding sway over different natural phenomena, often in conflict with each other. The gods were called Elohim by the Hebrews; later, during monotheism, they were reduced to subordinate spirits.⁹¹ In *Über die ersten Urkunden* Herder characterises polytheism as a religion of chaos and fear, as a superstition created by people who had imagined themselves a crowd of frightening or fear-dispelling deities.⁹² In *Vom Geist der Ebräischen Poesie* he describes how the chaos became a cosmos as polytheism was replaced by monotheism. The transition to monotheism meant for mankind an enormous cognitive and moral stride forward: from worshipping a number of deities who were in constant conflict with each other, man came to look at the existence as a creation of one single god, the Almighty. This made one see the ‘unity

of the purpose of things everywhere',⁹³ from the way how things happen in nature one could discern 'natural laws of wisdom, love and goodness'; unity was brought to plurality, order to disorder, light to darkness.⁹⁴ Through its Creator, the world became a single whole, a cosmos, in which man could discern wisdom, order and beauty.⁹⁵ Thus, for Herder monotheism means nothing less than creating a cosmos out of chaos.

As monotheism means to Herder the recognition of the unity and the inner ordering principles of nature, it comes very close to his Spinozan-Leibnizian pantheism, in which God is conceived of as the ubiquitous, deepest acting power in Nature. The principles of reason and of monotheism come close to each other, as man through monotheism learns to perceive order and purpose everywhere in Nature: as he sees God's heaven and earth surrounding himself, nature appears to him as a rational whole ('*Verstandes-Einheit*').⁹⁶ Thus, Herder not only makes the transition to monotheism appear to be the discovery of the pantheistic principle but also makes it accord with the enlightened principle of the unity and regularity of nature.

In addition, as Herder praises the influence of religion on men, his point of view is that of the Enlightenment: 'A poetry that gives me eyes to see the Creation and myself, to watch them in the right order and proportion, to perceive everywhere the highest love, wisdom and omnipotence, even with the eyes of my imagination and with words which seem to be created for that purpose – such poetry is holy and noble.'⁹⁷ The value of religion or poetry is then determined by the effect it has on man, how it develops him. On another occasion Herder remarks that stories like those in the Old Testament make man mild, they increase his distance from the state of savageness and improve him.⁹⁸

In Herder's evaluation of monotheism, the other side of his reading of the Old Testament, complementary to regarding it as 'national idiotism', comes into view. Religion is considered from the perspective of the improvement of the individual and of mankind. The perspective is the same as in *Ideen zu einer Geschichte der Philosophie der Menschheit*, in which the supreme organizing principle is that of the progress of humanity (*Humanität*). The approach in this work is similar to his reading of the Old Testament in that here, too, the task is on the one hand to grasp the specificity of the achievements of any national culture, whereas on the other hand all cultures are valued from the point of view of general humanity. This double perspective is again a clear indication of Herder's belonging to the late Enlightenment thinkers.

In spite of the fact that Herder considers the biblical tale of Creation, in which the godly power creates the cosmos out of chaos and simultaneously shows man the order of work and rest in human life,⁹⁹ to be of common Oriental origin, the resolute monotheism of the Hebrews raises their religion above any other contemporary religions of the Orient. But there is still another, no less important matter that makes the religion of the Old Testament superior to any other religion so far. This is the Mosaic Law,

through which Moses – to put it boldly, following the sense of Herder’s presentation rather than his words – redefines Jehovah for his own people.

According to Herder, Moses is not only the Homer of his people but also its Solon, its legislator. Herder started his analysis of the Old Testament Jehovah by explaining how the figure of God was determined by the living conditions of the nomadic people. What raises his figure above the imaginations of any other people is the Mosaic Law, the law that Moses announces to be given by God himself to his people. In Herder’s understanding, this means in a way that the law takes the place of God: theocracy has become a nomocracy.¹⁰⁰ Herder notes that in a Hebrew sanctuary, there is no statue of God, nor his throne, but in the holy of the holies, the scroll of laws (*das Gesetzbuch*) was kept safe, and God was its guardian;¹⁰¹ ‘the word »temple« actually meant the place where the book of laws was stored, guarded by God.’¹⁰² Thus, the law is no casual supplement or attribute of God, but it is the very essence of what he is to his people. It is only ‘in his law that God is present to his people and influences it’,¹⁰³ and the Hebrews admonished their authorities to follow the Law of God. In Herder’s interpretation, God that expresses himself through his law comes to mean an immanent principle, which now is discerned not only in Nature – this was achieved by the monotheism – but as a law for the human community to be followed for its own benefit.

Giving a law to a people means a decisive step in its development towards happiness and humanity. It means nothing less than order becoming the principle of the community as well. Herder regards this to mean freedom of the individual. In his view, ‘the idea of Moses’ legislation was to create a free people which would not be subjected by anything but law.’¹⁰⁴ Thus, Herder’s interpretation of the Mosaic Law springs from the Enlightenment discussion about the constitution and the autonomy of citizens which was going on since Rousseau’s *Du contrat social* (1762): disorder and despotism are through the Mosaic Law replaced by a constitutional rule. The connection with the demand for democracy and national sovereignty is clear when Herder writes that through the law every member of the nation has ‘the same national rights’¹⁰⁵ and that by legislation Moses has bestowed upon the members of his people the freedom from any tyranny.¹⁰⁶ The civic rights proclaimed a few years later by the French Revolution as well as the idea of the autonomy of nations are already heard in the manner in which Herder praises the new ‘rule of God’ (*Gottesregiment*):

that the law rules and no legislator, that a free nation accepts it freely and willingly follows it, that an invisible, sensible, beneficent power will guide us, and no chains and bondages. This was the ideal of Moses; and I do not know if there could be any purer and nobler one. Unfortunately he came three or four centuries too early with it and with all the institutions that he grounded on it; and perhaps another Moses who may come six thousand years later may still have come too early.¹⁰⁷

The passage reveals that the object of Herder's deepest interest are not the peculiarities of the Hebrew imagination and history but what is new and important in it for the development of humanity – i.e. what is still valid and exemplary for us today.

Herder also makes it very clear what in his understanding is the content and purpose of the Mosaic Law. This is not 'to give orders concerning sacrifices or the forgiving of sins, but the well-being of the state, the welfare and the political success of Jehovah's people'.¹⁰⁸ In other words, the legislation does not concern rituals and religion in the first place but how the people live and thrive in this world (according to Herder, the Hebrews did not originally have the concept of a life hereafter at all¹⁰⁹). The political is accordingly not separated from the religious, but in the most natural manner the welfare of the people is in Herder's view connected with the autonomy and the 'political success' of a nation state. He specifies that Jehovah promised his people neither world power nor luxury, but a calm and contented enjoyment of the fruits of their labours.¹¹⁰ The aim of the legislation is to organise activities in the society in a manner that leads to the nation's thriving and to its happiness – i.e. the aim of the Mosaic Law is, according to Herder, the same as that of Enlightenment and the modern civil society.

The holiness of the law then does not mean that it is about practicing religion separated from the everyday life, but in Herder's interpretation it means that the authority of the laws is supported by the religion. In Herder's opinion, the laws had to be regarded as holy, they had to be backed up by the power of God to make an uncivilised people like the Hebrews obey them: the Mosaic laws 'had to be regarded as the natural order of God'.¹¹¹ 'God' appears here almost as a wise means of Moses to guarantee the holiness of the laws instead of as the actual legislator. 'Take it at least as being necessary, take it as cleverness of the legislator and as humbleness that the laws of Moses appear in the divine glory',¹¹² he writes, but hastens to reassure the reader that the Mosaic Law is to be considered as truly divine in its origin:

Has Providence any other task among men than to create and spread laws and order, light and truth among the peoples? And have these divine gifts ever been promoted by any institution as much as by the pure, wise, moral legislation of Moses?¹¹³

The development of man towards humanity, achieved by the wise legislation by Moses, is here regarded as the task of divine Providence. For Herder, there is no contradiction in seeing in Moses a free actor and simultaneously seeing in his legislation an act of Providence, because Providence does not mean for him a divine intervention into the natural order of things, but on the contrary, the divine power being effective in the whole existence might appear for us as Providence.¹¹⁴ In this manner, the purely human

perspective on the matter – the perspective of the developing humanity – is for Herder totally compatible with a religious perspective on it.

It is important for Herder that man need not give up his autonomy in using his cognitive skills when following the orders of religion. The holiness of the law ought not to lead to a blindly submissive attitude towards it, but the law has to be followed, because man by his own reason recognises its appropriateness:

When all laws are traced back to God, everything is derived from God's will, this enfeebles the will of man and his investigating powers. It will end up in a blind or intoxicated surrender to God, in short Islamism.¹¹⁵

A slavish attitude towards the law of God discords in Herder's opinion with the dignity of man, and true religion does not demand this attitude. Blind submission is found in the Oriental religions even after the Old Testament, as men blindly followed the tradition of the primeval world and thus lost their liberty. The consequence was that man degenerated instead of improving. 'Why? Because he constantly looked only at God and did not get to know himself [...].'¹¹⁶ Herder requires of man vigilance: man has to understand the commands of religion in the light of his developing understanding of himself. Thus, Herder's view also implies that religion is open to renewal along with the progress of humanity, as Moses renewed the religion of his people.¹¹⁷

The latter part of *Vom Geist der Ebräischen Poesie* deals with the later books of the Old Testament, which Herder assigns to different authors. He analyses the composition, themes and uses of the stories, the historical parts and the poems in them. What is essential is that all writings are interpreted in the context of the Hebrew nation and nation state. In the histories, the most important events of the nation are written down, in prophecies and psalms the fate of the people is foretold, its disasters mourned and its triumphs rejoiced. The manners in which the young and old live their lives are reflected upon and sung in aphorisms and songs. Religion is omnipresent, but not as knowledge of the transcendent but as an immanent, organizing principle of the life. Herder considers religious festivals to be national feasts in which the people, through sacrifices, songs and other ceremonies celebrate its constitution and praises the freedom and welfare it enjoys under the divine law.¹¹⁸

Thus, Herder's justification of the superiority of the religion of the Old Testament is that, better than any other religion of that time, it takes care of the earthly happiness of its people and promotes true, free humanity.

Conclusion

Since we are used to think of Romanticism and Enlightenment as opposed to and hostile towards each other, an effort is needed to conceive of how the transition to the Romantic understanding of mythology in Herder's writings is achieved by still drawing in a certain way on the principles of the Enlightenment thinking. As shown above, the rehabilitation of myths by Herder did not take place by giving up the Enlightenment principle of rationality but by extending it so as to make man's cognitive appropriation of the world comprise his mythopoetic activity as well. Furthermore, by combining a mythopoetic view of the Bible with the conviction that the pantheistic conception of God as the ubiquitous power acting in nature is compatible with the Bible and, in addition, that the biblical God is the most reasonable, the most enlightened mythopoetic creation of man, Herder believed he had attained a world-view that satisfied the demands of both philosophy and religion. By doing this, he believed himself to have demonstrated that the reason and the Enlightenment ideals of human freedom and the pursuit of earthly well-being are completely compatible with the Christian religion. Hence, his understanding of the mythic creations of man does not mean giving up either reason or religion but carries out their reconciliation.

We have seen that in *Vom Geist der Ebräischen Poesie*, Herder's arguments for the superiority of the religion of the Old Testament (before the birth of Christianity) are not theological but measure the religious myths by the Enlightenment ideals of the constitutional state and human freedom and happiness. We need to take only one further step to think that Herder was actually, like his Moses (almost) seems to be doing, backing up the ideals of the Enlightenment with the authority of religion; but, of course, he did not take this step but remained sincere in his Christian conviction.

1. Cf., e.g., *Herder und die Philosophie des deutschen Idealismus*, ed. Marion Heinz (Amsterdam & Atlanta, GA, 1997).

2. 'It is now fairly well established that Herder was a true son of the Enlightenment', John H. Zammito writes in *Kant, Herder and the Birth of Anthropology* (Chicago & London, 2002). For the re-evaluation of Herder's relationship to the Enlightenment, cf. e.g. H. B. Nisbet, 'Zur Revision des Herder-Bildes im Lichte der neueren Forschung', in *Bückerburger Gespräche über Johann Gottfried Herder 1971*, ed. Johann Gottfried Maltusch (Bückerburg, 1973); *Vom Selbstdenken: Aufklärung und Aufklärungskritik in Herders 'Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit'*, eds Regine Otto & John H. Zammito (Heidelberg, 2001); Marion Heinz, 'Kulturtheorien der Aufklärung: Herder und Kant', in *Nationen und Kulturen: zum 250. Geburtstag Johann Gottfried Herders*, ed. Regine Otto (Würzburg, 1996); Michael Maurer, 'Die

Geschichtsphilosophie des jungen Herder', in *Johann Gottfried Herder 1744–1803*, ed. Gerhard Sauder (Hamburg, 1987).

3. Maurer, *Geschichtsphilosophie*, p. 154.

4. Cf. Christoph Jamme, *Einführung in die Philosophie des Mythos*, 2: Neuzeit und Gegenwart (Darmstadt, 1991), p. 18.

5. To quote only a sample: Voltaire suggests that myths derive from human stupidity: 'c'est que le gros du genre humain a été très longtemps insensé et imbécile; et que peut-être les plus insensés de tou ont été ceux qui ont voulu trouver un sens à ces fables absurdes, et mettre de la raison dans la folie.' Voltaire, *La Philosophie de l'histoire*, in *The Complete Works of Voltaire / Les Oeuvres complètes de Voltaire*, ed. Theodore Besterman et al., 59 (Geneva & Toronto, 1969), p. 105.

6. Friedrich Schlegel, *Gespräch über die Poesie*, in *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*, 2, ed. Ernst Behler (München/Paderborn/Wien, 1967); G. W. F. Hegel, *Werke*, I (Frankfurt a.M., 1973), p. 234–36; for the authorship and dating see p. 628.

7. Fritz Strich, *Die Mythologie in der deutschen Literatur: von Klopstock bis Wagner*, I (Bern/München, 1970 (1910)); Manfred Frank, *Der kommende Gott: Vorlesungen über die Neue Mythologie* (Frankfurt a.M., 1982).

8. The thesis of the Enlightenment on the whole as a period of anticlericalism and secularisation has in the latest research been rejected as an oversimplification; cf. Pasi Ihalainen, 'The Enlightenment Sermon: Towards Practical Religion and a Sacred National Community', in *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century*, ed. Joris van Eijnatten (Leiden & Boston, 2008).

9. Cf. Tadeuz Namowicz, 'Der Aufklärer Herder, seine Predigten und Schulreden', in *Herder*, ed. Sauder, p. 23.

10. 'der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit'; Kant, 'Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?' (1764), in *Gesammelte Schriften*, 8, ed. by the Königlich Preußischen (bzw. Deutschen) Akademie der Wissenschaften (Berlin & Leipzig, 1900–1966), p. 40.

11. Adamsen, 'Die theologische Grundfrage in Herders Aufklärungskritik', in *Vom Selbstdenken*, ed. Otto & Zammito, p. 49.

12. Cf. Friedrich Schleiermacher, *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (Berlin, 1799); F. W. J. Schelling, *System des transzendentalen Idealismus* (1800) (Leipzig, 1979); Hegel, *Vorlesungen über die Religion*., in *Werke*, 16–17; especially vol. 16, p. 139–51.

13. For the connection between Herder's Spinozism and the Absolute of the Idealistic philosophy see John H. Zammito, 'Herder, Kant, Spinoza und die Ursprünge des deutschen Idealismus', in *Herder und der deutsche Idealismus*, ed. Heinz.

14. For the Christian religion as the highest, 'absolute' religion see Hegel, 'Vorlesungen über die Religion', in *Werke*, 17, part III.

15. Herder, *Über die neuere deutsche Literatur. Fragmente: dritte Sammlung*, FA I, p. 432–33; Heinz Gockel, 'Herder und die Mythologie', in *Herder*, ed. Sauder, p. 411, 409; Sigmund von Lemp-

cki, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* (Göttingen, 1968), p. 383.

16. The word 'sinnlich', which is central in Herder's argumentation, can be translated into English depending on the case as 'sensory', 'sensuous', 'sensible' or 'sensual'. I have tried to find the best solution for each case, but one must keep in mind that the differences between the English words do not exist for Herder.

17. Herder, *Über die neuere deutsche Literatur*, FA 1, p. 433.

18. Herder, *Erstes kritisches Wäldchen*, FA 2, p. 116.

19. Herder, *Über die neuere deutsche Literatur*, FA 1, p. 435; FA 2, p. 115; Gockel, *Herder und die Mythologie*, p. 412.

20. For the difference between an allegory and a poetic figure, see Herder, 'Über Bild, Dichtung und Fabel', FA 4.

21. Gockel, *Herder und die Mythologie*, p. 414–416.

22. Herder, *Journal meiner Reise*, FA 9/2, p. 19–26; Gockel, *Herder und die Mythologie*, p. 409, 413–14.

23. Herder's exclamation 'O why did I write Kritische Wälder' (*Journal*, p. 74) does not appear in the context of mythology but of the author's considerations about his eventual future in Riga.

24. 'It is the first, sensory concept whose certainty is the foundation of everything' ('Es ist der erste, sinnliche Begriff, dessen Gewissheit allem zum Grunde liegt [...]'; 'Versuch über das Sein', FA 1, p. 19); cf. also Herder, *Eine Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft*, FA 8, p. 362: 'Being is the basis of all knowledge. [...] Being is also the main concept of reason and of its copy, the human language.' ('Sein ist der Grund aller Erkenntnis. [...] Sein ist also auch der Grundbegriff der Vernunft und ihres Abdrucks, der menschlichen Sprache.'). Gesine Lenore Schiewer, 'Das Konzept einer Integration von »Körper« und »Geist« in Herders *Metakritik*', in *Herder und der deutsche Idealismus*, ed. Heinz.

25. Cf. Hans Adler, *Die Prägnanz des Dunklen: Gnoseologie – Ästhetik – Geschichtsphilosophie bei Johann Gottfried Herder* (Hamburg, 1990).

26. Zammito, *Herder, Kant, Spinoza*, p. 139, 140.

27. Herder, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, FA 1.

28. E.g., Herder, *Ursprung der Sprache*, p. 722.

29. 'The so-called pure concepts are mostly mere numbers or zeros of the mathematic table [...]. (Die sogenannten reinen Begriffe sind meistens reine Ziffern und Zeros von der mathematischen Tafel [...].)' Herder, *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele*, FA 4, p. 392.

30. Cf. Hans Adler, *Die Prägnanz des Dunklen*.

31. Herder, 'Versuch über das Sein', FA 1, p. 11.

32. Cf. John Locke, *An Essay concerning Human Understanding* (1689) (Oxford, 1975), p. 119: 'Though the Qualities that affect our Senses, are, in the things themselves, so united and blended, that there is no separation, no distance between them; yet 'tis plain, the Ideas they produce in the Mind, enter by the Senses simple and unmixed.'

33. Herder, *Viertes Kritisches Wäldchen*, FA 2, p. 254–55.
34. Herder, *Von der Ode*, FA 4, p. 72, 77, 78.
35. Herder, *Von der Ode*, p. 6.
36. Herder, *Von der Ode*, p. 67.
37. Herder, *Von der Ode*, p. 69.
38. Herder, *Von der Ode*.
39. Herder, *Von der Ode*, p. 93.
40. Herder, *Von der Ode*, p. 78–79.
41. 'Unsre Vernunft bildet sich nur *durch Ficktionen*. Immerdar suchen und erschaffen wir uns *Eins in Vielem* und bilden es zu einer *Gestalt* [...].' Herder, 'Iduna, oder der Apfel der Verjüngung' (*Die Horen* 1796), in *Herders sämmtliche Werke* [SWS], 18, ed. Bernhard Suphan (Berlin, 1877–1913), p. 485.
42. '[...] die notwendige Regel unsrer Natur, aus allem, was wir erlebten und fühlen, sofort *Konfigurationen* uns zu erschaffen, d.i. nur durch *Gestaltung* zu denken.' Herder, *Kalligone*, FA 8, p. 752.
43. 'Unser ganzes Leben ist also gewissermaßen eine *Poetik*: wir sehen nicht, sondern wir erschaffen uns Bilder.' Herder, *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele*, FA 4, p. 645.
44. 'Je mehr wir indes das große Schauspiel wirkender Kräfte in der Natur sinnend ansehen, desto weniger können wir umhin, überall *Äbnlichkeit mit uns* zu fühlen, alles mit unsrer Empfindung zu beleben.' Herder, *Vom Erkennen und Empfinden*, p. 329.
45. 'Aber wie? ist in dieser »*Analogie zum Menschen*« auch Wahrheit? Menschliche Wahrheit gewiß, und von einer höhern habe ich, so lange ich Mensch bin, keine Kunde.' Herder, *Vom Erkennen und Empfinden*, p. 330.
46. Herder, *Fragmente: dritte Sammlung*, FA 1, 371; cf. also Hans Dietrich Irmscher, 'Aspekte der Geschichtsphilosophie Johann Gottfried Herders', in *Herder und der deutsche Idealismus*, ed. Heinz.
47. Herder, 'Über Bild, Dichtung und Fabel', FA 4, p. 651.
48. '[...] wenn aber Unwissenheit ihre Mutter wäre, so ist doch der bemerkende Verstand ihr Vater.' Herder, 'Über Bild, Dichtung und Fabel', p. 642.
49. 'Der sinnliche Mensch kann nun nicht anders, als sinnlich ordnen; und indem er in alles Wirkende seine eigne ganze Wirkungskraft hinüberträgt: so erscheinen ihm Götter in allen Elementen. Im rauschenden Wasserfall, im Meer, im Sturm, im Blitz und Donner, in der säuselnden Luft, in allen Bewegungen der Natur sind lebendige, wirkende, handelnde Wesen. [...] Die älteste Mythologie und Poetik also ist eine *Philosophie über die Naturgesetze*; ein Versuch, sich die Veränderungen des Weltalls in seinem Werden, Bestehen und Untergehen zu erklären.' Herder, 'Über Bild, Dichtung und Fabel', p. 643, 645.
50. Cf., e.g., Herder, *Viertes Kritisches Wäldchen*, FA 2, 365; Herder, *Über die neuere deutsche Literatur*, 2/I, FA 1, p. 620, 644.
51. Gockel, *Herder und die Mythologie*, p. 413.

52. Ernst Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, 2: das mythische Denken (Darmstadt, 1994 [1925]).
53. Cf. Zammito, *Herder, Kant, Spinoza*, p. 110.
54. On antifoundationalism, see *Antifoundationalism Old and New*, eds Tom Rockmore & Beth J. Singer (Philadelphia, 1992); on the antifoundationalism of Romantic philosophy, see Elisabeth Millán-Zaibert, *Friedrich Schlegel and the Emergence of Romantic Philosophy* (Buffalo, 2007).
55. Cf. Christoph Bultmann, *Die biblische Urgeschichte in der Aufklärung: Johann Gottfried Herders Interpretation der Genesis als Antwort auf die Religionskritik David Humes* (Tübingen, 1999), p. 13.
56. Herder, *Briefe, das Studium der Theologie betreffend*, FA 9/1, p. 152–53, 164–65. Wulf Köpke has pointed out that one additional aspect in Herder's discussion of the Old Testament as poetry was to make his contemporaries rethink the beginnings of our literary tradition: maybe the real origin is to be found in the Bible, not in ancient Greece; cf. Köpke, 'Vom Geist der Ebräischen Poesie. Biblisch-orientalische Poesie als alternatives Vorbild', *Herder Jahrbuch* 7 (2004).
57. Herder, *Vom Geist der Ebräischen Poesie*, I. SWS, 11, p. 225.
58. '[...] die allgemeinen und charakteristischen Grundzüge der Ebräischen Poesie fassen, ihre Cosmologie, die ältesten Begriffe von Gott, der Schöpfung, der Vorsehung, von Engeln und Elohim, den Cherubim, einzelnen Gegenständen und Dichtungen der Natur u.f.; zusammen insonderheit den Sagen der Väter [...].' Herder, *Vom Geist*, II, p. 218.
59. 'Menschlich muß man die Bibel lesen: denn sie ist ein Buch durch Menschen für Menschen geschrieben: menschlich ist die Sprache, menschlich die äußern Hilfsmittel, mit denen sie geschrieben und aufbehalten ist; menschlich endlich ist ja der Sinn, mit dem sie gefaßt werden kann.' Herder, *Briefe*, p. 145.
60. 'Daß die Ebräische Sprache von Menschen, das sie von einer Nation gesprochen sei, ist bewiesen; daß sie aber auch von Göttern, von Engeln und Elohim gesprochen werde, ist noch zu erweisen; mithin bleibe ich bei dem Ersten.' Herder, *Briefe*, p. 150.
61. Herder, *Über die ersten Urkunden des menschlichen Geschlechts*, FA 5, p. 28.
62. Herder, *Über die ersten Urkunden*, p. 13.
63. Cf. Horst Lange, '»Ich bin (k)ein Spinozist«. Warum sich Herders Berufung auf Spinoza gewandelt hat', in *Der frühe und der späte Herder: Kontinuität und/oder Korrektur*, eds Sabine Groß & Gerhard Sauder (Heidelberg, 2007), p. 262.
64. Herder, *Gott: einige Gespräche*, FA 4, p. 707–709, 717.
65. E.g., Herder, *Gott*, p. 723.
66. Herder, *Gott*, p. 709.
67. Herder, *Gott*, p. 704, 709–10.
68. Herder, *Gott*, p. 703.
69. Herder, *Gott*, p. 772, 791.
70. Klaus Hammacher, 'Herders Stellung im Spinozastreit', *Herder und der deutsche Idealismus*, ed. Heinz, p. 179.

71. Lange, 'Ich bin (k)ein Spinozist', p. 257; from the contemporary point of view, Herder's variation of Spinozism, in which God is the power acting *in* nature, is, as Zammito (*Herder, Kant, Spinoza*, p. 113) has remarked, rather panentheistic than pantheistic.
72. Herder, *Briefe*, p. 151: 'You shall become with shepherds a shepherd, with a farming people a farmer, with ancient Orientals and Oriental, if you wish to enjoy these writings in the atmosphere of their origin'. ('Werden Sie mit Hirten ein Hirt, mit einem Volk des Ackerbau- es ein Landmann, mit uralten Morgenländern ein Morgenländer, wenn Sie diese Schriften in der Luft ihrer Ursprungs genießen wollen'); see also Herder, *Vom Geist*, I, p. 226.
73. Lempicki remarks (*Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft*, p. 387) that to Herder, as to the historians of the Enlightenment, 'spirit' was in the first place a structural principle of the historical reality and not an explanatory principle. On Herder's relationship to the 'theory of the climate', cf. Gonthier-Louis Fink, 'Von Winckelmann bis Herder. Die deutsche Klimatheorie in europäischer Perspektive', in *Herder*, ed. Sauder.
74. Herder, *Briefe*, p. 178; cf. also Herder, *Vom Geist*, II, p. 209.
75. Voltaire, *La Philosophie de l'histoire*, e.g. p. 222–23: 'Chaque peuple a ses prodiges; mais tout est prodige chez la peuple juif; et cela devait être ainsi, puisqu'il était conduit par Dieu même. Il est clair que l'histoire de Dieu doit point ressembler à celle des hommes. C'est pourquoi nous ne rapporterons aucun de ces faits surnaturels dont il n'appartient qu'à l'Esprit-Saint de parler. Encore moins oserons-nous tenter de les expliquer.'
76. Herder, *Vom Geist*, I, p. 259.
77. Herder, *Vom Geist*, I, p. 340; II, p. 15.
78. Herder, *Vom Geist*, I, p. 341.
79. Herder, *Vom Geist*, II, p. 68.
80. Herder, *Vom Geist*, II, p. 57.
81. Herder, *Vom Geist*, II, p. 29.
82. 'die Urwelt dachte sinnlich'; Herder, *Vom Geist*, II, p. 325.
83. Cf. Herder, *Älteste Urkunde des Menschengeschlechts*, FA V, p. 310.
84. Herder, *Vom Geist*, II, p. 47.
85. Herder, *Vom Geist*, I, p. 291.
86. Herder, *Vom Geist*, I, p. 260.
87. 'Im Zelte des Hirten ist Gott Hirt, im Kreise der Familie Vater.' Herder, *Vom Geist*, II, p. 11.
88. Herder, *Vom Geist*, I, p. 269, 275.
89. Herder, *Vom Geist*, I, p. 385, II, p. 53.
90. 'Lokaldichtung', 'Nationalmärchen', 'theologisch-philosophisch-historische Nationaltradition', 'Nationalvorurteil'; Herder, *Über die ersten Urkunden*, p. 14, 16.
91. Herder, *Vom Geist*, I, p. 253, 254.
92. Herder, *Über die ersten Urkunden*, p. 11.
93. 'überall Einheit des Zwecks der Dinge', Herder, *Vom Geist*, I, p. 225.
94. 'Naturgesetze der Weisheit, Liebe und Güte', Herder, *Vom Geist*, I, p. 225.

95. Herder, *Vom Geist*, I, p. 225.
96. Herder, *Vom Geist*, I, p. 296.
97. 'Eine Poesie, die mir Augen giebt, die Schöpfung und nicht zu sehen, sie in rechter Ordnung und Beziehung zu betrachten, überall höchste Liebe, Weisheit und Allmacht zu erblicken, auch mit dem Auge meiner Phantasie und in Worten, die dazu recht geschaffen scheinen – eine solche Poesie ist heilig und edel.' Herder, *Vom Geist*, I, p. 294.
98. Herder, *Vom Geist*, I, p. 326.
99. Herder examines this thoroughly in *Älteste Urkunde*.
100. Herder, *Vom Geist*, II, p. 82.
101. Herder, *Vom Geist*, II, p. 87.
102. '»Tempel« war eigentlich Haus des Gesetzbuchs, über dem Gott wachte'. Herder, *Vom Geist*, II, p. 82.
103. 'nur durch Gesetze sei Gott in seinem Volk gegenwärtig und wirkend'. Herder, *Vom Geist*, II, p. 88.
104. 'Moses Gesetzgebung hatte die Idee, ein freyes Volk zu bilden, das keinem als dem Gesetz unterworfen wäre [...]' Herder, *Vom Geist*, II, p. 82.
105. 'gleiche Nationalrechte', Herder, *Vom Geist*, II, p. 82.
106. Herder, *Vom Geist*, II, p. 82.
107. 'daß das Gesetz herrsche und kein Gesetzgeber, daß eine freye Nation es frei annehme und willig befolge, daß eine unsichtbare, vernünftige, wohlthätige Macht uns lenke, und nicht Ketten und Bande. Dies war die Idee Moses; und ich wüßte nicht, ob es eine reinere, höhere gäbe? Leider aber kam er mit ihr und mit allen Anstalten, die er darauf gründete, drei vier Jahrhunderte zu früh; ja vielleicht wird auch nach sechs Jahrtausenden ein anderer Moses noch zu früh erscheinen'. Herder, *Vom Geist*, II, p. 117.
108. 'Glückseligkeit seines Staates, politische Wohlfahrt des Volkes Jehovah'. Herder, *Vom Geist*, II, p. 101.
109. Herder, *Vom Geist*, I, p. 363, 369.
110. Herder, *Vom Geist*, II, p. 114.
111. 'Wie Naturordnung Gottes sollte sie angesehen werden'. Herder, *Vom Geist*, II, p. 123.
112. 'Nehmts also wenigstens für Nothwendigkeit, nehmts für Gesetzgeber-Klugheit und Demuth an, dass Moses Gesetze mit dem Glanz der Göttlichkeit geprägt erschienen'. Herder, *Vom Geist*, II, p. 123.
113. 'Hat die Vorstehung ein anderes Werk unter den Menschen, als Gesetze und Ordnung, Licht und Wahrheit unter den Völkern zu schaffen und auszubreiten? Und ist je durch Eine Anstalt so viel dieser göttlichen Gaben befördert worden, als durch die reine, weise, sittliche Gesetzgebung Moses?' Herder, *Vom Geist*, II, p. 123.
114. Cf. John Rogerson, 'Herders »Gott: einige Gespräche« im Lichte seiner Predigten', in *Herder*, ed. Sauder, p. 37–39.

115. 'Alle Begriffe werden auf Gott zurückgeführt, alles vom Willen Gottes hergeleitet; das erschafft endlich den Willen des Menschen, wie seine untersuchenden Kräfte. Es wird blinde oder trunkne Ergebung an Gotte, kurz Islamismus.' Herder, *Vom Geist*, I, p. 361.

116. 'Warum? weil er nur immer auf Gott sah und sich selbst nicht kennen lernte [...].' Herder, *Vom Geist*, I, p. 362. It is possible that also Judaism is meant here, but I shall not go into the matter here. For Herder's relationship to Judaism, see Emil Adler, 'Johann Gottfried Herder und das Judentum', in *Herder Today: contributions from the International Herder Conference, Nov. 5–8, 1987, Stanford, California*, ed. Kurt Mueller-Vollmer (Berlin & New York, 1990); Karl Menges, 'Hebräische Poesie, Rabbinisches Judentum, Haskala: Perspektiven jüdischer Identität bei Herder', in *Der frühe und der späte Herder*, eds Groß & Sauder.

117. An application of this idea is Thomas Mann's novel *Joseph and his Brothers*. Here he describes how Abraham 'discovered' God and how God's image was developed and humanised as a result of the ponderous reflections on God, which was a family tradition among Abraham's descendants. Thomas Mann, *Joseph und seine Brüder*, 4–5 (Frankfurt a.M., 1990).

118. Herder, *Vom Geist*, II, p. 82.

The Rehabilitation of Myth Enlightenment and Romanticism in Johann Gottfried Herder's *Vom Geist der Ebräischen Poesie*

In literary, cultural and historical study of mythology, Johann Gottfried Herder is often portrayed as the bridge between the Enlightenment and the Romantic age. Myths for Herder were not only material for poetry, but the essential content of religion. Herder's new understanding of myth and religion did not, however, signify a rejection of the Enlightenment principle of rationality. On the contrary, this understanding expanded and transformed his understanding of rationality. Herder regarded man's mythopoetic activity as a genuine and natural form of man's cognitive appropriation of the world. The personification of natural forces in the cultural creation of gods did not denote a return to irrationalism, but an extended form of rationality. According to Herder, the Bible had to be read as a human mythopoetic creation. The Old Testament, which depicts the special relation of God to His people, was in Herder's *Vom Geist der ebräischen Poesie* (1782–1783) the result of a poetic worldview characteristic of nomadic societies. Herder did question the validity of the Old Testament as a true source of religion and its usefulness even for modern man. Mythology did not have to be rejected as untrue imagination. Old Testament monotheism could be related to Spinoza's pantheism and the Law of Moses could be seen as a precursor of the modern constitutional tradition.

Keywords: Johann Gottfried Herder, Hebrew poetry, mythology, religion, the Old Testament, Enlightenment, Romanticism

Liisa Steinby, (until 2008 *Liisa Saariluoma*), professor
Comparative Literature
University of Turku
FIN-20014 Turku
Finland
liisa.steinby@utu.fi

Rousseau's Natural Man as the Critic of Urbanised Society

Ville Lähde

In his book *Discours sur l'Origine et les Fondements de l'Inégalité parmi les Hommes* (1755), often called the Second Discourse, Jean-Jacques Rousseau wrote a speculative description of humanity before the birth of societies and its subsequent development all the way towards the urbanising and modernising societies of his time. Popularised or introductory texts on Rousseau's thinking often still have him drawing an idealised image of the original natural man (*l'homme naturel*), a solitary primitive being who is good and happy, and even making a clarion call for a 'return to nature'. These simplistic readings, which did still have some academic credence in the early twentieth century, have subsequently been largely discredited in Rousseau studies.

Already in 1923 Arthur O. Lovejoy in his essay 'The Supposed Primitivism of Rousseau's *Discourse on Inequality*' pointed out that Rousseau did not idolise the life of the solitary natural men. Instead his ideal was the life of the so-called savages who live in traditional societies.¹ But even though few Rousseau scholars would still make such simplistic claims about idealised original humans, that notion continues to loom in the background. In his seminal work *Rousseau: An Introduction to his Psychological, Social and Political Theory*, N.J.H. Dent still felt it necessary to attack such 'traditionally identified »cruxes« in Rousseau's thought'.² Similarly, in his recent book, Jonathan Marks posits himself (alongside Dent) as a countering voice against those who 'almost unanimously' see Rousseau's depiction of the original natural men as primary.³ Although it is disputable if such a dominant reading is really alive in Rousseau studies, in this article I leave this general question aside. Suffice it here to say that Rousseau did not simply idolise the life of the natural man. But if he did not, what was the philosophical function of that depiction? This has been an important topic of debate in Rousseau studies in recent years.

In this article I propose that instead of one philosophical function of natural man there are many, indeed diverse conceptions of natural man and pure state of nature. Rousseau uses the speculative description in the early half of the Second Discourse as a

literary tool with which he is able to address many issues at once. I explore in detail one of these philosophical functions, namely how Rousseau employs the figure of natural man in his critique of contemporary societies. However, in order to do so I will first have to examine the structure of the Second Discourse, especially the relationship of Rousseau's depiction of the pure state of nature in the early parts of the book with the developmental narrative in the latter half of the book.

Rousseau's pure state of nature

In the first half of the Second Discourse Rousseau describes the life of the natural man in a condition that he calls the pure state of nature (*le pur état de Nature*).⁴ Like many other conceptions of state of nature in the seventeenth and eighteenth centuries, it is at least on the textual surface posited as the origin of human development. What makes Rousseau's pure state of nature special is its extreme primitiveness. Natural men in the pure state of nature are solitary creatures who have no families or even lasting relationships. Humans live scattered among the animals, dispersed over the face of the Earth.⁵ Even a mother and a child cease to recognise each other as soon as their original union is broken. In much the same way a mother and a father meet only briefly for the act of procreation and part as soon as it is over.⁶ Natural men have no conception of human species or kinship. This assumption of solitude is not limited to a few descriptive passages. Rousseau employs it repeatedly in order to argue a point, for example, that life in the pure state of nature must have been peaceful or that the development of new skills and knowledge would have been improbable in it.⁷

The assumption of solitude is closely linked to the claim that natural men have no language of any kind. In a long textual digression on the birth of language, placed in the midst of the description of the pure state of nature, Rousseau intertwines lack of language and lack of relationships as a hopeless barrier against development. His assumption of solitude allows no familial or herd-like primary relationships, and the emergence of stable relationships would seem to require language. Yet on the other hand, the birth of language would seem to require prior relationships. Rousseau argues that in the pure state of nature there would be no need for either of them.⁸ He ends up with a veritable chicken-and-the-egg problem:

Quant à moi, effrayé des difficultés qui se multiplient, et convaincu de l'impossibilité presque démontrée que les Langues ayent pû naître, et s'établir par des moyens purement humains, je laisse à qui voudra l'entreprendre, la discussion de ce difficile Problème, lequel a été la plus nécessaire,

de la Société déjà liée, à l'institution des Langues, ou des Langues déjà inventées, à l'établissement de la Société.⁹

The credibility of Rousseau's description is not so interesting as his reasons for ending up with such a primitive conception of natural man. Purifying natural man of almost all recognisable features of humanity creates that 'almost demonstrated impossibility'. In addition to denying language and human relationships Rousseau also claims that natural men do not use tools or have homes, nor do they even have foresight or memory.¹⁰ In one of his most evocative passages he recounts this purified depiction of natural man and his timeless state of existence:

[...] qu'errant dans les forêts sans industrie, sans parole, sans domicile, sans guerre, et sans liaison[s], sans nul besoin de ses semblables, comme sans nul désir de leur nuire, peut-être même sans jamais en reconnoître aucun individuellement [...] sujet à peu de passions, et se suffisant à lui-même [...] et chacune partant toujours du même point, les Siècles s'écouloient dans toute la grossièreté des premiers âges, l'espèce étoit déjà vieille, et l'homme restoit toujours enfant.¹¹

Because natural man in the pure state of nature is so primitive, to the point of absurdity, and because Rousseau has detached him from the possibilities of development, there has been a lot of debate over the philosophical function of the pure state of nature in the Second Discourse.

Point of origin or philosophical abstraction?

The exchange of views by Victor Gourevitch and Heinrich Meier in the journal *Interpretation* in 1988–1989, gives a good indication of the diverse interpretations of the pure state of nature. Gourevitch interprets the pure state of nature as a thought-experiment that is meant to extrapolate the limits and conditions of humanity instead of making any claims as to the concrete historical origins of humanity or even factual claims of any kind.¹² Meier takes an opposite view and interprets the pure state of nature as exploration into the historical roots of humanity and as an expression of the basic animality of humans.¹³ This exchange of views focuses on a crucial question: how should the Second Discourse be read? Are the early parts of the book meant to describe a historical point of origin, which would make them part of the historical narrative of the latter parts? Or is the pure state of nature truly detached from the historical narrative, and does it thus have a distinct philosophical function?

This is a long-standing debate, and all parties can find textual evidence for their views. The trouble is, however, that to make their interpretations work they have to

ignore a lot of textual material or dismiss it as irrelevant or non-philosophical. For example, Gourevitch interprets all of Rousseau's references to contemporary 'savages' as depictions of primitive societies. Literally they are of course just that, but Gourevitch ignores the fact that Rousseau also uses them to reinforce his depiction of the solitary savage.¹⁴ Meier on the other hand sees Rousseau as claiming continuity between humans and other animals and thus ignores textual evidence where Rousseau clearly distinguishes between humans and animals.

In much the same way Jonathan Marks works from the pre-assumption that he can find an essential, considered philosophical view within the Second Discourse and detach it from the 'merely rhetorical' material. He leans on a few textual fragments where Rousseau hints at developmental continuity between the pure state of nature and the historical development of humanity and questions whether Rousseau really has a conception of an ahistorical and purified natural man.¹⁵ N. J. H. Dent even questions whether the problematic historical narrative of the Second Discourse is important in itself at all, and instead he uses *Émile* as the yardstick and sees the Second Discourse as an immature version of the mature themes of Rousseau's later work.¹⁶

Rousseau surely did not make the situation easier. In the beginning of Part II of the Second Discourse, where Rousseau embarks on his historical narrative, he seems to use the pure state of nature as the starting point. Natural men are solitary creatures who lack language, but their development seems to begin simply in responses to external stimuli, and the developmental barriers mentioned earlier are absent. Instead of being detached from history by various obstacles, natural men embark on a course of natural learning:

Il apprit à surmonter les obstacles de la Nature, à combattre au besoin les autres animaux, à disputer sa subsistance aux hommes mêmes, ou à dédommager de ce qu'il falloit céder au plus fort.¹⁷

If one wants to read a consistent claim into this seeming incoherence, it is surely possible if a little textual violence is allowed. But such rational reconstruction does not answer the question why Rousseau, clearly a careful and skilful writer, created such incoherence in the Second Discourse.

Two figures of natural man

However, the tension between the early and latter parts of the book is not the only problem with the portrayal of the pure state of nature and the natural man. There is also vacillation within the depiction of the pure state of nature. Even though natural

man remains solitary and speechless, his characteristics change. Sometimes his life is pictured as harsh and demanding, whereas elsewhere it becomes peaceful.¹⁸ Rousseau also emphasises the ignorance of natural men and their lack of development, but there are times when he emphasises how cunning and resourceful they are.¹⁹

Within Rousseau's description of the pure state of nature we can thus differentiate two figures of natural man. The difference is not clear-cut, but we can use these figures as tentative reading aids in order to determine whether this is a case of differing perspectives on the same notion of natural man, or if the divergence can be understood better by a difference in philosophical functions.

Ignorant natural man lives fully in the animal realm of instincts and 'mechanical' cognition. He has only some simple original needs that stem from an inner natural impulsion, and he lacks foresight and productive imagination.²⁰ Due to his solitude and ignorance he is content with the simple life of original nature:

Son imagination ne lui peint rien; son coeur ne lui demande rien. Ses modiques besoins se trouvent si aisément sous sa main, et il est si loin du degré de connoissances nécessaire pour désirer d'en acquérir de plus grandes, qu'il ne peut avoir ni prévoyance, ni curiosité.²¹

And thus natural men live a peaceful and simple life:

D'où il suit que l'homme Sauvage ne desirant que les choses qu'il connoît et ne connoissant que celles dont la possession est en son pouvoir ou facile à acquerir, rien de doit être si tranquille que son ame et rien si borné que son esprit.²²

But there are instances where Rousseau describes a *capable natural man* who is not only stronger than civilised humans, but has also learned to overcome other animals with his cunning and use of tools (the use of which has been denied him elsewhere).²³ He also seems to be virtually exempt from illness.²⁴

If one does not want to discount these tensions or apparent contradictions as Rousseau's incoherence, a new interpretative perspective is needed. In my dissertation *Rousseau's Rhetoric of 'Nature'* I wanted to search for a reading that would not necessitate discarding the consistent structures of detachment and other recurrent features of the text such as the centrality of the assumption of solitude. The key to understanding these problems was that these changes in the description of the natural man seem to correspond with changes in the dominant motive of the text.²⁵

Rousseau's philosophical motives

Instead of taking sides in the debate over the philosophical status of the pure state of nature I have approached Rousseau's speculative story in the Second Discourse as a literary tool that allowed him to address many issues at once, to take part in many different discussions. I believe that the Second Discourse should not be read as containing any single systematic claim or «essential» philosophical strain. Despite the seemingly linear, if problematic, structure of the speculative narrative, we should not focus on its textual surface but on the dominant philosophical motives and their changes. Thus I propose a strategy of interpretation that approaches the Second Discourse from the perspective of four distinct philosophical motives: *philosophical critique*, *critique of contemporary society*, *philosophical anthropology* and *political philosophy*.

In this article I focus on the first half of the Second Discourse and the figures of natural man especially, and the first two motives are more relevant in this context. First I briefly examine how Rousseau's critique of other philosophers makes him so dependent on the purified and detached conception of natural man, which creates the problematic divide between ahistorical and historical. In the next section I show how this solitary and speechless creature, however, assumes another philosophical role, as Rousseau engages in a critique of contemporary society.

I propose that Rousseau uses the figure of *ignorant natural man* mainly in order to attack other conceptions of state of nature, especially attempts to legitimise social institutions by recourse to 'nature', in many senses of the word. In order to accomplish this Rousseau employs a technique of conceptual redefinition: by sticking with his carefully framed detached and solitary conception of the pure state of nature, he uses it as a yardstick to attack the views of other philosophers such as Hobbes and Locke. In other words, he defines 'nature' in the pure state of nature in a very specific way, juxtaposing it to sociability and developed reason. He then examines the views of others *as if* their conceptions of state of nature would fit such a definition. Even if this rhetorical strategy might seem somewhat dishonest or else evidence of Rousseau's misunderstanding of his objects of criticism, more important than the accuracy of the criticism is its goal, which clearly has more merit. Rousseau accuses others of projecting their own social bias onto nature:

Enfin tous, parlant sans cesse de besoin, d'avidité, d'oppression, de desirs, et d'orgueil, ont transporté à l'état de Nature, des idées qu'ils avoient prises dans la société; Ils parloient de l'Homme Sauvage et ils peignoient l'homme Civil.²⁶

This critique of projection is repeated in several key sections of the Second Discourse.²⁷ Rousseau is also generally attacking the use of 'nature' in the philosophy of his time:

On commence par rechercher les règles dont, pour l'utilité commune, il seroit à propos que les hommes convinssent entr'eux; et puis on donne le nom de Loi naturelle à la collection de ces règles, sans autre preuve que le bien qu'on trouve qui résulteroit de leur pratique universelle. Voilà assurément une manière très-commode de composer des définitions, et d'expliquer la nature des choses par des convenances presque arbitraires.²⁸

In doing this Rousseau also points out the more general tendency to assume the naturalness – in this case, inherence and originality – of a diverse group of human faculties, habits and even social institutions. This critique of naturalness is joined in the latter half of the book by Rousseau's examination of the historical origins of most of that which is usually seen to be essentially human. Rousseau's insistence on the ignorance and solitude of natural men thus also frames his philosophical anthropology. Rousseau employs the figure of ignorant natural man in order to clear way for a historical and relational view of humanity, transferring questions of morality and the legitimation of society from the timeless and placeless realm of 'nature' into history. In effect Rousseau tries to redefine 'nature' as a historical and relational concept, instead of a universal and timeless foundation as it often was in natural right theories.²⁹ The dominance of philosophical critique in the early half of the book, and the dominance of philosophical anthropology in the latter, makes the problematic relationship between the pure state of nature and the historical narrative more understandable.

But as I noted earlier, that is not the only tension in the book. The tension between ignorant and capable natural man cannot be explained by the relationship of these two philosophical motives. The description of the solitary and speechless natural man oscillates between ignorance and cunning, peace and conflict, abundance and scarcity, and Spartan weeding out of the weaklings and natural health. Rousseau even at times seems to idolise natural man, and these poetic moments have kept up the primitivistic readings that were mentioned in the opening parts of this text. However, these sections are always tangential to the main current of the first half of the Second Discourse, which is dominated by the motive of philosophical critique.

In these sections Rousseau focuses on very different matters than in his critique of other philosophers, and upon close examination it becomes evident that he is not simply praising the solitary savage. These tangential sections correspond with the figure of capable natural man.

Critique of contemporary society

The figure of capable natural man corresponds to Rousseau's critique of contemporary urban societies, a theme which he had of course begun much earlier in *Discours sur les Sciences et les Arts* (1750) and in the long public debate over its implications. It is crucial to understand that even though Rousseau often levels his critique at 'society' (*société*), this should not be read as human society as such. If we examine the text closely, it becomes apparent that Rousseau criticises specific forms of society. In the following I examine closely three such instances.

First, in the first half of the Second Discourse Rousseau introduces perfectibility (*perfectibilité*) as the specifically human quality. Within the book the idea remains fairly obscure, but in general terms it refers to the developmental potential of humans.

[...] faculté qui, à l'aide des circonstances, développe successivement toutes les autres, et reside parmi nous tant dans l'espèce, que dans l'individu, au lieu qu'un animal est, au bout de quelques mois, ce qu'il sera toute sa vie, et son espèce, au bout de mille ans, ce qu'elle étoit la première année de ces mille ans.³⁰

The nature of perfectibility, and especially its changing descriptions between the Second Discourse and *Émile*, remains an interesting question for Rousseau scholarship, but its details are not crucial here.³¹ Let us focus on a frequently quoted passage where Rousseau seems to condemn this specific difference of humanity:

Il seroit triste pour nous d'être forcés de convenir, que cette faculté distinctive, et presque illimitée, est la source de tous les malheurs de l'homme; que c'est elle qui le tire, à force de tems, de cette condition originaire, dans laquelle il couleroit des jours tranquilles, et innocens; que c'est elle, qui faisant éclore avec les siècles ses lumières et ses erreurs, ses vices et ses vertus, le rend à longue le tyran de lui-même, et de la Nature.³²

Interpretations of expressions like 'Nature's Tyrant' (*le Tyran de la Nature*) are bound to be coloured by the later critique of enlightenment and progress, and especially by the modern environmental discourse. Yet in order to understand the meaning of this passage we must remember that Rousseau appended to it his ninth note, perhaps the most famous of his notes.

In the first paragraph of the note Rousseau states boldly: 'l'homme n'a guères de maux que ceux qu'il s'est donnés lui-même'.³³ This, too, seems to be a generic condemnation of societal development. But if one examines the text of the note, it is not hard to see that the examples that Rousseau uses are drawn mostly from highly developed societies, and that most of them are linked to money and urbanisation. The conceptual

opposition is between natural man and civil man (*l'homme Civile*), a human living in instituted political societies (whereas in those contexts where Rousseau focuses on philosophical critique, natural man is opposed to social life as such and its requirements, developed reason and language). Rousseau lists many large-scale cultural enterprises and asks the reader to examine their true advantages, suggesting that pride and vain self-admiration are the true impetus of such development, not true needs.³⁴ His next statement seems to be even more broadly sweeping:

Les hommes sont méchants; une triste et continuelle experience dispense de la preuve; cependant l'homme est naturellement bon, je crois l'avoir démontré; qu'est-ce donc qui peut l'avoir dépravé à ce point [...]³⁵

In Rousseau's terminology 'men' (*les hommes*) refers always to socially assembled men, and in this context 'man' (*l'homme*) refers to the purified natural man, who is now described as a good being.³⁶ But who are 'men' in this context? If one looks at the text of the note closely, one can see that Rousseau is not referring to historically developing humans as such. The note is appended to the reference to Nature's Tyrant, the unhappy endpoint of development. In the quoted passage Rousseau speaks of constant everyday experience, and '*ce point*' refers to the world in which Rousseau and his contemporaries are living. Natural goodness is not opposed to development as such but used as a counterweight to contemporary social critique.

Rousseau claims that despite its possible true advantages human society necessarily sets humans against each other as their interests clash.³⁷ It is hardly surprising that he accuses social life to be the origin of conflict, as his depiction of the pure state of nature discounts any but temporary physical clashes.³⁸ Yet it is evident that Rousseau takes his examples from developed societies, especially human relations mediated by money: scheming after inheritance, racketeering with disasters on trade routes, financial competition and even competition between nations, and the countless ways in which death and destitution can be profited from.³⁹ This can be compared to Rousseau's more explicit depiction of the urbanising and modernising societies in the final pages of the book, where he claims that distinction in society is finally reduced to riches.⁴⁰ Rousseau is not depicting societies or socialised humans in general but *specific historical circumstances* that bring about a dominant way of life.

[...] que doit être un état de choses où tous les hommes sont forcés de se caresser et de se détruire mutuellement, et où ils naissent ennemis par devoir et fourbes par intérêt.⁴¹

He is looking at a state of things, at the people he sees. Later he describes complex enterprises like the refinement of metals and construction and claims that human pop-

ulation dwindles during the establishment and *perfection* of societies.⁴² He meditates repeatedly on the precarious and unhealthy life in the cities, mentioning, for example, how the consequences of accidents and natural disasters are not simply natural but are mediated by that way of life – later he would comment on the Lisbon Earthquake in a similar way.⁴³

Rousseau divides the problems of societies into two classes, clearly indicating a divided society and talking continuously about ‘us’ (*nous*). Some are burdened by excessive labour and need, others are ruined by excess. He develops further his ideas on the growth and reification of needs, to which he has alluded earlier, and describes a drive for luxury and superfluities and the interplay of increased power and passions. At the end of this development there are subjects and slaves, social relations born out of enormous wealth.⁴⁴ Nature’s Tyrant refers to this development of needs and superfluities that is spiralling out of control.

Second, Rousseau compares the solitary natural men favourably with contemporary familial institutions on two different occasions. In the 1782 addition to the ninth note he attacks paternal dominion, especially marriages formed to foster social status or to gain wealth.⁴⁵ The dominion of the fathers makes the talents of the children go to waste, and unions formed by interest cause torment and shame – Rousseau even goes as far as to claim fortunate those who are able to take their own life rather than live in despair or the shame caused by adultery. In the original text of the ninth note he speaks of families and procreation from another angle, condemning the social order that encourages people to consult their fortunes before having children – the target of criticism is, of course, the ever-present threat of poverty and want. Rousseau is attacking certain forms of the institution of family and using the solitary savages as a counterpoint.

When he is disputing with Locke in the twelfth note, Rousseau again goes off at a tangent of social critique, attacking certain practices of rearing children. The natural men who live without families are compared with settled family life, but the target of criticism is not family as such but children and families ‘among us’ (*parmi nous*). Rousseau claims that contemporary civilised life degenerates the constitution of the parents and that of their children, and he attacks concrete practices like swaddling, feeding animal milk to children, ‘too soft’ upbringing – issues which *Émile* later addressed. ‘Original weakness’ (*La foiblesse originale*), which many thinkers used as a basis for the naturalness of family, was according to Rousseau a product of society, education and environment.⁴⁶ Rousseau claims that these contemporary practices warp the development of children, as opposed to natural men. If these practices were abandoned, they might grow more like the robust children in the pure state of nature.⁴⁷ In order to criticise contemporary practices Rousseau emphasises the robustness and health of solitary

natural man, and in general living without the acquisitions of society. The figure of capable man comes to the fore.

Third, Rousseau claims that illnesses primarily afflict humans who live in society. Natural men seem to be almost exempt from them.⁴⁸ This would seem a strange and unnecessary addition to Rousseau's description of natural man, especially as earlier I mentioned the depictions of the Spartan nature that weeds out the weaklings. Yet again this emphasis is made understandable by the textual context. Here Rousseau is emphasizing the healthiness of natural life in order to point out the truly horrendous contemporary urban conditions of Europe.

After this declaration of natural health Rousseau wrote a passage of text that has no ties to the main current of the text. In it he criticises life in contemporary societies. He does not attack medicine as such, but he asks whether its advancement provides real benefits to humanity, offset as it is by the deteriorating quality of life. He goes through many of the themes that he later explored in the ninth note: idleness and luxury versus excess of toil, and the unhealthy effects of gluttony and the meagre diet of the poor.⁴⁹ The conclusion of this comparison between natural health and contemporary suffering is evocative:

Voilà les funestes garands que la plupart de nos maux sont notre propre ouvrage, et que nous les aurions presque tous évités, en conservant la manière de vivre simple, uniforme, et solitaire qui nous étoit prescrite par la Nature. Si elle nous a destinés à être sains, j'ose presque assurer, que l'état de réflexion est un état contre Nature, et que l'homme qui médite est un animal dépravé.⁵⁰

He almost asserts this, but not quite. Even though Rousseau proposes that the history of civil societies could be written as a history of illnesses, or vice versa – a suggestion taken up later by many thinkers – the object of his criticism is contemporary society. His appeal to the solitary existence is not a serious suggestion. Rousseau opposes the pure state of nature and the health and peace of the capable natural man with contemporary life in order to be able to point out important themes of his social critique.

It should be noted that critique of contemporary society is not restricted to these sections. Similar themes are addressed in the latter parts of the Second Discourse. For example, Rousseau uses his depiction of the primitive 'Youth of the World' (*jeunesse du Monde*) as a contrast image of contemporary woes.⁵¹ In this article, however, I restrict myself to the sections where Rousseau uses the imagery of natural man and pure state of nature, as many enduring debates of Rousseau studies focus on their problems.

Major themes of Rousseau's critique

This reading reveals the importance of textual context for Rousseau's central terms. The assumption of a central philosophical message, of Rousseau's »essential« substance, which is shared by many Rousseau scholars, tends to carry the secondary assumption that there is conceptual unity behind Rousseau's terms. That is, there is one central meaning for 'state of nature' or 'natural man', for example. I believe that these assumptions easily lead one to ignore important facets of Rousseau's thinking.

Even though Rousseau's critique of contemporary societies is sketchy and scattered throughout the text of the Second Discourse, he invokes many themes that he develops further especially in *Émile*. The main reasons why he attacks contemporary societies are: 1) The creation and establishment of new needs degrades the possibilities of autarchy; 2) Exacerbating material inequalities result not only in the absolute want of the poor and the avarice of the rich, but also in the growth of relative inequality and the suffering that is related to the inequalities of social status and power; 3) Intensified human action and spreading to new areas has tangible destructive consequences (the critique against urban life and intensive technologies), disrupts primitive societies (critique of missionaries and merchants) and creates vulnerabilities in the face of disasters.

As I mentioned, Rousseau uses both solitary and social savages as contrast images of contemporary societies. Through these figures he also points out a positive ideal, autarchy. The difference is that in the pure state of nature natural men live in absolute independence, whereas in the savage societies humans have relative independence. But as I have explained, the focus on solitude (and thus absolute independence) stems from other philosophical motives, and in the context of the criticism of contemporary society this difference is not important. The object of criticism is not dependency as such but certain social forms of dependence. Thus already in the Second Discourse the *bourgeois* emerges as the conflictual creature of an inherently selfish society: seemingly independent but always subject to the mechanisms of dependency.

1. Arthur O. Lovejoy, 'The Supposed Primitivism of Rousseau's *Discourse on Inequality*', in *Jean-Jacques Rousseau, I: Paradoxes and Interpretations*, ed. John T. Scott (London, 2006), p. 40–41. It should be noted, however, that Rousseau used the term *sauvage* to refer both to humans in the original state of nature and to the so-called primitive humans of his time, or in other words, both to pre-social and social humans.

2. N. J. H. Dent, *Rousseau: an Introduction to his Psychological, Social and Political Theory* (Oxford, 1988), p. 3–4.

3. Jonathan Marks, *Perfection and Disharmony in the Thought of Jean-Jacques Rousseau* (New York, 2005), p. 3–4.
4. He also uses the expressions ‘primitive state of nature’ (*état primitif de Nature*), ‘genuine state of nature’ (*véritable état de nature*) and ‘first state of nature’ (*premier état de Nature*), but the term pure state of nature is commonly used in Rousseau studies.
5. Jean-Jacques Rousseau, ‘Discours sur l’Origine, et les Fondements de l’Inégalité parmi les Hommes’, in *Œuvres complètes*, 3: du Contrat Social – Écrits politiques, ed. Bernard Gagnebin and Marcel Raymond (Paris, 1964), p. 135–36, 146–47.
6. Rousseau, ‘Discours sur l’Origine de l’Inégalité’, p. 147, 217.
7. Rousseau, ‘Discours sur l’Origine de l’Inégalité’, p. 144, 146, 157.
8. Rousseau, ‘Discours sur l’Origine de l’Inégalité’, p. 146.
9. Rousseau, ‘Discours sur l’Origine de l’Inégalité’, p. 151. ‘As for myself, frightened by the increasing difficulties, and convinced of the almost demonstrated impossibility that languages could have arisen and been established by purely human means, I leave to anyone who wishes to undertake it the discussion of this difficult problem: which is the more necessary, an already united society for the institution of languages, or already invented languages for the establishment of society?’ Jean-Jacques Rousseau, ‘Discourse on the Origin and Foundations of Inequality among Men or Second Discourse’, in *The Discourses and other early political writings*, trans. Victor Gourevitch (Cambridge, 2002), p. 149.
10. Rousseau, ‘Discours sur l’Origine de l’Inégalité’, p. 144–45.
11. Rousseau, ‘Discours sur l’Origine de l’Inégalité’, p. 159–60. ‘[...] that wandering in the forests without industry, without speech, without settled abode, without war, and without tie, without any need of others of his kind and without any desire to harm them, perhaps even without recognizing any one of them individually, subject to few passions and self-sufficient [...] and as each one of them always started at the same point, centuries went by in all the crudeness of the first ages, the species had already grown old, and man remained ever a child.’ Rousseau, ‘Discourse on Inequality’, p. 157.
12. Victor Gourevitch, ‘Rousseau’s Pure State of Nature’, *Interpretation*, 16/1 (Fall 1988), p. 36–37, 43–44.
13. Heinrich Meier, ‘The Discourse on the Origin and the Foundations of Inequality Among Men – On the Intention of Rousseau’s Most Philosophical Work’, *Interpretation*, 16/2 (Winter 1998–1999), p. 218.
14. Gourevitch, ‘Rousseau’s Pure State of Nature’, p. 36–37. Rousseau, ‘Discours sur l’Origine de l’Inégalité’, p. 136–37, 158.
15. Marks, *Perfection and Disharmony*, p. 22–23, 27–28, 163–64.
16. Dent, *Rousseau*, p. 15–16, 79–81.
17. Rousseau, ‘Discours sur l’Origine de l’Inégalité’, p. 165. ‘He learned to overcome the obstacles of nature, fight other animals when necessary, contend even with men for his subsistence, or make up for what had to be yielded to the stronger’, Rousseau, ‘Discourse on Inequality’, p. 162.

18. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 135, 137, 140, 142, 203.
19. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 136–37.
20. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 142–45.
21. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 144. 'His imagination depicts nothing for him; his heart asks nothing of him. His modest needs are so ready to hand, and he is so far from the degree of knowledge necessary to desire to acquire greater knowledge, that he can have neither foresight nor curiosity.' Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 143.
22. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 214. 'Whence it follows that, since Savage man desires only the things he knows, and knows only the things the possession of which is in his power or easy to achieve, nothing must be so calm as his soul and nothing so limited as his mind.' Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 212.
23. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 136.
24. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 137.
25. Ville Lähde, *Rousseau's Rhetoric of 'Nature'* (Tampere, 2008).
26. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 132. 'Finally, all of them, continually speaking of need, greed, oppression, desires, and pride transferred to the state of nature ideas they had taken from society; They spoke of savage man and depicted civil man.' Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 132.
27. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 145–46, 153, 202, 216–18.
28. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 125. 'One begins by looking for the rules about which it would be appropriate for men to agree among themselves for the sake of common utility; and then gives the name natural law to the collection of these rules, with no further proof than the good which, in one's view, would result from universal compliance with them. That is certainly a very convenient way of framing definitions, and of explaining the nature of things by almost arbitrary conformities.' Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 127.
29. Lähde, *Rousseau's Rhetoric of 'Nature'*, p. 164–68. The results of this redefinition are apparent in the way Rousseau changes the meaning of 'nature' in his discussion of natural inequality. Lähde, *Rousseau's Rhetoric of 'Nature'*, p. 161–64.
30. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 142. '[...] a faculty which, with the aid of circumstances, successively develops all the others, and resides in us, in the species as well as in the individual, whereas an animal is at the end of several months what it will be for the rest of its life, and its species is after a thousand years what it was in the first year of those thousand.' Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 142.
31. See more in Lähde, *Rousseau's Rhetoric of 'Nature'*, p. 107–109.
32. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 142. 'It would be sad for us to be forced to agree that this distinctive and almost unlimited faculty, is the source of all of man's miseries; that it is the faculty which, by dint of time, draws him out of that original condition in which he would spend tranquil and innocent days; that it is the faculty which, over the cen-

turies, causing his enlightenment and his errors, his vices and his virtues to bloom, eventually makes him his own and Nature's Tyrant.' Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 141.

33. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 202. 'man suffers scarcely any evils but those he has brought on himself'; Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 197.

34. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 202.

35. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 202. 'Men are wicked; a sad and constant experience makes proof unnecessary; yet man is naturally good, I believe I have proved it; what, then, can have depraved him to this point [...]'; Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 197.

36. Rousseau's rare references to natural goodness in the Second Discourses vary from descriptions of amorality, lack of moral relations, to vague references to goodness in a more positive tone.

37. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 202.

38. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 157.

39. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 202–203.

40. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 189.

41. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 203. '[...] what must be the state of things in which all men are forced both to flatter and to destroy one another, and in which they are born enemies by duty and knaves by interest'; Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 198.

42. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 205.

43. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 205. Jean-Jacques Rousseau, 'Lettre à Voltaire', in *Œuvres complètes*, 4: *Émile, Éducation – Morale – Botanique*, ed. Henri Gouthier (Paris, 1969), p. 1059–75. This reference: p. 1062–63.

44. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 202–203.

45. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 205.

46. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 216–17. It should be noted that in the latter half of the Second Discourse Rousseau no longer sticks to the argument against the naturalness of family, which is further evidence to the layered nature of the book. Lähde, *Rousseau's Rhetoric of 'Nature'*, p. 182–85.

47. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 216–17.

48. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 137.

49. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 138.

50. Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 138. 'Such are the fatal proofs that most of our ills are of our own making, and that we would have avoided almost all of them if we had retained that simple, uniform and solitary way of life prescribed to us by nature. If it destined us to be healthy then, I almost assert, the state of reflection is a state against nature, and the man who meditates is a depraved animal'; Rousseau, 'Discourse on Inequality', p. 138–39.

51. Its role is however not simple, as Rousseau describes it both in positive and negative terms; Rousseau, 'Discours sur l'Origine de l'Inégalité', p. 170–71.

Rousseau's Natural Man as the Critic of Urbanised Society

Rousseau's description of the pure state of nature and the natural man in his *Discours sur l'Origine et les Fondements de l'Inégalité parmi les Hommes* (1755) has been a controversial topic in Rousseau studies. Natural man has no stable human relationships, language or developed reason, and does not recognise other humans as akin to him. How is it possible to reconcile Rousseau's views on the pure state of nature with his speculative history of humanity? How could mankind even begin to develop? Why did Rousseau create such a seemingly disharmonious and disagreeable construct? This article introduces a new strategy of interpretation. Instead of proposing a single interpretation of the pure state of nature, it proposes to view Rousseau's understanding of human nature as a literary device which allowed him to address many questions at once. His insistence on the solitude and ignorance of natural human beings is examined as a part of his critique of other philosophers. This, however, does not explain another tension within the depiction of the pure state of nature. Sometimes natural human beings are ignorant, incapable of learning or surpassing their instincts, but, at other times, they seem very smart and resourceful. This article shows that the latter sections of his work imply a critique of contemporary societies. In these sections, Rousseau introduces his analysis of urban life.

Keywords: Rousseau, Discourse on Inequality, social critique, conceptual history, state of nature, natural man, concept of nature

Ville Läbde, PhD, b. 1972

Department of History and Philosophy

University of Tampere

33015 Tampere

Finland

Ville.V.Lahde@uta.fi

Kungens fristad:
Gustav III:s dokumenterade
besök på Haga enligt
hovförtäringräkenskaperna

Jonas Nordin

Böcker har, som bekant, sina öden. År 2002 utkom boken om Kina slott i Byggförlagets ambitiösa serie De kungliga slotten. I snabb sekvens följde därefter böcker om Rosendal (2003), Drottningholm till och med frihetstiden (2004), Rosersberg samt Strömsholm (bägge 2005). Den andra volymen om Drottningholm liksom den första av två planerade volymer om Haga låg redan i produktionslinjen då Byggförlaget plötsligt lades ned år 2006. Ägarna, Sveriges Byggindustrier, tyckte inte att det låg i linje med kärnverksamheten att driva ett konstboksförlag, ens ej om det var både framgångsrikt och lönsamt.

Själv hade jag en planerad medverkan i den första Haga-volymen och levererade i januari 2004 en artikel kallad »Gustav III och Haga. Privat sfär och offentlig scen». Uppgiften var att beskriva Gustav III:s förhållande till Haga och hur han utnyttjade denna mycket speciella reträttplats, som låg honom nära hjärtat. Källorna rörande Gustav III:s hovliv är lika rikhaltiga som flitigt utnyttjade och det är en sannskyldig utmaning att säga något kvalitativt nytt om detta ofta behandlade ämne. Mitt bidrag till förnyelse av forskningsläget var att försöka kartlägga kungens vistelser på Haga genom de så kallade hovförtäringräkenskaperna. Uppslaget kom från några i förbigående framkastade anmärkningar av Beth Hennings.¹

Hovförtäringräkenskaperna ger inte bara noggranna uppgifter om vad som bjöds vid kungens bord; genom platsangivelserna kan man också med stor säkerhet följa var han befann sig och hur han förflyttade sig. Just för Haga framträder vissa intressanta mönster som kompletterar de uppgifter vi har från de berättande källorna. I sin dagbok för april månad 1788 skrev hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta följande:

Kungen vistas för det mesta på Haga, där han för ett tillbakadraget och stillsamt lif och är ständigt mycket upptagen samt tyckes bestämdt umgås med några planer. Jag har gjort den egendomliga

iakttagelsen, att det alltid brukar vara i juni månad, som de märkvärdigaste händelserna pläga inträffa, och vi torde därför få lugna oss till dess, i afvaktan på hvad som kan hända.²

Fredrik Axel von Fersen skildrade kungens aktiviteter denna vår i snarlika vändningar:

Men hvad mest understödde allmänna tanken om en förestående ofred var, att allt sedan Konungens återkomst från Danmark, inskränkte H. M. sina fruntimmers-soupeér och lefde uppå Haga, med sina hofmän och gunstlingar, och uti täta, hemliga öfverläggningar med generaladjutant Toll och statssekreteraren Ruuth. [...] Både hofven och stadens innevånare hade observerat, allt sedan Konungens regering början 1771, att när H. M. hade något nytt och besynnerligt i tanken att verkställa, inneslöt han sig och skref komedier, operor eller tragedier; för att inbilla sin kammarungdom först och sedan allmänheten, att han var lugn till sinnes och roade sig med lyriska ämnen. Men dessa politiska ränker voro så upplyste, att man alltid, efter en så affekterad tranquilitet, hade att vänta något oroligt, nytt utbrott.³

Vad de båda beskrev var tiden kring eller strax efter de famösa så kallade Haga-konseljerna, då kungen tillsammans med en knapp handfull förtrogna planerade sitt olagliga anfallskrig mot Ryssland. Både hertiginnans och Fersens anteckningar är besvärliga i källkritiskt hänseende och framför allt den senare kan vara notoriskt opålitlig genom sin tendens och sina sakfel.⁴ Just i detta fall kan de bägge författarnas uppgifter emellertid bekräftas genom hovförtäringssräkenskaperna. Av dem framgår att kungen under inte mindre än femton dagar befann sig på Haga under april månad 1788. Protokollen från Haga-konseljerna är för övrigt utgivna av Erik Ludvig Birck och samtliga de sju sammanträden som ägde rum på Haga mellan januari och april är även bokförda i hovförtäringssräkenskaperna, vilket bekräftar källans användbarhet för det aktuella ändamålet.⁵

I själva verket bekräftar denna källa Fersens uppgifter på ett mer grundläggande sätt. Det visar sig nämligen att snart sagt varje viktigt politiskt avgörande under Gustav III:s regeringstid föregicks av att han drog sig tillbaka till Haga för en tids isolerat arbete, just som Fersen noterar i citatet ovan. Denna regel gäller inför kröningen 1771, statskuppen 1772, riksdagarna 1786, 1789 och 1792 liksom, som vi sett, inför krigsutbrottet 1788. Även om det naturligtvis var ett oavsiktligt skickesedigt tillfälle övernattade han på Haga även kvällen före den ödesdigra maskeradbalen. Det enda undantaget från regeln tycks vara riksdagen 1778–1779, som inföll under en period då kungen över huvud taget ägnade Haga begränsad uppmärksamhet.

Under vilka perioder Gustav III:s i stället favoriserade Haga framgår tydligt av nedan redovisade sammanställning. Den ävenså i memoarlitteraturen framförda men svårkontrollerade uppfattningen, att kungen mot slutet av sitt liv allt mer isolerade sig i den nybyggda paviljongen omgiven av en begränsad krets vänner, finner även den sin bekräftelse.

Sammanställningen kan också, om man så vill, användas till att korrigera konstnärens fria hantering av historiska fakta. Julen 2001 sände Sveriges Television dramaserien *Gustav III:s äktenskap* efter manus av Klas Östergren och med Jonas Karlsson som Gustav III och Iben Hjejle som Sofia Magdalena. I en rörande slutscen söker drottningen upp kungen i den nedkylda och ännu ofullbordade Haga-paviljongen där han i sorgen efter sonen Karl Gustavs död dragit sig undan världen, uppenbart under en längre period. Att kungen verkligen blev förkrossad över gossebarnets död vet vi från flera håll, men den lille hertigen av Södermanland avled den 23 mars 1783 och kungens enda två besök på Haga det året företogs i mitten av maj.

Många fler både anekdotiska och mer vägande iakttagelser kan göras med ledning av de uppgifter som lämnas av hovförtäringräkenskaperna. Glädjande nog har bokverket *De kungliga slotten* fått förnyat liv då utgivningen övertagits av Gullers förlag i Örebro. Med början i några av de delar som redan är långt gångna kommer därför projektet att fortskrida under lätt reviderad och något bantad plan. Detta har inneburit att den bilaga som jag med viss möda sammanställt över kungens vistelser på Haga inte längre kunnat beredas plats jämte min uppsats i volymen. Skälet till att i stället publicera tablån i detta sammanhang är att den kan ha visst intresse dels för kunskapen om Gustav III och Haga, dels som exempel på vad det använda källmaterialet kan brukas till. Det är nämligen en källserie som är rik på information och utan tvekan underutnyttjad i förhållande till sin potential. Den har också fördelen att vara lättbearbetad och väl bevarad och den kan därför brukas till långsiktiga systematiska jämförelser av en mängd olika uppgifter rörande hovet i äldre tid.

Källkritiska anmärkningar

Nedanstående lista anger datum för Gustav III:s dokumenterade besök vid Haga enligt de kungliga hovförtäringräkenskaperna. Vid sidan av dagsedlar över förtäringen noterar denna källserie månadsvis ljusförbrukning, skjutspenningar, tjänstefolkets och vaktpersonalens avlöningar samt olika »extraordinarie expenser». Generellt anges var förbrukningen ägt rum, varför kungafamiljens förflyttningar mellan de kungliga lustslotten kan fastslås med tämligen stor säkerhet. I allmänhet, men inte undantagslöst, kräver en notering i räkenskaperna att någon form av förtäring ägt rum på en viss plats. På grund av närheten till Stockholms, Karlbergs och Ulriksdals slott går det inte att med fullständig säkerhet utesluta att besök vid dessa inte också kan ha kombinerats med någon kortare utflykt till Haga utan att det noterats. Kungens förflyttningar var dock alltid förenade med en så pass stor apparat att det nästan alltid givit någon form av avtryck i källmaterialet. De kontroller som kunnat göras mot de berättande källorna har heller inte påvisat några

oförenligheter. Hovförtäringräkenskaperna måste därför bedömas ha hög tillförlitlighet gällande Gustav III:s disposition av Haga och eventuella besök som inte noterats nedan bör snarare skyllas på min egen försumlighet vid excerperingen.

Listan upptar i huvudsak endast Gustav III:s egna besök vid Haga. Om övriga medlemmar i kungafamiljen samtidigt varit närvarande har detta inte särskilt noterats. Enda undantagen är om någon annan familjemedlem besökt Haga i kungens frånvaro. Dessa tillfällen, som markerats inom parentes, är inte fler än tre: den 2 juni 1779, då kungens svägerska intog en frukost på Haga; den 13 augusti 1789, då drottningen intog en middagsmåltid där vid kungens vistelse i Finland; samt en sammanhängande period från slutet av maj till början av juni 1791, då kronprinsen inlogerades på Haga under kungens resa till Aachen. Omvänt kan också sägas, att kungen framför allt – men inte undantagslöst – tycks ha disponerat Haga utan den övriga kungafamiljens närvaro.

Besökens karaktär har inte särskilt noterats. Det kan ha rört sig om allt från en snabb visit på några timmar eller en övernattning med tidig avfärd efter en sen operaföreställning till stora fester med dussintals deltagare eller långa sammanhängande perioder då kungen var bosatt på Haga. Listan visar endast att kungen bevisligen under ifrågavarande datum och vid någon tid på dygnet befunnit sig vid Haga. Vid några enstaka tillfällen har det funnits anledning att misstänka att tillägget »vid Haga» glömts bort vid en måltidsnotering. När orten sålunda inte kunnat fastläs med visshet har uppgiften inte medtagits.

Flera på varandra följande datum betyder inte att kungen nödvändigtvis övernattnat på Haga. Ofta åkte han ut på dagen för arbete eller rekreation, men återvände till slotet i Stockholm för att sova. Längre förefaller detta ha varit regel snarare än undantag. Först under de sista åren och sedan Paviljongen färdigställdes tycks det ha blivit vanligare att han faktiskt ofta övernattnade längre perioder. En närmare utredning av antalet övernattningar är möjlig att genomföra, men skulle vara tidskrävande och dessutom behäftad med stor osäkerhet.

1. Beth Hennings, »Gustav III:s hovliv på Gripsholm», i *Fyra gustavianska studier* (Stockholm 1967) s. 106.
2. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*, 2: 1783–1788. Översatt och utgifven av Carl Carlsson Bonde (Stockholm 1903) s. 221.
3. *Riksrådet och fältmarskalken m.m. greve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter*, 7. Utgifna av R. M. Klinckowström (Stockholm 1871) s. 9 f.
4. Jfr Carl Gustaf Malmström, »Axel Fersen som memoarförfattare», i *Smärre skrifter rörande sjuttonhundratalets historia* (Stockholm 1889).
5. Erik Ludvig Birck, »Hemliga krigskonseljens protokoll år 1788», *Svenska litteratursällskapets i Finland skrifter* 306. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 21/22 (Helsingfors 1946) s. 93–152. Originalprotokollen förvaras på Riksarkivet.

Gustav III:s besök på Haga 1767–1792

1767: 21 (sammanlagt antal besöksdagar)	1781: 11	september: 13; 20; 25; 27; 29	mars: 6–7; 13–14; 16–17; 19–23; 25–27
juli: 3; 7–11; 13–14; 26–31	april: 11; 19; 22–24; 26–27; 29–30	oktober: 4; 8; 11; 18	april–juli: Inget (Kungen i Finland)
augusti: 4–7; 13–14; 21–23	maj: 1–2	november: Ingenting	augusti: 28–30
oktober: 22	1782: 7	december: 2; 9; 16; 18–19; 23; 26; 28; 30–31	september: 23
december: 10; 12	april: 13; 20		oktober: 8; 14; 28
	maj: 4; 6; 9; 16	1788: 110	november: 22; 24–28; 30
1772: 37	juni: 30	januari: 1–4; 6; 11–13; 18–20; 22; 25; 27–28	december: 1–2; 5–8; 10–12; 14–20; 22–31
maj: 20–21; 23–27	1783: 2	februari: 1–5; 9–13; 24	
juni: 5–6; 8–15; 17–20	maj: 12; 17	mars: 6; 9–11; 16; 23–25; 27–28; 30	1791: 163 (+33)
juli: 6–7; 12; 15; 18–19; 26–27	1784: 0	april: 6–11; 13; 18; 20; 22–24; 27; 29–30	januari: 1–16; 21–26; 28–30
augusti: 2–4; 9; 12; 14–16;	Ingenting	maj: 1–27	februari: 3–7; 10–13; 17–21; 24–28
	1785: 4	juni: 2–22;	mars: 1–13; 17–21; 24–27; 31
1773: 7	maj: 11; 14; 21; 31	juli–augusti: Ingenting	april: 1–4; 7–10; 14–27; 30
april: 25	1786: 64	september: 1–6; 8–9; 11	maj: 1–25; (26–27; 31 kronprinsen
maj: 10; 13; 17; 23; 26	januari: 1; 15–18; 21–25; 28–29	oktober–november: Ingenting	juni: 2–24; 26; 28; kronprinsen
juni: 17	februari: 1; 3–5; 11–12; 14–15; 18–19; 22	december: 19	juli: 1–5 kronprinsen)
1774: 4	april: 20; 23; 26	1789: 68 (+1)	augusti: 13; 18; 19; 21; 22
mars: 16	maj: 7; 10; 16; 21–22; 25; 28; 30	januari: 1; 5; 6; 9–10; 16–18; 22–24	september: 1; 2; 8; 9; 15; 16; 19; 22; 23; 29; 30
april: 19–20	juni: 4; 5; 11; 17–18; 24	februari: 1	oktober: 6; 7; 12; 13; 14; 20; 21; 27; 28
maj: 1	juli: 15–19	mars: Ingenting	november: 3; 4; 10; 11; 17; 18; 24; 25
1775: 1	augusti: 17; 19; 25	april: 11–13; 19–21; 25–26	december: 1–11; 15–19; 23–31
mars: 18	september: 1; 7; 14; 30	maj: 1–5; 7–10; 12–30	1792: 26
1776: 1	oktober: 18; 20–22	juni: 2	januari: 1–8; 12–15, 19–20
maj: 23	november: 4–5; 24–26	juni–november: Kungen i Finland	februari: 25–26
1777: 1	december: 3; 25; 31	(augusti: 13 drottningen)	mars: 1–4; 8–11; 15–16
november: 29	1787: 75	december: 5–6; 12–14; 18–31	
1778: 4	januari: 1–2; 24	1790: 78	
maj: 9; 13–14; 16	februari: 15; 18	januari: 1–6; 8–10; 17–18; 23–24; 30–31	
1779: (1)	mars: 23; 25	februari 7; 14–17; 20–21; 27–28	
(juni: 2, hertiginnan)	april: 4–5; 8–10; 12; 15; 17; 26; 29–30		
1780: 16	maj: 1–4; 6; 8–20; 27–31		
februari: 8; 16; 28	juni: 2–6; 8–10; 14–15		
mars: 4; 11; 18; 25	juli: 7–8; 19; 24		
april: 1; 8; 15; 22; 29	augusti: 2; 16		
maj: 13–14			
november: 25			

Källor

Slottsarkivet, Stockholm

Kronprins Gustavs (III) hovförtäringräkenskaper

Räkenskaper, vol. III B:1, 3, 5, 7, 9. 1767–1771

Kungl. Maj:ts hovförtäringräkenskaper (–1818)

Reviderade räkenskaper, vol. I A:203–219, 221–223, 228–230, 232–234, 237–239,
241–242. 1771–1792

Jonas Nordin, b. 1968, docent/associate professor

Kungl. biblioteket/National Library of Sweden

Research Department

Box 5039

102 41 Stockholm

Sweden

jonas.nordin@kb.se

Johanna Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land: internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget* (Åbo: Åbo akademis förlag, 2007). 462 s.

På många sätt är Johanna Aminoff-Winbergs doktorsavhandling ett efterlängtat arbete. Den är något i dag så ovanligt som en bred kvantitativ socialhistorisk studie av tiden för det stora nordiska kriget. Trots att epoken i fråga är den kanske mest avhandlade i svensk historisk skrivning saknas just den här typen av studier. Orsaken är den långtgående politiseringen av Karl XII-gestalten och det med honom förknippade kriget. Under de första decennierna av 1900-talet präglades forskningen om stora nordiska kriget av högernationellt inriktade forskare, och som en reaktion mot dem har svenska historiker under efterkrigstiden undvikit perioden. Vår kunskap om epoken har således inte i något större utsträckning kunnat dra nytta av utvecklingen inom den kvantitativa socialhistoriska forskning som förnyade ämnet från 1960-talet och framåt.

Aminoff-Winberg har ställt ett antal frågor av grundläggande karaktär beträffande de många flyktingarna från både Baltikum och Finland, nämligen: Vem flydde? Varifrån kom flyktingarna? Vart flydde de? Och slutligen: Varför flydde de?

För att besvara frågorna har författaren utfört ett mycket respektingivande arkivarbete och upprättat en databas över alla kända flyktingar. Sammanlagt rör det sig om över 13 000 individer. Men med hänsyn taget till att långt ifrån alla flyktingar har lämnat spår efter sig i källmaterialet uppskattas det totala antalet till runt 30 000 personer.

Av de identifierade flyktingarna går ungefär hälften att hänföra till ståndspersonernas krets och den andra hälften till allmogen. Eftersom allmogen utgjorde närmare 95 procent av befolkningen är det uppenbart att det till övervägande del var ståndspersonerna som flydde undan den ryska ockupationen. Det faktum att allmogen trots allt utgjorde hälften av flyktingarna beror dels på att så gott som hela Ålands befolkning begav sig till Sverige, dels på att ryssarna ödelade större delen av Österbotten. Det senare skedde för att omöjliggöra att en svensk armé skulle kunna använda Österbotten som basområde för en motoffensiv. Österbottningarna till-

hörde därför dem som drabbades allra hårdast av kriget, vilket återspeglas i det stora antalet som begav sig över till den västra rikshalvan. När det gäller den stora gruppen av ståndspersoner framhåller författaren att de var beordrade av kungen att bege sig undan fienden. I övrigt betonas råheten i krigföringen och skräcken för fienden som avgörande för besluten att fly.

Kapitlet som behandlar orsakerna till flykten får sägas vara den svagaste delen i avhandlingen. Författaren anför bland annat att det skulle ha förekommit en systematisk propaganda från statens sida som demoniserade ryssarna och framhöll deras kätterska religion. Undertecknad har gått igenom allt material som emanerar från den statliga centrala förvaltningen från den aktuella tiden och har inte kunnat finna några kungörelser med den typen av innehåll. Det utesluter givetvis inte att sådan propaganda kan ha förekommit tidigare eller att den skickades ut till kyrkorna från länsstyrelserna. Några direkta belägg för det anförs dock inte i texten.

Ett stort utrymme ägnas åt den flyktinghjälp som organiserades i Sverige. Den var ett statligt initiativ och finansierades av de kollektor som skulle upptas i landets alla kyrkor ett visst antal söndagar om året. I första hand delades sedan bidrag ut till flyktingarna i Stockholm. Medlen fördelades på så vis att de flyktingar som hade lämnat mest egendom efter sig också skulle få störst ersättning. Också i övrigt skulle storleken på bidragen reflektera mottagarens sociala position, i det att de mer välbeställda skulle få motta de största summorna. Detta för att inte den sociala ordningen skulle rubbas och framstående personer komma att föraktas för sin fattigdom.

Ämbetsmännen borde erbjudas nya tjänster eller få sin tidigare lön, och även flyktingar tillhörande borgerskapet och allmogen förväntades kunna försörja sig själva. I regel räckte inte de bidrag som flyktingarna erhöll till för deras uppehälle, utan de måste också söka sig andra utkomster. Ett förhållande som uppmärksammas (men inte betonas) är att det torde ha rått en allmän brist på – framför allt manlig – arbetskraft i Sverige under den här tiden, förorsakad av de väldiga förlusterna i kriget och krigsmaktens ständiga behov av nytt manskap. Detta avspeglas i övervikten av

hushåll som förestods av kvinnor bland mottagarna av flyktinghjälpen.

Slutligen behandlas också flyktingarnas återvändande till Finland och de problem som kunde uppstå därvid.

En mer generell anmärkning på avhandlingen är att de mycket breda frågorna inte är förankrade i något teoretiskt förhållningssätt. Bristen på teoretisk styrning blir särskilt tydlig i metoden. De sociala kategorier som utgör grunden för diskussionerna om vilka flyktingarna var, är med en mindre justering övertagna från Sten Carlssons klassiska, men nu mer än sextio år gamla studie *Ståndssambälle och ståndspersoner*. En mer avgränsad frågeställning hade gjort det tydligare varför författaren har valt just dessa kategorier. Ett sådant tillvägagångssätt hade också gjort det möjligt för författaren att dra mer generella slutsatser av sitt arbete.

Sammantaget är detta en mycket användbar avhandling som behandlar ett angeläget och förbisett ämne. Undersökningens resultat går att vidareutveckla och kommer säkerligen att generera nya frågor och vidare forskning.

Peter Ericsson

Karl Axelsson, *The Sublime: Precursors and British Eighteenth-Century Conceptions*, (Oxford etc.: Peter Lang, 2007). 235 pp.

The eighteenth-century interest in the sublime is a fascinating field which has attracted rather lavish attention, but which certainly deserves much more attention still. Samuel Monk's influential work *The Sublime: a Study of Critical Theories in XVIII-Century England* from 1935 has been supplemented and questioned in several respects; the discussions of the sublime have shifted focus between the source text *Peri Hupsous*, the eighteenth-century adaptations and the sublime as an aesthetic phenomenon pertaining to present-day discussions. A fruitful path was indicated by Peter de Bolla, who in *The Discourse of the Sublime: Readings in History, Aesthetics and the Subject* (1989) connected the aesthetic interest in the sublime with the formation of the subject in eighteenth-century England. This path of contextualising the sublime, or rather the interest in the sublime, has now been joined by Karl Axelsson with his thesis *The Sublime: Precursors and British Eighteenth-Century Conceptions*. In 1972, Theodore Wood adjusted Monk's

image by following the word *sublime* in its different contexts before fascination in the sublime peaked around the middle of the eighteenth century. Axelsson instead stresses the close connection between the sublime and the imagination, and follows the early discussions of the imagination in order to contextualise and clarify the great interest in the sublime.

The study is divided into three parts. The first is devoted to an examination of Samuel Monk's image of the sublime. Monk's influence on our view of the sublime in eighteenth-century Britain has been considerable to say the least. Axelsson collects the criticism which has been directed toward Monk and formulates his own. He describes the strong consensus regarding a 'turning point' of the sublime, that Boileau's translation and preface in 1674 awoke a fascination in the sublime which would reach a climax toward the end of the 1730s. Without denying that Boileau was important for the impact of the sublime, Axelsson wishes to point out an alternative perspective. The description of a 'turning point' is correct if delimited to the sublime as a concept, but not if one examines the arguments surrounding it, he claims. On the one hand, Monk posited a development of the ideas of the sublime which was to culminate in Kant's *Critique of Judgment* in 1790; on the other hand this development was created by opposing it to neo-classicist traits. As is shown, Monk himself rejected a simplified description of neo-classicism as rigid pedantry, but Axelsson finds that Monk cannot uphold the ambition as he regards Longinus as the 'patron saint of much that is unclassical and un-neoclassical, and eventually of much that is romantic, in eighteenth-century England' (p. 40).

As de Bolla and Andrew Ashfield stated in their introduction to *The Sublime: a Reader in British Eighteenth-Century Aesthetic Theory* (1996), the appearance of the sublime – that is, regardless of the terms used – should be understood in connection with the epistemological change where theology ceased to offer a governing model of understanding and when aesthetics came to serve as a means for defining a new subject (p. 47). Axelsson chooses to focus on a different material, letting go of the focus on the word *sublime* itself. Instead, 'the arguments that shaped the experience of the sublime of Longinus as well as of the sublime of the eighteenth-century criticism' are to be explored by applying a new perspective on Longinus and approaching a new material, namely the 'criticism of intellectual literature', by which Axelsson means a particular scientific discussion.

Part II offers an examination of 'the arguments that structured the experience of the sublime' according to Longinus. It commences with an illustrative survey of how confusing the argument of *Peri Hupsous* has been found – the ambiguities of Longinus certainly have added to the attraction of the treatise throughout history, and play a great part in the propositions of Boileau and Pope that Longinus himself is sublime while speaking of the sublime. In essence this part is devoted to a 'close reading' of the treatise, interspersed with eighteenth-century comments. The *Peri Hupsous* is analysed as it appears in William Smith's influential translation, first printed in 1739.

In the chapter 'Transgression', Longinus' description of authors he considers sublime, such as Plato and Demosthenes, is considered. Their sublime is of a different nature, and Axelsson summarizes the paradoxical Longinian sublime as framed by the three categories bombast, puerility and *parentbursos*, 'ill-timed Emotion' in Smith's words, or rather 'false affectation'. Axelsson is able to draw much evidence from Longinus' discussion of why Hyperides is superior to Demosthenes in all parts, but still is inferior when it comes to achieving the sublime. It is also here that the well-known dictum that the sublime is not achieved by flawlessness, turns up. Instead, the risk-taking becomes apparent: the sublime verges on exaggeration of various sorts, and Axelsson can conclude that it even seems that flaw in itself may be taken as a sign of the sublime: the power of inspiration makes technical completion impossible. This is also the place for a discussion of that dynamic *mimesis* which Longinus propounds, constituting a way of achieving sublimity through the creative inspiration of great authors. Referring to Jean-François Lyotard's description that Longinus teaches rhetorical devices for persuading and moving, not for perpetuating the teaching but rather for destabilizing the didactic intention, Axelsson defines a manner of *transgression*: since there cannot be a set of firm rules, each new achievement of the sublime – for example through *mimesis* – must be a 'transgression of a former definition' (p. 81).

A chapter called 'The Expediency of Plato' is devoted to the importance of Plato in *Peri Hupsous*. Longinus describes how a cultural decline has taken place because greed and interest in pleasures have made the soul lose sight of the sublime. Axelsson here discusses how Longinus quotes Plato's *Republic* in order to elaborate the image of how the author, especially in a time of decline, must fix his eyes on the non-worldly, non-material world. The chapter sets out with a critique of

Russell's idea that Longinus' ideal is a Stoic one, and that Plato had become influential to the Stoics. Axelsson questions the grounds for arguing that Longinus approved of Plato's arguments as such (p. 97), but agrees with Russell's description of how Longinus connects stylistic ideals to a moral ideal (p. 102) and in effect demonstrates how the Platonic absolute provides an image of the sublime as a necessity, arisen in genuine intentions and integrity, leading to that transgression which is its definition.

The third chapter of part two is devoted to the imagination. Axelsson underlines the fact that the issue of imagination is highly important in *Peri Hupsous* not to say in its reception. The power of imagination is important not least since the first two sources of the sublime, which Longinus describes as congenital, can be understood in terms of imagination, and Axelsson focusses on the description of *phantasia* in the fifteenth chapter. He states that 'An image is an idea, while the imagination is »warm'd and affected« when presenting this idea, according to Longinus'. Longinus in Smith's translation distinguishes between a general sense of image as 'any Idea however represented in the Mind', and the one which Longinus himself prefers: 'When the Imagination is so warm'd and affected, that you seem to behold yourself the very things you are describing, and to display them to the life before the Eyes of an Audience' (p. 108–109). This exercise of the imagination is, according to Axelsson, central to the sublime in *Peri Hupsous*, and it is this imagination he will be tracing in the third part of the dissertation.

Part III of the thesis first treats the notions of the creative power of imagination and the connections between its images and the sublime in the criticism of poetry. Axelsson points out that although critics did not agree on or discuss all details of the imagination, the common denominator is the power of imagination and the experience of the sublime. Addison's famous discussions of the imagination in *The Spectator* 1712 are treated together with a number of more or less renowned adaptations of the sublime and imagination. The discussion contains several distinctly illuminating observations, clarifying the reception of the Longinian sublime both before and after the publication of Smith's translation in 1739. The idea of the power of the imagination was varied in different ways, but the appreciation of it is a constant in the material treated. Axelsson points to the fact that several critics speak of the exercise of imagination as a kind of enlargement of the mind, necessary in order to comprise the vastness

of the sublime. Extraordinary effort was connected to the imaginative act: the mind must be expanded in order to seize the almost unfathomable, and the effort was demanded not only of the creator but also of the receiver. After having established the notions of these critics of the sublime, Axelsson is ready to present the context which Monk did not actualize and which constituted a foundation of the interest in the imagination without connecting it to the sublime: the 'criticism of intellectual literature' during the second half of the seventeenth century.

The seventeenth-century discussion of imagination, which departed from a suspicion of the imagination as something which leads reason astray, has not previously been discussed in connection with the eighteenth-century fascination in the sublime. Within the criticism of intellectual literature connected with the Royal Society, the ambition was to define standards for exact scientific collection, examination and discourse. Opposing the description that the Royal Society critics called imagination into question simply in order to advance a straight, unadorned language which would not obscure the objects of knowledge, Brian Vickers has claimed that the critique of imagination was part of a political stratagem, aimed at conquering the 'so called Nonconformists or Enthusiasts' by tying them to dangerous imagination, while science and church could join forces with reason. Thus, much of the critique of imagination should be understood as directed not toward imagination as such, but as directed toward 'the exercise of the undisciplined imagination' (p. 159–61). In consequence, Axelsson points out that such a focus on undisciplined imagination must in fact have strengthened the importance attributed to imagination in regard to poetry. Axelsson can document a corresponding suspicious attention to imagination in the seventeenth century also in authors such as John Dryden and John Locke. Placing imagination in contrast to empiricist ideals, the latter appears to have encouraged the interest in imagination significantly. In the concluding chapter, it is demonstrated how Thomas Hobbes in *Leviathan* (1651) expounded the imagination in such a way as not only to stress its passive reception and unreliability, but also to underline the power of imagination by distinguishing between 'simple' and 'compounded imagination'.

In his thesis, Axelsson thus aims at demonstrating the close connection between the sublime and the imagination in *Peri Hupsous*, and then at clarifying the importance of the tradition of the seventeenth-century

criticism of intellectual literature for the eighteenth-century delight in the sublime. Axelsson's contextualisation of the interest in the sublime connects not least to the work of de Bolla, and certainly is the strong part of the thesis. The discussion in part III of the various attitudes to imagination before the surge of the fascination of the sublime is interesting and relevant, including several illuminating examples (an index would have been useful, though). The weakest part is the 'close reading' of *Peri Hupsous*, in part II.

The elusiveness of the author of *Peri Hupsous* as well as the dating and circumstances of the treatise are efficiently described in the introduction, but in the study, Longinus is generally synonymous with the translation of William Smith or, sometimes, that of Rhys Roberts. The translation of Roberts is used for reference, as being 'the current standard translation' (p. 26). When analysing 'Longinus', Axelsson quotes Smith's translation, regularly giving Roberts' translation in a footnote but only on few occasions commenting on the differences. However, if one were to use a modern translation as representative of Longinus' text, one would have to discuss the differences in the Smith translation thoroughly. One would also have to explain the choice of the Roberts translation from 1899 instead of Donald Russell's revision of W. H. Fyfe's translation (Loeb Classical Library, 1995), Russell himself having published the authoritative edition and having had access to all scholarly advances until then. Above all, if one proposes to say anything about Longinus' argument, one needs to use the Greek text. Instead, Axelsson treats Smith's 1739 translation as if it were the original.

The most apparent consequence surfaces in Axelsson's discussion of Longinus' view on *imagination*. When Axelsson says that 'An image is an idea, while the imagination is »warm'd and affected« when presenting this idea, according to Longinus' (p. 108), it seems as if Longinus distinguishes between imagination and image and thus discusses the mental faculty of imagination and its importance for the creation of images. This is to some extent true of Smith's translation, but it is not true of Longinus. When Smith speaks of a 'warm'd and affected' 'Imagination', there is no imagination in the source text. And when Smith speaks of 'Image', Longinus actually speaks of 'imagination', *phantasia* in the Greek, but to him it is a rhetorical term. It was originally labelled so because of a kind of connection to the imagination, but not in a way which makes it legitimate to interpret it as the mental faculty.

Longinus commences his treatment of this central issue in chapter 15 by clarifying his distinctions in a way obfuscated by Smith (and Roberts) but rather clear in Fyfe/Russell's translation:

Weight, grandeur, and urgency in writing are very largely produced, dear young friend, by the use of 'visualizations' (*phantasiai*). That at least is what I call them; others call them 'image productions.' [*eidolopoiias*] For the term *phantasia* is applied in general to an idea which enters the mind from any source and engenders speech, but the word has now come to be used predominantly of passages where, inspired by strong emotion [*hup' enthusiasmou kai pathous*], you seem to see what you describe and bring it vividly before the eyes of your audience.

Longinus strictly defines his use of *phantasia* as a rhetorical device. This has to do with, but cannot be equated with, the 'exercise of the imagination' which Axelsson discusses. It is Smith who has inserted the mental faculty by rendering 'under enthusiasm and passion' with 'warm'd and affected' 'Imagination'. Longinus only discusses images in the sense of verbal visualizations, and he labels them 'imagination', *phantasiai*. On the same page Smith then speaks of how 'to move and strike the Imagination' and of the poet seeing 'the Furies with the Eyes of his Imagination': in the former case 'imagination' is a kind of interpretation of *pathêtikon* and *sunkekinêmenon*, 'agitated'; in the latter case it renders *epphantasthê*, which means that the poet has 'made visible' that which he communicates to his audience. One must gather that his imagination was engaged in that action, and Smith inserted a warm and agitated imagination and tried to separate it from 'image': this certainly is an interesting aspect of the reception of *Peri Hupsous* but it is so precisely because it is not what Longinus said.

In a foot-note Axelsson explains that Smith's translation is different from that of Roberts, but not even this causes him to consider what the source itself says. This lays the foundation of a consistent misreading of *Peri Hupsous*: that 'exercise of the imagination', which is so important to Axelsson, is difficult to discern, to say the least, in Longinus who does not speak of the mental faculty *phantasia*. Every instance of *phantasia* in Longinus is to be understood in the sense of 'image' or 'visualization', in the same way as the verb *phantazein*, which Longinus uses in the sense 'make visible'. Aristotle and others came to use the word for

the mental faculty of imagination, but even though Longinus stresses imaginative powers in several ways, his *phantasia* should not be misinterpreted. It might have been possible to disregard the original and only to discuss Smith's translation – although it would hardly have been satisfactory in a work on the reception of *Peri Hupsous* – but Axelsson consistently claims to be describing the argument of Longinus, not of Smith.

Longinus certainly speaks of inspiration and such greatness of mind which cannot be learnt by techniques, but when he speaks of *phantasia*, it is the rhetorical term for visualization, a technique which serves the effect usually labelled *enargeia* or *evidentia*. Curiously, Axelsson mentions that Quintilian also discusses this, but refers to the wrong place and draws no conclusions from the fact that Quintilian identifies *phantasia* with *visio*, which leads to *evidentia* (*Institutiones Oratoriae*, 6.2.29–32). This well-known figure has to do with the mental faculty since it employs the imagination both of the speaker/poet and of the audience, but it is the rhetorical device Longinus discusses. To Longinus, this is the figure that more than any effects the sublime, but it still is a figure. As Quintilian proposes, it is highly efficient for exploiting the audiences' emotions – which obviously should be understood in the light of Longinus' accentuation of *pathos*.

Axelsson's interpretation simply disregards the rhetorical foundation of *Peri Hupsous*. Theodore Wood criticized Monk for exaggerating the rhetorical aspect when discussing the Longinian sublime, as Axelsson points out (p. 49). Surely, the highly complex *Peri Hupsous* transgresses the boundaries of rhetorical treatises and it does so in a highly fascinating way, but it is impossible to understand the treatise if one does not take into consideration that it begins in rhetoric. Longinus spoke extensively on the figure *phantasia*, visualization, and this is an important reason why he received so much attention during the eighteenth-century interest in the mental faculty *phantasia*, imagination. *Peri Hupsous* was interpreted as a statement of the importance of the imagination, but this belongs to the history of its reception. Longinus' literary device was understood in the light of the rising aesthetics and that technique certainly is highly conspicuous in the poetry of the time. The rhetorical foundation of *phantasia* found in *Peri Hupsous* is apparent from Quintilian, and is easily found by checking *phantasia* or *imaginatio* in Heinrich Lausberg's *Handbuch der literarischen Rhetorik*.

Despite this misunderstanding, Axelsson is more right than he knows when he stresses the importance of

phantasia in *Peri Hupsous*. Longinus thinks so highly of the figure that he lifts it out from its place among the other rhetorical devices and treats it extensively directly after his general discussion of the sublime. What is more, he does not restrict himself to launching the figure explicitly, he does so implicitly as well. Practically every example in the general, introductory discussion of the sublime includes visualization, so even when *phantasia* is not the topic it is heavily pushed forward. That is, Longinus launches the figure also when his discussion concerns such grand expressions that cannot be learnt through rhetoric's rules. If one wishes to claim that *phantasia/imagination* is of the essence in *Peri Hupsous*, as Axelsson does, these aspects are necessary to take into consideration. In fact, this has already been done in an article 'On the Technique of the Sublime' (*Comparative Literature* 52:1, 2000), which seems to have escaped Axelsson's attention. Awkward as it is to say, it was written by this reviewer.

'By establishing the concentrated exercise of the imagination as a distinctive feature of the experience of the sublime, Longinus left an enduring imprint on criticism', Axelsson states (p. 125). The *phantasia* of which Longinus speaks is not the mental faculty, but the statement is rather correct insofar as his stylistic device *phantasia* – as well as his statements on the sublime in general – was interpreted in a way determined by the arising interest in the mental faculty *phantasia*. The association of the sublime and the interest in the imagination is a productive manoeuvre. Axelsson's treatment of the eighteenth-century discussions of the sublime offers interesting observations, and his connecting the fascination in the sublime with the seventeenth-century considerations of the relation between reason and imagination is illuminating. The thesis thus fills out a valuable aspect of our understanding of the aesthetics of the sublime.

Mats Malm

Robert Callergård, *An Essay on Thomas Reid's Philosophy of Science*, Stockholm Studies in Philosophy 28 (Stockholm: Acta universitatis Stockholmiensis, 2006). 164 s.

Den skotske filosofen Thomas Reid (1710–1796) är framför allt känd som den främste representanten för den så kallade common sense-skolan eller common

sense-filosofin. Den kan i korthet beskrivas som en reaktion mot den kunskapsteoretiska diskussion som tog sin början med Locke, utvecklades av Berkeley och fördes till sin spets av Hume. Denna hade successivt utvecklats i en allt mer skepticistisk riktning. Reids svar var att sätta det sunda förnuftet som måttstock för de filosofiska resonemangens giltighet (filosofer har ju som bekant en tendens att göra tvärtom). Där Hume menade att vi i strikt filosofisk mening inte kan ha någon verklig kunskap om världen utanför oss själva, utan endast om våra egna idéer, menade Reid i stället att detta resonemang är bristfälligt eftersom dess absurditet bevisas för oss dagligen och stundligen i vår praktiska erfarenhet. Oavsett vad filosoferna säger, så vet vi alla att det vi uppfattar med våra sinnen direkt motsvaras av ting i världen, menade Reid.

I en avhandling framlagd vid filosofiska institutionen vid Stockholms universitet 2006 behandlar Robert Callergård en mindre uppmärksam, men ändå central del av Reids filosofi. Reid var nämligen mycket intresserad av naturvetenskap och vetenskapsteori. Dessa ämnesområden har av naturliga skäl också en stark koppling till hans kunskapsteoretiska uppfattning.

Det finns sedan tidigare en klassisk bild av vetenskapsfilosofen Reid: han var den som förde vidare Newtons metodologi till senare generationer brittiska vetenskapsmän och filosofer – empiristerna hade ju inte gjort det eftersom de inte delade Newtons kunskapsteoretiska grund. Reid däremot anses vanligen vara den store newtonianen i generationen direkt efter Newton själv. I centrum för Callergårds studie står därför Reids förhållande till Newton och hans uppfattningar om fysiken som en självständig vetenskaplig disciplin, åtskild från metafysik och teologi.

Reid var mycket medveten om att han levde i perioden som följde direkt på den naturvetenskapliga revolutionen. Han uppfattade sin mästare Newton som fullbordaren av en omvälvning som äntligen lade en fast grund för vetenskapen och gjorde slut på alla stridigheter (han tycks därtill ha uppfattat detta grundläggande som slutgiltigt). Det faktum att Newton lagt en god grund för sitt verk var också förklaringen till att han blev så framgångsrik – enligt Reid var det nämligen just sådana korrekta grundantaganden, principer, definitioner och begrepp som all god vetenskap baserades på. I naturvetenskapen, som är empirisk, var det metoden han ansåg vara det avgörande. Matematikens och naturvetenskapens grundläggande principer, så som de formulerats av Newton, var enligt Reids uppfattning

bara uttryck för det sunda förnuft som är gemensamt för alla människor och som Reid omhuldade så varmt.

Fysikens autonomi var en av de viktiga punkter på vilken Reid skilde sig från Newton, och den betonas starkt av Callergård. För Newton fanns inga skarpa gränser mellan religion och metafysik å ena sidan och vetenskap å den andra. I detta avseende kan man beskriva Reids uppfattning som en mer modern vetenskapsfilosofi än Newtons.

En annan intressant aspekt som Callergård belyser är Reids ambivalenta förhållande till just Newton. Newton var alltså den vetenskapliga förebilden, det stora exemplet framför andra. Detta medför samtidigt att Reid ibland tillskrev Newton sådant som snarare hämtats från Hume eller formulerats av Reid själv. Callergård frågar sig därför i vilken mening man kan säga att Reid var newtonian (för en sådan var han tveklöst). Svaret blir att Reid både förespråkade Newtons metoder och argumenterade för hans resultat, men han ville också föra newtonianismen, som han betraktade som den moderna naturvetenskapens fulländning, in på nya forskningsområden. Ett av dessa var vad han kallade »a science of the human mind». I introspektion (motsvarigheten till experiment inom detta fält) ansåg sig Reid ha utvecklat den vetenskapliga metoden mer än någon annan före honom, och det var med stöd i den han kritiserade Humes lära om intryck och idéer.

I motsats till många andra upplysningsfilosofer ville Reid inte överföra naturvetenskapens metod på andra grenar av vetenskapen, trots att Newton var det stora idealet. Han menade inte, som hans samtida Hutcheson och Turnbull, att eviga lagar av samma typ som Newtons kunde förklara till exempel psykologi eller moralfilosofiska problem. Han menade visserligen inte att etik, teologi eller metafysik saknade grund, eller var ovetenskapliga. Men han menade att dessa vetenskaper borde särskiljas, och bedrivs efter sina specifika förutsättningar. De krävde alla sin nya metod, var och en för sig.

Reid ansåg själv att han försvarade den korrekta tolkningen av Newtons vetenskapliga ideal, trots att hans uppfattning ibland gick stick i stäv med läromästarens. En central fråga var Newtons krav att naturvetenskapliga förklaringar måste vara både tillräckliga och sanna. I samtiden kunde man släppa på det senare och använda sig av hypoteser som hjälpte till för att förklara fenomenen, men för vilka man inte hade direkt empiriskt stöd. Detta vände sig Reid starkt emot, som vi sett var han noga med att vetenskapen skulle hålla sig till det sunda förnuftet. Han menade dock att kravet

på enkelhet, som många andra av Newtons efterföljare uppfattade såsom varande av högsta vikt, inte fick gå till överdrift. Han varnade i stället för överdriven förenkling.

Callergård är filosof, och hans avhandling filosofi-historisk. Reid behandlas därmed sällan i ett socialt eller politiskt sammanhang. I stället är det det filosofiska sammanhanget som står i fokus – han jämförs med Newton själv och med Bacon, Hume, Berkeley, Turnbull och Priestley. Detta görs dock med den äran, och Callergårds studie kommer säkerligen att vara till nytta även för forskare från andra discipliner.

Andreas Hellerstedt

Elisabet Göransson, *Letters of a Learned Lady: Sophia Elisabeth Brenner's Correspondence, with an Edition of her Letters to and from Otto Sperling the Younger*, Studia Graeca et Latina Lundensia 14 (Lund: Almqvist & Wiksell International, 2006). 262 pp.

Elisabet Göransson's doctoral dissertation is a study of the letter writing of the Swedish learned lady Sophia Elisabeth Brenner (1659–1730), and includes an edition of her correspondence with the Dane Otto Sperling the Younger. Comprising twenty-six letters, the correspondence is composed in Latin. Humanist writers and scholars considered Medieval Latin corrupt, and therefore they found their models in Classical Latin literature. Following in this tradition, Brenner and Sperling were dependent on the ancient patterns. Nevertheless, Neo-Latin texts could deviate in their own ways from Classical language usage. (Neo-Latin is the common designation for the Latin language used from the dawn of the Renaissance to the nineteenth century.) This is illustrated in the area of vocabulary, where many neologisms were created. The choice of Latin as the language of correspondence was not unnatural by that time. In the case of Brenner, the choice of language was a means of promoting herself as a learned woman.

Today, Sophia Elisabeth Brenner is mainly famous for her occasional poetry, composed in Swedish, Latin, German and Italian. As the author of the present thesis points out, Brenner was 'Sweden's first great female poet'. She was lucky to have her poems published during her lifetime, and was praised for them by many of her contemporaries. Brenner's poetic works are acces-

sible through the editions of Urban Hjärne (1713), Carl Ludvig von Schantz (1732) and Per Hanselli (1873). (Currently, a new edition of her poems is being prepared by Valborg Lindgärde.) Elisabet Göransson's book elucidates another part of Brenner's literary activity, namely her letter writing. As we discover, Brenner was a very prolific letter writer with contacts abroad. One of these contacts was the Danish Professor Otto Sperling the Younger. The correspondence with this man of learning lasted for twelve years, and the letters written by Brenner and Sperling are interesting from many different perspectives. The Danish scholar was working on a *gynaecium*, a catalogue of learned women, and Brenner was supposed to be one of the ladies described, but the work remained unpublished.

The dissertation is divided into three major parts. The first part, 'Sophia Elisabeth Brenner's Correspondence', includes a brief biography of Sophia Brenner, an overview of previous studies on the subject, an inventory of the letters, both preserved and missing, summaries of the letters to and from Brenner that are not included in the edition, reflections on her career based on the analysis of the letters, a study of Brenner's language, and finally, a chapter on how Brenner was promoted as a poetess.

In the second part of the thesis, 'The Brenner–Sperling Correspondence', Göransson investigates the literary models of the studied letter writers (Cicero's *Epistulae ad familiares* and Erasmus' *De conscribendis epistolis* are two such sources of inspiration) and also the views on women expressed in their correspondence. A recurring theme in Sperling's letters is that the poetess should not let her household duties be an obstacle to her studies. In her replies, Sophia Brenner praises Sperling for being a spokesman for learned women. In the same part of the book, Göransson tries to elucidate the main aspects of the correspondence. She does this through abstracts of the letters that help us to follow the development of Brenner's and Sperling's friendship over the twelve years that it lasted. The linguistic peculiarities of the edited texts are also discussed here.

The third and final part of the work provides editorial principles and the edition of the letters with a translation into English.

All the parts of the dissertation are in harmony with one and other. In the introductory chapters, Göransson clearly demonstrates that Brenner carefully cultivated her language and style. The same holds good of her status in the international literary community. The author also stresses how crucial Brenner's knowledge

of Latin was for her image as a *femina docta*. Strangely, in the section 'Literary Models', we find a little discrepancy between this statement, which is indeed correct, and Göransson's assumption that Brenner did not have a good command of the Classical texts. On page 93, Göransson writes: 'Direct literary allusions as well as reminiscences and echoes from classical texts are rare in Brenner's letters, whereas Sperling here and there alludes to mostly well-known passages from Plautus, Virgil and Horace in particular. This difference might be due to the fact that Brenner's education most probably did not encompass the normal curriculum for the male student. We do not learn much about how well she knew the classical literary canon.' A reading of Brenner's Latin poetry reveals quite the opposite: The poetess was obviously rather fond of alluding to Horace and Ovid. The absence of such references in her correspondence ought to be seen as reflecting her epistolary style, a point which Göransson has apparently overlooked. A similar problem occurs when Göransson attempts to find manifestations of emancipatory views in Brenner's poetry (p. 99). Poetry became a forum for expressing an author's thoughts only several decades later. Nevertheless, this initial part of the book is well-structured and contributes to a better understanding of the milieu and traditions in which the letters were composed.

The edition itself shows a careful reading of the letters. The editorial principles are sound and consistent. The English translation gives scholars from other fields a good opportunity to acquaint themselves with the texts.

Another praiseworthy feature of the work is its *Index Personarum*, which provides short biographies of the people mentioned in the dissertation, a desirable part of every scholarly work of this type.

To summarize: Elisabet Göransson's dissertation is a well-constructed edition of Neo-Latin texts produced on the basis of a profound study of their background. Composed in elegant English, it is easy to read. It can be recommended to scholars interested in Neo-Latin studies, letter writing in general and early modern women's letter writing in particular. I wish, however, that at least some few references to Brenner's Latin poetry had been presented. They could have given a more correct picture of how the poetess applied her Latin in different genres. In addition, references to some other early modern correspondences could have been a good supplement to the study, for example, Erik Benzeli's correspondence with learned Danes. Nev-

ertheless, it must be agreed that Göransson's book is a piece of solid scholarly work written by a passionate author.

Elena Dablberg

Mats Hayen, *Stadens puls: en tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*, Studier i stads- och kommunhistoria 30 (Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, 2007). 278 s.

Det är tydligt att Mats Hayen tycker om att skriva och att han är rätt duktig på det. Avhandlingen *Stadens puls* har en disposition och rubriksättning som är både genomtänkt och målande. Ställvis, i synnerhet i början av boken, är greppet beskrivande med en strävan mot förståelse av både forskaren i dag och forskningens objekt: människan i vardagen för ett par sekel sedan. Samtidigt finns intresset för det teoretiska och analytiska där, liksom förmågan att argumentera för de egna avgränsningarna och metodvalen. Avhandlingen är ett modernt avgränsat lärdomsprov, som trots en teknisk metod öppnar intressanta perspektiv på vardagslivet i det historiska Stockholm.

Det konkreta forskningsuppdraget i avhandlingen är att utreda om hushållen i Stockholm var mindre år 1830 än 1760 och även hur hushållen förändrades. Som grund för intresset för just dessa frågor finns ett antagande, hämtat från Allan Pred, om att förändringar i maktförhållanden, i verksamheter (projekt) och i rumslig organisation alltid hänger ihop. Således kan förändringar i ett samhälle studeras med tidsgeografiska instrument, såsom vardagslivets olika rutiner som utspelar sig i rummet och i tiden. Hur hushållen var uppbyggda och vilka verksamheter som fanns i dem vid olika tider avspeglar alltså stora samhällsliga förändringar.

Hayen använder mantalslängder från åren 1760 och 1830 som källa för sin undersökning. Studien fokuserar i själva verket mycket på just dessa »punkter» i tiden, även om författaren är noga med att utveckla tanken om att strukturerna i själva verket återskapas genom dagligen återkommande rutiner (strukturen). Trots att det på ett sätt alltså handlar om snitt i tiden, är dessa snitt utsträckta i tid, hos Hayen i praktiken ett odefinierat vardagsdygn. Materialet täcker inte hela staden, utan består av utvalda centrala och mer perifera områden fördelade i arton trakter. Hus-

hållens storlek studeras, liksom deras aktivitet. De olika hushållsföreståndarna är klassificerade enligt vad deras titlar ger för indikationer om deras verksamhet. I samband med detta framkommer även ett av problemen med avhandlingen. Det kan tyckas trivialt men med tanke på att det trots allt gäller empirisk forskning är det av betydelse, nämligen hanteringen av det digitala materialet. Det verkar som om författaren själv skulle ha planerat och förverkligat den databas han använt (MLBD 1760/1830), men vi får endast veta vissa principer som applicerats, samt en del ramdata i en bilaga. Det vore väldigt intressant att få veta hur man möjligen kan få göra sökningar i databasen, alltså var och inte minst att forskningsmaterialet långtidsbevaras, hur själva databasen varit strukturerad och hur sökningarna är gjorda. Även den för undersökningen centrala databasen Hisco (<http://historyofwork.iisg.nl>) saknas i litteraturförteckningen.

Själva undersökningen inleds med en vandring genom staden och de olika trakterna. Parallellt görs en jämförelse mellan de sociala förhållandena vid de två gränsåren. Det långa kapitlet visar på tydliga skillnader mellan de olika trakterna och de två tidpunkterna. Studien utmynnar i en sammanfattning av fyra processer som blivit synliga. Den första kallas »Från borgargårdar till hyreshus». I praktiken handlade det om att de mellanstora hushållen (3–5 vuxna) tappade mark, medan de stora och små blev fler. Den andra processen var den interna handelns utveckling, det vill säga ett starkt uppsving för detaljhandeln och ett större antal pigor. Den tredje utvecklingen var krisen inom textilindustrin, som i synnerhet märktes på Södermalm. Den sista processen som Hayen tar fram var hantverkets renässans, också det en utveckling som beskrivs nyanterat. De olika tendenserna tog sig olika uttryck på olika håll i staden, något som författaren väl lyckas visa.

I nästföljande kapitel visar Hayen genom en fallstudie från år 1830 på ett levande och intressant sätt hur de olika processerna format hushållen i en fastighet i Gamla stan. Här kommer även snittets tidsdimension in. Bilden blir givande, även om bevisvärdet och vissa av tolkningarna i sig kanske kunde diskuteras. Men sedan kommer undersökningen in på relevanta frågor om de olika rummen och verksamheterna i staden och argumentationen förs framåt på ett bra sätt. Utgående från de fyra processerna visar Hayen att det under perioden skett en klar proletarisering, som samtidigt anses vara en sorts emanciperings. Inom flera yrkesgrupper har gesällerna i praktiken grundat egna hushåll och börjat få ersättning i form av kost- och logipengar. Stadens

rum och maktstrukturer hade förändrats, gatorna hade blivit livligare, med handel och mera folk i rörelse. Poliskammaren hade inrättats, eftersom tjänstefolk och gesäller allt oftare befann sig utom husbondens eller mästarrens kontroll. Krogarna hade blivit fler.

I många avseenden bekräftar och förklarar Hayens studie resultat som tidigare forskning av bland andra Christine Bladh kommit fram till. Författaren placerar på ett förtjänstfullt sätt in sin forskning i dagsläget och visionerar även framåt. I det sammanhanget, nästan som en efterskrift, för Hayen en bra dialog med Anthony Giddens' tankar. Diskussionen kring Giddens kunde kanske ha förtjänat en mer central plats i avhandlingen. Nu diskuterar Hayen i sin teoridel kring mer irrelevanta filosofer, som Heidegger och Gadamer, utan att direkt hänvisa till deras verk. Han förklarar sin avsikt vara att fokusera på det hermeneutiska innehållet i de tidsgeografiska teoribildningarna och att utifrån källmaterialet utforma en rekonstruktion (tolkning) av ett vardagsliv vid vissa »punkter» i tiden och återskapa dem från dag till dag. Utläggningen om hermeneutiken i början av boken kan kanske förbigås som ett utslag av vad som tyvärr måste uppfattas som obligatorisk teoriexercis i doktorsavhandlingar. En grundligare presentation av Giddens kunde ha varit en bättre möjlighet. Trots att många siffror presenteras i tabeller och diagram, belastas läsaren inte i texten med för mycket data. Tolkningar eller rekonstruktioner serveras tvärtom på ett sätt som är lätt att ta till sig.

Jessica Parland-von Essen

Jon Helgason, *Hjärtats skrifter: en brevkulturs uttryck i korrespondensen mellan Anna Louisa Karsch och Johann Wilhelm Ludwig Gleim*, Critica literarium Lundensis 8 (Lund: Avdelningen för litteraturvetenskap vid Lunds universitet, 2007). 327 s.

Den tyska tillfällesdiktaren Anna Louisa Karsch (1722–1791) förde en omfattande brevväxling med skalden Johann Wilhelm Ludwig Gleim (1719–1803). Fler än tusen brev som hon skrev till honom, samt drygt tvåhundra svarsbrev från Gleim, finns bevarade i litteratur- och handskriftsmuseet Gleimhaus i Halberstadt. Materialet är – det framgår av Jon Helgasons avhandling *Hjärtats skrifter* – en guldgruva för den som intresserar sig för olika aspekter av brevet betydelse under 1700-talet.

För något decennium sedan kom autentiska brev i litteraturstudier framför allt till användning som biografiskt, kontextualiserande material, som kunde belysa en författares liv, intentioner och verk. Sätten att närma sig denna sorts material har sedan dess breddats betydligt. Det Helgason i sin studie ställer i förgrunden är brevet som medium och kommunikationsform i 1700-talets Tyskland. Hans perspektiv är medieteoritiskt och diskursanalytiskt. Teoretisk referensram är framför allt Friedrich A. Kittlers arbeten om de materiella nedskrivningssystemens – mediernas – betydelse för kulturförändring och idéutveckling. Michel Foucaults och Norman Faircloughs diskursteorier kommer också till användning. Enligt inledningen gäller de frågor som står i centrum »det enskilda jagets uttryck och uttrycksmöjligheter inom ramen för brevkulturens diskursiva rum» samt hur brevkulturen fungerade »som ett experimentfält, både för de elementära formerna för människoskildring och för utvecklingen av den borgerliga sociala processens kultur- och affektmodeller» (s. 15). Längre fram sägs den övergripande frågeställningen gälla »skapandet och tolkandet av texter (i det här fallet brev) som kulturell praktik för individualisering» (s. 46). För detta syfte utgör brevväxlingen mellan Karsch och Gleim en utgångspunkt, eller kanske snarare en samling exempel. Underrubriken, *En brevkulturs uttryck i korrespondensen mellan Anna Louisa Karsch och Johann Wilhelm Ludwig Gleim*, fångar det intryck jag får av prioriteringen i resonemangen: brevmaterialet används framför allt för att illustrera och pröva övergripande frågor som väckts genom annan läsning. Avgränsningen till breven från 1761–1763 motiveras i linje med denna teoretiska orientering med att »det är under denna tidsperiod som de frågeställningar som tas upp i denna avhandling tydligast går att avläsa» (s. 20).

Brevväxlarnas biografiska omständigheter är inte något huvudämne i avhandlingen men utgör ändå en nödvändig bakgrund, allra helst som korrespondenterna inte är särskilt kända i Sverige. Karsch var en enkel kvinna av folket som fått rudimentär bildning. Hon arbetade i sina unga år bland annat som piga och sömmerska, var gift två gånger och fick tre eller fyra barn innan hon uppmärksammades för sina patriotiska dikter. Kring 1760, när hon var i 40-årsåldern, introducerades hon i salongslivet i Berlin. Där hyllades hon som en naturbegåvning och kom i kontakt med Gleim, redan känd som den »tyske Anakreon» och även kallad »Tyskarnes vällustigaste Skald» av Carl Christoffer Gjörwell. Gleim hade en uppsatt position vid domkapitlet i Halberstadt och blev förutom för sina

dikter känd för sin mecenatverksamhet och sitt omfattande kontaktnät. Den så kallade Gleim-kretsen, ett slags nätverk av intellektuella, omfattade många av tidens stora tyska författarnamn som Lessing, Herder, Klopstock med flera. Unga diktare fick genom Gleim både finansiellt stöd och kontakter, och hans brevväxling omfattade flera hundra personer. Karsch blev en gestalt i detta nät, detta diskursiva »experimentfält», som Helgason uttrycker det. Brevväxlingen mellan de båda skalderna kom att sträcka sig över cirka trettio år och gestaltade såväl en erotisk förhandling som ett vänskapligt och kollegialt utbyte.

Även om det är de senaste decenniernas tyska forskning som har satt fart på dagens intresse för Karsch, har hon inte heller tidigare varit helt bortglömd av kritiker och forskare. Hennes hyllningsdikter till Fredrik II med anledning av dennes segrar i sjuårskriget tycks ha tjänat den tyska patriotismen i olika tider. Såväl under 1800-talets nationalistiska våg som under den nationalsocialistiska perioden 1933–1945 uppskattades sådan panegyrik. Sedan 1980-talets slut har författarskapet dock studerats på nya sätt och bland annat satts in i en idéhistorisk och genusvetenskaplig kontext, där särskilt sambanden mellan liv och verk belysts och diskuterats. I det sammanhanget har brevväxlingen mellan Karsch och Gleim uppmärksamats. Delar av den har utgetts i en textkritisk utgåva och den har ägnats flera studier i Tyskland. Det är grunder som Helgason bygger vidare på med nya frågeställningar och på det viset gör han också denna forskning känd för en svensk läsekrets. Det är i sig en välgärning.

Avhandlingen är disponerad i fyra längre kapitel. De är tänkta att vara variationer på ett tema om hur nya ideal för kommunikation och affekter växer fram under 1700-talets andra hälft och hur detta iscensätts språkligt i brev. Det första kapitlet, rubricerat »Brevkultur i den nya tiden», behandlar enligt inledningen »brevkulturens funktion och historiska betydelse i Tyskland under 1700-talet» (s. 16). Här resonerar Helgason om brev mot bakgrund av de idéhistoriska och vetenskapsteoretiska förändringarna och den därmed sammanhängande förändringen av sådant som människosyn och moral. Brev lyfts fram som en av de jagets genrer som under 1700-talet gjorde utmejslandet av det individuella uttrycket möjligt och som bidrog till att känslan erkändes som kunskapsinstrument jämsides med tidens starka förnuftsorientering. Även brev som kommunikationsform samt kopplingen mellan formella, stilistiska aspekter och individueringen behandlas teoretiskt i detta avsnitt.

Helgason tar upp Christian Fürchtegott Gellerts brevställare *Briefe, nebst einer Praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen* (1751) som ett centralt verk för den tyska utvecklingen. Detta arbete fick mycket stor betydelse för att förändra brevt teorins karaktär från en äldre retorisk-normativ hållning, där det var fasta roller och regler som bestämde hur brev skulle skrivas. Den nya – men fortfarande retoriska – synen innebar att brevidealet lösgjordes från den bildade elitens lärdom och i stället skulle ses som ett friare samtal. Gellerts brevställare hade också moraliska implikationer eftersom författaren inte bara framhöll de estetiska och kommunikativa aspekterna hos brev utan även de moraliska egenskaper som brevskrivande skulle utveckla. Inte minst framhöll han »den goda smaken» och ett borgerligt präglad måttfullhetsideal i motsättning till ett aristokratiskt sätt att leva. Dessutom idealiserade han kvinnors brevskrivande inom ramen för en borgerlig kvinnoideal. Karsch och Gleims brevväxling gestaltar på flera sätt samtidens tankegång om brev som ett samtal, menar Helgason. Ett exempel han tar upp visar på många olika meningsproducerande nivåer i texterna; brevens innehåll och funktion flyter därmed ihop och kan bli svårtolkade för en utomstående läsare.

Avhandlingens andra kapitel tar fasta på brevkulturens rollspel. 1700-talskorrespondenser innehåller ofta lekfulla självframställningar med tillfälliga roller, som är plastiska och utsatta för ömsesidig förhandling, men som också har ramar. Gleim-kretsens brevskrivare använde sig flitigt av denna lekfulla interaktionsteknik, vilket enligt Helgason kan förstås som en metod att arbeta med etiska frågor kring författare och verk, person och utsaga. Rollspelet mellan Karsch och Gleim betecknar han som brevsamlingens mest framträdande drag. Karsch spelade framför allt rollen som Sappho, medan Gleim kunde svara som herden Tyrsis. Sådana roller kunde brevskrivarna ta till efter behov, så att »jaget» än var i, än utanför dem. Rollspelen utgjorde enligt Helgason ett slags »kommunikationsstrategi» eller »experiment för möjliga modeller för den borgerliga sensibilitetens affektteorier» (s. 84). Det var strategier och experiment som hade att göra med konflikten mellan den äldre retorikens brytning mot nya, »naturliga» uttrycksätt. De avsnitt där han närmar sig brevtexterna för att beskriva rollspelets dimensioner är bland de mest spännande i avhandlingen. Som förståelseraster använder han olika idéhistoriska infallsvinklar: tidens konnotationer kring namnet Sappho, rokokolyrikens rollspel och kvinnliga skribentmasker.

Det tredje kapitlet ägnas åt brevkulturens diskurser kring vänskap och kärlek. Vänskapskulten var stark i den tyska idégemenskapen vid tiden och den odlades framför allt i brev. Brevskrivande var således inte enbart ett sätt att upprätthålla vänskap, utan kanske framför allt att skapa och utöva den genom språket. Definierad som altruistisk medmänsklighet sågs vänskap vid tiden närmast som något ideologiskt och som en viktig kraft i samhällsbyggandet, till skillnad från passionen, som ansågs vara mindre förenlig med förnuftet. Att 1700-talet kallats både vänskapens och brevet århundrade är signifikativt för hur dessa storheter hörde samman, framhåller Helgason. I Gleim-kretsen och på andra håll kunde sensibiliteten kring vänskap och värderingen av brev leda till en ritualisering av läsningen och skrivan-det. Som exempel nämns att Gleim, när han mottog ett brev i Halberstadt, ofta samlade de närvarande vännerna i »vänskapstemplet» – ett privat galleri med omkring 140 porträttmålningar – där brevet lästes framför porträttet av den frånvarande vännen. Gleim utgav också ett par böcker med vänskapsbrev och verkade därmed för spridning av en epistolär vänskapsmodell.

I Gleims umgängeskrets ingick Gellert, brevstäl-larförfattaren, men hans ideal tycks inte ha slagit igenom bland de bildade herrarna i kretsen. I dessa korrespondenser gällde poetiska förebilder som premierade litterära formler och konventioner snarare än ett mera spontant uttryck för känslan. Att denna estetiserande tendens var problematisk för Karsch märks i breven, enligt Helgason. Gleim lade ned möda på att instruera henne att hålla sig till ett mindre »naturligt» uttrycks-sätt som passade hans krets. Till saken hör att Karsch inledningsvis skrev utifrån ett erotiskt intresse för Gleim, vars uppmuntran inte byggde på gensvar av kärlek, utan på att han ville att Karsch skulle utvecklas till kärleksdiktare. Helgason betonar dock framför allt mer övergripande förhållanden till konflikten om uttrycks-sätten. Han anknyter till Niklas Luhmanns teorier om att språket för att förmedla intima känslor genomgår stora förändringar under 1700-talet och menar att korrespondensen präglas av denna omdefiniering.

Det fjärde kapitlet ägnas ett mera begränsat material, fyra självbiografiska brev av Karsch. Dessa skrev hon på beställning som underlag till en levnadsbeskrivning, vilken skulle tryckas i förordet till en av hennes diktsamlingar. Därmed var dessa brev från början halv-offentliga arbeten. Helgason visar att Karsch modellerade sin självbiografi efter litterära modeller. Breven illustrerar hennes strategier att hantera frågor om äkthet och autenticitet, utsaga och person, samt ut-

gör ett försvar för hennes litterära ambitioner. Karschs syfte i dessa skrifter var, enligt Helgason, att skapa en godtagbar bild av sig själv som kvinnlig författare i det offentliga rummet. I praktiken kunde hon dock aldrig uppnå något tolkningsföreträde kring dessa frågor. Hon utnämndes till ett »naturligt geni» men var därmed samtidigt fångad i den syn på kvinnlighet som växte fram i kretsen kring Gleim och i den borgerliga kulturen vid tiden.

Överlag är detta en mycket iderik avhandling byggd på ett perspektiv och ett material som absolut har något att tillföra forskningsområdet på svenska. Det grundläggande perspektivet på perioden, exempelvis vad gäller framväxten av sentimentala vänskapsideal och andra förromantiska drag, går naturligtvis att känna igen från många andra studier och på det viset är det ingen stor överraskning att dessa aspekter återfinns i brevmaterialet. Vad Helgason dock tillför i Kitlers anda är en betoning av idéernas basala anknytning till den materiella, diskursiva praktiken. Om det traditionella synsättet – lite förenklat uttryckt – behandlar brev (och andra texter) som en uttrycksform för tidens idéer, blir tidens brevpraktik här en diskursiv förutsättning för idéernas framväxt. De mycket förtjänstfulla resonemang Helgason för om detta blir dock ibland väl abstrakt teoretiska och kategoriska. Ett exempel är när han hävdar att konflikten mellan Karschs begär efter passion och Gleims vilja till vänskap i korrespondensen är »diskursivt betingad» som ett led i »den pågående utdifferenteringen av de intima relationerna» (s. 211). Här liksom på en del andra ställen i avhandlingen blir språkbruket en närmast ironisk illustration av tesen att vi alla befinner oss inom ramen för diskurser, i detta fall en akademism som i alltför hög grad »utdifferenterar» möjliga läsare och även en mer sammansatt känslighet inför materialet.

Ett problem som tycks hänga ihop med tendensen att generalisera är att en del rätt svepande historiska påståenden står oförklarade. Avsnittet »Brevgenren i Tyskland under 1700-talet» inleds exempelvis med påståendet att genrens utveckling i Tyskland »troligen mer än i något annat europeiskt land [...] är förbunden med ett stort historiskt-ideologiskt komplex» (s. 50). Av verkligt intresse, men förgäves, försöker jag i det följande resonemanget förstå vad som i detta fall ligger bakom bedömningen »troligen mer». Kan man anta att brev hade en större ideologisk betydelse i Tyskland än i övriga stora brevskrivarländer vid samma tid, där »den goda smaken» och »borgerlighetens föreställningar om moral, vänskap, kärlek och decorum» (s. 51) också

fungerade som kulturella rättesnören? Den invändning som ligger i min obesvarade fråga gäller inte i första hand sakförhållandena utan framställningens bristande konkretion i förhållande till vad som utlovas. Det blir rentav snopet när de enda litterära exemplen i avsnittet utgörs av tre engelska romaner: Richardsons *Pamela*, Defoes *Robinson Crusoe* och Sternes *Tristram Shandy*, varav de två sistnämnda inte är baserade på brev. Varför inte i stället nämna Goethes *Den unge Werthers lidanden*, ett berömt *tyskt* exempel på att brevromanens popularitet »reflekterar [...] tidens intresse för individen, individens känsloliv och de individuella uttryckens gränser» (s. 52), när nu avsnittet sägs handla om utvecklingen i Tyskland?

Andra påståenden förtjänar att diskuteras; jag ska ta ett par exempel. Brevställarnas betydelse var mycket stor även litterärt, hävdar Helgason. »Förklaringen till brevställarnas kolossala popularitet under 1700-talet beror mycket på att man ville befrämja tyskan som kulturspråk», skriver han (s. 55). Att Gellerts brevlära, som publicerades i nio upplagor 1751–1787, »kraftigt [bidrog] till utvecklingen av tyskan som kulturspråk genom att koppla det tyska språket till föreställningen om naturlighet och den goda smaken» (s. 55) låter rimligt. Men när Helgason hävdar att »[f]ramgången för Gellerts brevlära i språklig mening går bland annat att avläsa i det faktum att andelen publicerade böcker på latin mellan åren 1740–1800 sjönk från 28 % till blott 4 %» (s. 56), då anar jag att han gör ett för stort uttag på Gellerts historiska konto. Den starka tillbakagången för latinet till förmån för det nationella språket fanns ju simultant i andra länder och har mångfasetterade bakgrundsförklaringar.

»Ser man på kvinnors möjligheter vid denna tid [mitten av 1700-talet] framgår det att brevgrenen var ett för dem öppet område», skriver Helgason på ett annat ställe (s. 95) utan källreferens. Men »kvinnor» är en väldigt stor kategori i sammanhanget. Om än Karsch var en vallpiga som blev poet och beryktad brevskrivare, var förstås en sådan karriär ett extremt undantag. I *A History of Reading in the West* (red. Cavallo & Chartier, 1999, s. 289) uppskattar Reinhard Wittmann att blott 1,5 procent av den tyska vuxna befolkningen kring 1790 var regelbundna bokläsare. De potentiella läsarna må ha varit fler, men skrivkunnighet är ofta mindre utbredd än läskunnighet och Wittmann understryker också att »female literacy centered more on reading than writing» ännu vid 1700-talets slut. Av det kan man dra slutsatsen att det knappast kan ha varit något »öppet område» för kvinnor vid seklets mitt att

skriva brev, utan ett privilegium för en ytterst begränsad krets. Jag inser att Helgasons ambitioner inte är av den siffersociologiska arten, men en viss försiktighet med generaliseringar kan ändå vara på sin plats.

En del slarvfel och inkongruenser kan också noteras. På ett ställe står det exempelvis att Gleim brevväxlade med omkring 400 personer, på ett annat 500, men det är förstås ingen stor sak i det hela – uppgiften är ju inte precis avgörande för resonemanget. Ett allvarligare korrekturfel är att den store brevskrivarens namn är felstavat – »Glein» – både på omslagets framsida och på ryggtextern.

Min främsta invändning gäller dock den pedagogiska ambitionsnivån, där den uttalade avsikten inte tycks gå i takt med praktiken. Helgason skriver att han vill göra materialet tillgängligt för en svensk läsekrets och att han därför har valt att citera frikostigt ur breven. Breven citeras dock enbart på originalspråket, ofta i form av långa blockcitat. Han motiverar detta med att en översättning knappast skulle ha kunna göra brevens idiom och idiolektiska oregelbundenheter rättvisa. Det må så vara, men en kommunicerande översättning, placerad till exempel i fotnoter, går naturligtvis att göra utan att stavfel behöver tolkas till svenska. Även tysk sekundärlitteratur som finns översatt till svenska citeras på originalspråk i det löpande resonemanget, ibland i långa stycken. Det är inte särskilt klädsamt i relation till ambitionen »att göra avhandlingen läsvärd, även för dem som inte känner sig hemma i tyska språket» (s. 21).

Avslutningsvis vill jag understryka att Helgasons avhandling har stora förtjänster. Den för fram ett mycket intressant material, den anlägger ett för svenskt vidkommande ovanligt teoretiskt perspektiv på detta material och den är mycket idétät. Helgason redovisar stor kunnighet om forskningsfältet kring brev, inte minst på det teoretiska planet, och han ger många referenser till och beskrivningar av den tyska forskningen på området som, trots hög kvalitet, inte är särskilt känd i Sverige och inte heller i anglosaxiska länder på grund av språkbarriären. Men avhandlingen kräver också av sin läsare en ganska uttalad teoriorientering och förmåga att handskas med en del snåriga formuleringar. Ett problem av högst materiell karaktär bör också nämnas: boksidorna faller ur bindningen efter en genomläsning. Detta kan naturligtvis inte författaren lastas för, men något bättre hållbarhet förväntar man sig av en nyutgiven avhandling.

Tilda Maria Forselius

Benny Jacobsson, *Den sjunde världsdelen: västgötar och Västergötland 1646–1771: en identitetshistoria* (Stockholm: Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, 2008). 498 s.

I sin doktorsavhandling, försvarad hösten 2008, har Benny Jacobsson velat undersöka uttryck för regional identitet i det tidigmoderna Sverige. Landskapet som valts för ändamålet är Västergötland, eftersom detta hela tiden tillhört det svenska riket. Tidsperioden är av praktiska skäl avgränsad med så precisa årtal som 1646 och 1771.

På det hela taget är det ett väldisponerat arbete som presenteras. Inledningen behandlar för undersökningen relevanta begrepp och definitioner. Där återfinns både teoretiska och metodiska överväganden; identitetsbegreppet ägnas av förklarliga skäl en särskilt omfattande behandling. Jacobsson vill utifrån sitt material dela upp den regionala identiteten i tre idealtypiska huvudkategorier. Den *monumentalistiska* karakteriseras av en inriktning på det storslagna och förflutna. Det *inventariska* däremot håller sig i samtiden, kartlägger nyttigheter och värdesätter också det lilla. Den *kritiska* är vänd mot framtiden, den vill omvandla och omvärdera. Detta slags identitet hör snarast till senare tidsperioder, och är därför i stort sett helt frånvarande i avhandlingen. Som avslutning på inledningskapitlet finner läsaren en överblick över tidigare forskning och en beskrivning av de källor som legat till grund för undersökningen. Det sistnämnda är i sammanhanget särskilt intressant.

Jacobsson har nämligen använt sig av materialkategorier som alltför ofta tenderar att förbigås av forskningen. I avhandlingens tidigare del rör det sig om akademiska orationer och dissertationer. Förutom själva huvudtexterna beaktas även de sociala kringtexter (dedikationer, gratulationer, etc.) som av hävd bifogades i den tryckta slutprodukten. Till Jacobssons retoriska, strukturella och tematiska analyser har lagts omfattande redogörelser för texternas tillkomst och kontext. Här skisseras genrens bakgrund och vilka krav dessa har ställt på texternas utformning. Här tecknas också en bild av studentnationerna under perioden, men fokus ligger givetvis på Västgöta nation. Dessutom ges ett antal exempel på uttryck för västgötsk identitet som föregår eller är samtida med de aktuella texterna. Jacobsson har uppenbarligen ägnat åtskilliga år åt att gräva i arkiven, inte minst i de rika samlingarna vid Skara stifts- och landsbibliotek. Det resultat han levererar är också imponerande. Detta gäller i särskild grad när dissertationsmaterialet avhandlas.

Sjuttio dissertationer med västgötsk anknytning från tidsperioden blir då föremål för behandling. Beskrivningar av temata, kringtexter och identitetens olika uttryck har kompletterats med en ganska omfattande granskning av den skrivprocess som ledde fram till de tryckta dissertationerna. De tre fallstudier som ingår i avsnittet ger fascinerande inblickar i respektive författares överväganden under arbetet med de topografiska dissertationerna. Återigen har Jacobsson gjort flitigt bruk av bevarat arkivmaterial; utvecklingen motiveras delvis av att detta slags beskrivningar av skrivprocesser saknas i tidigare forskning. Avsteget från avhandlingens huvudsakliga ärende vägs därför med råge upp av relevansen i det som presenteras. Både för orationerna och för dissertationerna gäller (med ett undantag) att det är den *monumentalistiska* identiteten som är den starkt tongivande, skall det tilläggas.

Följande del av avhandlingen behandlar Sven Wilskmans ambitiösa och ofullbordade projekt till Västergötlands beskrivning. Material från detta finns bevarat i handskrift. Efter beslut i domkapitlet hade Wilskman bland annat sänt ut ett memorial till stiftets prästerskap med anmodan om att beskriva sina församlingar enligt en fastställd plan. Den upptog kategorierna *Politica, Physica, Oeconomica* och *Historica*. Sammanlagt inkom till slut dock endast 42 beskrivningar, och Jacobsson gör belysande nedslag i några av dem på särskilda temata. Stycket avslutas med en diskussion om vilket slags identitet Wilskman representerar. Föga förvånande är det, med Jacobssons terminologi, den *inventariska* som dominerar här.

Avslutningsvis riktas ljuset mot två otryckta orationer till Västergötlands lov. Bägge hölls av studenter i Skara 1751 och 1771 inför deras stundande avfärd till Uppsala för studier vid universitetet. I kontextbeskrivningen ges goda inblickar i den intellektuella miljön i Skara vid denna tid. Särskild uppmärksamhet ägnas de båda lektorerna vid gymnasiet, Petrus Rydhenius och Sven Hof, samt medlemmarna i det mycket kortlivade topografiska sällskapet. Det senare har för övrigt i två rubriker omvandlats till »typografiska sällskapet»; antalet stavfel och felskrivningar är genomgående irriterande högt, skall det sägas. Själva orationerna står till sin karaktär mellan den *monumentalistiska* och den *inventariska* identiteten, enligt Jacobsson. De rymmer inslag av båda, men tendensen är att det inventariska ges ett allt större utrymme.

Som redan framhållits är det ett betydande material Jacobsson har gått igenom. Dessutom är stora delar av det på latin och det allra mesta verkar korrekt

uppfattat, med några mindre och mestadels obetydliga undantag. Det är också de på empirin byggda delarna av boken som är dess verkliga styrka. Här finns åtskilligt med relevant och intressant information om Västergötlands intellektuella historia. Det är därför både förvånande och beklagligt att se att utgåvan saknar indices över huvud taget. Användbarheten lär minska betänkligt därav, och tyvärr kan inte den sökbara versionen av avhandlingen i Diva-databasen väga upp bristen (Digitala Vetenskapliga Arkivet, www.diva-portal.org).

Vidare är man som läsare tacksam över Jacobssons avsikt att låta hans egen bild av källor och kontext styra berättelsen (s. 22), vilket även uttrycks i de metodiska övervägandena under rubrikerna »kommunikativ tilltro» och »kontextuell läsning». Några av de teoretiska reflektioner som har satts på pränt i inledningskapitlet är nämligen knappast oundgängliga för den undersökning som följer. Dessutom är de inte särskilt övertygande.

Vi förbigår här frågan huruvida de intressen som de *monumentalistiska*, *inventariska* och *kritiska* kategorierna representerar verkligen bäst förstås ur ett identitetsperspektiv. I synnerhet måste läsaren ställa sig frågande till Jacobssons försök att beskriva den semantiska utvecklingen av ordet identitet. Den tankekonstruktion han givit den inte lite konstiga benämningen *identitetens metonymiska flykt* (kapitel 1.3.1) faller på omständigheten att någon metonymi inte har det minsta med saken att göra, varken enligt Vossius' definition i *Elementa rhetorica*, som Jacobsson hänvisar till, eller någon annan vedertagen sådan.

Ett frågetecken bör även sättas efter Jacobssons aversioner mot att betrakta identiteter som något som skapas i relation till »den andre». I det teoretiska inledningskapitlet (1.3.6) som berör frågan ges i tre punkter de viktigaste skälen till att detta begrepp, som är vanligt förekommande vid försök att förklara identiteters uppkomst, inte brukats i avhandlingen. Ett av dem gäller omständigheten att västgötarna var underordnade den nationella identiteten, som svenskar, och att »ett konstruerande av västgötaidentitet gentemot 'den andre' i smålänningens eller värmlänningens skepnad vore kontraproduktivt för konstruktionen av den överordnade, tyngre vägande identiteten, den nationella, den svenska» (s. 37). Dels verkar det som att Jacobsson i alltför stor utsträckning antar att kontrast måste innebära konflikt, dels går det inte att undvika misstanken att han i denna fråga tvingar på materialet sina kategorier och sina föreställningar om hur det *borde* förhålla sig, trots att han själv varnar för ett sådant förfarande bara på sidan innan.

På ett ställe i det undersökta materialet (i Falcks oration 1751) har Jacobsson sett att Västergötlands ljuvlighet ställs mot grannlandskapens dystra natur. »Skulle man på detta grunda påståendet att identiteter konstrueras i relation till andra skulle soppan bli tunn», skriver han då (s. 394). I sammanhanget skulle det dock vara intressant att veta hur han ser på det faktum, som han själv betonar (s. 147), att det är Västgöta nation som är den viktigaste institutionen i den identitetshistoria som berättas. Hur kommer det sig att västgötarna verkar bli extra mycket västgötar så fort de hamnat i exil i Uppsala eller någon annanstans? Torftigheten i Jacobssons empiriska belägg åt någode- ra hållet föranleder snarast misstanken, att identiteters eventuella konstruktion gentemot »den andre» måste undersökas på andra ställen än i skriftliga uttryck i disserterationer, orationer, etcetera.

Till bokens styrka hör alltså, som påpekats ovan, att dess undersökning genomförs enligt sunda metodiska överväganden. Inledningskapitlens teoretiska utsvävningar får därför inte särskilt stor inverkan i praktiken. Medan den teori som läggs fram i avhandlingen lär bli kortlivad, kommer själva resultatet av denna studie i Västergötlands identitetshistoria stå sig under mycket lång tid. Sin stora förmåga till god arkivforskning, i ett omfattande material med såväl svenska som latinska texter, har Jacobsson demonstrerat på ett övertygande sätt i sin doktorsavhandling.

Peter Sjökvist

Nina Javette Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barne-fædre: køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark* (Köpenhamn: Museum Tusulanums forlag, 2008). 390 s.

I det lutherska ortodoxa Norden var all utomäktenskaplig sexualitet strängt kriminaliserad. Det var först i början av 1800-talet som utomäktenskapliga samlag mellan ogifta personer avkriminaliserades i Danmark vid första och andra försöken. En viss kriminalisering kvarstod således fram till *Straffeloven* 1866 där upprepat utomäktenskapligt sexuellt umgänge och otrohet i äktenskapet fortfarande var kriminaliserat men placeras under enskilt åtal.

I denna innehållsrika studie undersöker den danska historikern Nina Javette Koefoed den utomäktenskapliga sexualiteten i Danmark under perioden 1683–1812. Det är laggivningen som ligger till grund för de

tidsmässiga ramarna där startåret 1683 utgörs av den Danske Lov och 1812 är året då den utomäktenskapliga sexualiteten till övervägande del avkriminaliserades. Föremålet för undersökningen är själva uppfattningen att utomäktenskaplig sexualitet är en straffbar handling. Koefoed undersöker regleringen av den utomäktenskapliga sexualiteten och den utomäktenskapliga sexualitetens konsekvenser. Hon söker svaret på varför detta område av livet, som vi i dag uppfattar som privat, reglerades och hur regleringen utvecklades under perioden. En central fråga gäller vilken samhällsideologi som nödvändiggjorde en sådan reglering. Hur argumenterade man för lagstiftningen och hur legitimerades den politiskt? I början av 1800-talet uppfattades föräktenskapliga sexuella relationer inte längre som straffbara. Något väsentligt hade sålunda skett i sättet att uppfatta sexualiteten utanför äktenskapet. Koefoed söker efter bakgrunden till denna avkriminalisering under den dryga hundraårsperioden. I boken undersöks även de utomäktenskapliga barnens och deras föräldrars samhällspositioner och funktioner över tid.

Sedan tidigare finns en rad undersökningar om utomäktenskaplig sexualitet i Norden. På svensk botten finns exempelvis undertecknads avhandling *Synd och skam* från 1997, etnologen Jonas Frykmans avhandling *Horan i bondesamhället* (1977) och Inger Lövkronas bok om barnamord på 1700-talet (1999). I den svenska forskningen märks också historikern Eva Bergenlövs omfattande avhandling om barnamordsbrottet på 1600- och 1700-talen (2004).

Koefoed uppsummerar det befintliga nordiska forskningsläget och går vidare och ställer nya frågor av mer övergripande strukturell karaktär. Teoretiskt arbetar hon med hypotesen att avkriminaliseringen hänger samman med en generell sekularisering av samhället. Vid tiden för Danske Lovs ikraftträdande 1683 var de världsliga och religiösa elementen i samhället nära sammanknutna och personifierade av den enväldige kungen, som var kyrkans överhuvud såväl som religionens försvarare. Under 1700-talet blev bandet lösare mellan konung och Gud, vilket medförde att lagstiftningen kunde inriktas på annat än att upprätthålla Guds lag. Undersökningens mål är att klargöra hur regleringen av sexualiteten, och dess utveckling uppstod i ett korsfält mellan staten, kyrkan och befolkningen. Befolkningen ses som en medspelare i den ideologiska utvecklingen.

Koefoed ser utvecklingen i Danmark som en nordisk modell och jämför med förhållandena särskilt i Sverige utifrån svensk forskning. Här framträder kon-

kreta skillnader men framför allt stora likheter. Bland skillnaderna märks särskilt att faderns ekonomiska ansvar för det utomäktenskapliga barnets underhåll är av betydligt äldre datum i Sverige än i Danmark. Och i Danmark reste den Danske Lov krav på att mannen skulle gifta sig med den kvinna han förfört, något som i Sverige endast gällde om mannen lovat kvinnan äktenskap, vilket hon i praktiken även behövde leda i bevis.

Koefoed når långt i sin undersökning, som leder fram till en rad intressanta resultat. Medan de utomäktenskapliga födelsetalen var höga i början av 1600-talet sjönk de efter en klarare koppling mellan utomäktenskaplig sexualitet och synd och sedan även kvinnan gjorts ansvarig för sexualbrottet år 1617. Statsmaktens projekt att fostra befolkningen till goda kristna var faktiskt relativt framgångsrik, menar hon. Den låga nivån på illegitimiteten stod sig fram till mitten av 1700-talet – liksom i Sverige, kan man tillägga – men därefter började den åter stiga. De sociala konsekvenserna av straffet blev ett politiskt tema under 1700-talets andra hälft. Detta skedde genom ett ökat antal ansökningar om nedsättning i straffet. Således kan de personliga ansökningarna från befolkningen ha synliggjort straffets sociala konsekvenser för makthavarna. Den ökande illegitimiteten kan även i sig tolkas som att den kristna uppfattningen mist sin auktoritet i befolkningen. Under 1700-talets senare del kom fokus att hamna mer på sexualitetens följder, på det utomäktenskapliga barnets försörjning, än på den brottsliga handling som barnet var en följd av. Det öakta barnets behov kunde på 1790-talet föras fram som ett politiskt argument mot vilket straffandet av barnets föräldrar blev av underordnad betydelse. Detta innebar ett klart brott mot tidigare synsätt och värderingar, där föräldrarnas synd tvärt om dolt barnets behov.

Nina Javette Koefoeds bok bygger på en genomgång av ett stort rättsligt praxismaterial i skilda instanser och över lång tid. Det är ett omfattande arbete som reser väsentliga frågor utifrån var den nordiska forskningen hittills stått. Sammantaget utgör arbetet ett kliv framåt, inte bara för dansk forskning utan även för nordiskt vidkommande, då länderna i många avseenden haft en likartad utveckling.

Marie Lindstedt Cronberg

Marie Löwendahl, *Min allrabästa och ömmaste vän! Kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal* (Stockholm & Göteborg: Makadam, 2007). 367 s.

Brev kan betyda mycket. I en innehållsrik och välskrivna avhandling i litteraturvetenskap från Lunds universitet behandlar Marie Löwendahl brev skrivna av kvinnor i Sverige, alla tillkomna åren kring 1790. Det är många intressanta brev att ta del av och Löwendahls tematisering och tolkningar gör dem om möjligt ännu rikare. Från den högadliga Hedvig De la Gardie behandlas 73 brev till maken. Från Julie Ekerman 59 brev. Från familjekretsen Gjörwell används både moderns och hennes båda döttrars brev i avhandlingen, men särskilt är det den yngsta dotterns, Gustafvas, femtiotal brev som behandlas. Sammantaget ger breven rika möjligheter att undersöka de sätt som dessa kvinnor utnyttjade brevgenren på.

Hedvig De la Gardie skrev brev till sin man Gustaf Mauritz Armfelt när han befann sig på resor, i krig, och småningom som landsflyktig. Själv var hon kvar i Stockholm där hon som delaktig i drottningens uppvaktning var bosatt på Kungliga slottet eller på gården Frescati. Hon har mycket att berätta – om barnen, om skvaller och politik och om makarnas ekonomi – särskilt i de senare breven när planen var att familjen skulle förenas utomlands och egendomar i Sverige avyttras. Julie Ekerman med sin brokiga bakgrund skrev till sin före detta älskare och välgörare Carl Sparre i Stockholm efter det att hon hade tvingats till ett lugnare leverne i Linköping och gift sig med en borgmästare i staden. Det är så mycket hon måste sätta sig in i som gift och ansvarig för hushållet och som hon inte tidigare har behövt bekymra sig om. Gustafva Gjörwell gifter sig Lindahl, flyttar till Norrköping och berättar i sina brev om en tillvaro där hon får mycket tid att läsa, skriva och musicera. Modern och de båda systrarna Gjörwell skriver till varandra, till fadern och brodern.

De frågor som Löwendahl behandlar är 1) hur dessa kvinnor använde brevgenren och hur de förhöll sig till de ideal som omgärdade brevskrivningen under 1700-talet och till föreställningen om brevet som ett särskilt kvinnligt medium; 2) vad skribenterna i sina brev sade om världen och sig själva som kvinnliga subjekt; 3) hur brevtexterna var uppbyggda, vilka språkliga och stilistiska medel som användes och om de anknöt till andra typer av texter; 4) vilken funktion breven hade visavi mottagaren.

I inledningskapitlet, »Genus och genre», diskuterar Löwendahl brevgenren och föreställningen om att

brev var lämpade för kvinnor, alternativt att brev var en »kvinnlig» genre på det viset att brevskrivandet inte behövde följa strikta regler – den kunde gärna uppvisa uttryck för spontanitet och vardaglighet och utan problem överskrida stavningskrav och andra begränsande ramar. Det var också en kvinnas brev, Madame de Sévigné till sin dotter i 1600-talets Frankrike, som sågs som stilbildande och efterföljansvärda långt upp i Norden och långt in i 1700-talet också för män. De uppfyllde kriterier för ett »kvinnligt» sätt att skriva – roande och regelvidrigt, associativt och känslolastigt – och knöt brevskrivandet till den friare konversationen snarare än till retorikens mer regelstyrda tal. Enligt Löwendahl finns tecken på att de i avhandlingen behandlade brevskrivarna uppfattade sig skriva i en kvinnlig genre, bland annat genom hänvisning till Madame de Sévigné's brev. Hon ser också en historisk utveckling från de normer för brevskrivandet som utvecklades inom 1600-talets aristokrati till en ny borgerlig livsform, som de uttrycks i de behandlade breven.

Det jag kan sakna är trots allt en diskussion om »det manliga» i avhandlingen. Och med det menar jag inte brev skrivna av män. Löwendahl argumenterar väl för sitt urval och mottagarnas brev är inte nödvändiga för läsningen. Tack vare att vi som läsare möter enbart den ena parten i brevväxlingarna blir det tydligt hur breven komponerades och hur mottagaren skrevs in i brevtexterna. Om vi fått ta del också av svaren hade kanske sakfrågorna eller innehållet tagit över. Nu kan Löwendahl koncentrera sig på hur brevet skrevs, hur mottagaren tilltalades och vilka stilmedel som användes för att nå fram.

Men författaren har genom valet av de citat som ligger till grund för huvudtitel och kapitelrubriker liksom valet av ett sirligt typsnitt på de senare själv understrukit och gått med på att brevgenren är kvinnlig. På så sätt befästs stereotyper om kvinnlighet, vilket får konsekvenser för den fortsatta tolkningen av breven. För genus är inte bara socialt skapat, som Löwendahl inledningsvis understryker, det är också ett relationellt begrepp som innefattar spänningsfältet mellan två poler, där kvinnlighet bestäms i förhållande till manlighet och tvärtom. Genus är ett sätt att ordna och värdera ting, företeelser och arbetsuppgifter, förutom människor, i relation till varandra. Om det alltså är så att det under 1700-talet skapades en föreställning om brevgenren som »kvinnlig», så var den det i förhållande till andra, »manliga» genrer. Brevgenrens genus gav rimligen både kvinnor och män möjligheter att skriva brev, men kanske på olika sätt, om inte annat för att män

med utbildning hade tillgång till fler genrer. Läsaren av avhandlingen kan sakna ett resonemang, inte om hur män skrev brev, utan om vilka möjligheter den friare »kvinnliga» formen medgav, också för män. Löwendahl glider, kan jag tycka, då de kvinnliga brev som behandlas ändå benämns med den mer könsneutrala termen familjebrev utifrån relationen mellan skribent och mottagare.

Jag hade också gärna sett att Löwendahl lyft fram exempel då normer för kvinnligheten bröts. Avhandlingen skulle ha getts en annan klang om titeln hade varit ett citat av någon av Hedda De la Gardies svordomar eller om den refererat Julie Ekermans återkommande tal om det pladder och sladder som hennes brev består av. Risken blir, trots allt, att kvinnligheten reduceras och görs till ett betydligt mindre brett spektrum än det faktiskt är. Det är inte heller lätt att uppfatta utifrån vilka kriterier kvinnligheten är gemensam i dessa brev från tre olika avsändare (varav en familjekrets) hörande till olika sociala skikt. Löwendahl visar snarare den påtagliga skillnaden mellan konstruktionen av genus i breven från den i hög grad självmedvetna och självständigt verksamma, om än inom äktenskapsram, Hedda De la Gardie och dem från naivitetens och känslsamhetens representant Gustafva Lindahl.

Vid sidan av de i mina ögon ibland alltför avgränsande litteraturvetenskapliga frågorna berörs även nog så intressanta socialhistoriska frågor om äktenskapet som grund för kvinnors försörjning och om de arbetsuppgifter och beroendeförhållanden som följer av det; om skillnaden mellan stånden som den tar sig uttryck i både innehåll och stil samt om skillnader mellan könen. Men författaren värjer sig i det närmaste inför ett socialhistoriskt betraktelsesätt, trots att hon är beroende av det – de sociala omständigheterna är avgörande för tolkningen, samtidigt som de på något sätt ges status av fakta som inte i sig tolkas.

Jag skulle därför än mer än Löwendahl gör vilja understryka konstruktionen av genus i förhållande till och i brottet med andra sociala konstruktioner, som stånd och klass. Jag hade gärna också sett ett resonemang om äktenskapet, som tycks bara alltför självklart för att diskuteras. Men även det är en social konstruktion, fundamental för formandet av både genus och subjekt, för både kvinnor och män, och en fråga borde vara äktenskapets betydelse för dessa personers möjligheter att agera över huvud taget. Alla brevskrivare är gifta, eller blir det efter nästa brev. Empirin finns där, och Löwendahl skildrar väl De la Gardies alla göranden och låtanden utifrån det faktum att äktenskapet var ett

bolag som måste skötas av den ena parten om den andra var borta. Löwendahl beskriver också hur Hedda De la Gardies brev formades av och hur konstruktionen av genus skedde i förhållande till den högdagliga position som både hon och Gustaf Mauritz Armfelt hade. Hedda De la Gardie kunde, i kraft av att hon befann sig på hemmaplan och kände till omständigheterna bättre, exempelvis tillrättvisa sin man samtidigt som underdånigheten gentemot honom emellanåt kom till uttryck i breven i en sorts beroende av hans godkännande av hennes handlingar.

Det var trots allt en ganska anmärkningsvärd situation Julie Ekerman befann sig i som mätres till Carl Sparre, innan hon också för hans skull måste gifta sig. Den satte också ramarna för hela hennes senare brevväxling med honom. Medan hon var upptagen i Sparres hushåll kallade hon till exempel Sparres bror för sin svåger trots att hon aldrig gifte in sig i familjen. När Sparre sedan såg sig tvungen att gifta sig för att komma åt kapital och placerade Ekerman i ett gott äktenskap kallade hon honom för pappa, en benämning som väcker frågor för en nutida läsare och som kanske hade varit värd en närmare granskning. Carl Sparre behöll ett slags försörjningsansvar för henne när Ekerman inrättades som borgmästarhustru och tvingades lära sig både hushållets och representationens konster, samtidigt som hon också fortsättningsvis var beroende av Sparre och måste upprätthålla en god relation till honom. Löwendahl gör en poäng av hur Ekerman strukturerar innehållet i breven utifrån ett behagligare förre och ett mycket annorlunda nu.

För Gustafva Lindahl tycks livet som gift ha inneburit långa stunder av kontemplativt tidsfördriv – tid att läsa, skriva och musicera – åtminstone är det vad hon lyfte fram i sina brev. Detta ser Löwendahl som ett uttryck för att hon befann sig i en skärningspunkt mellan ett äldre och ett modernt subjekt och det heter om Gjørwellkvinnorna att de i sitt brevskrivande anslöt till nytt borgerligt ideal, inklusive dess föreställningar om äkthet och sentimentalitet.

Trots det ringa tidsspännet som utgivningen av de behandlade breven omfattar urskiljer Löwendahl en förskjutning från en aristokratisk till en borgerlig livsstil. Med ett annat fokus kunde tyngdpunkten läggas vid att dessa olika sätt att skriva faktiskt existerade i princip samtidigt – De la Gardies brev är skrivna 1788–1793, Ekermans 1784 och 1789–1791 med en viss förskjutning framåt för de gjørwellska breven, som sträcker sig in på 1800-talet. Hedvig De la Gardie levde nästan lika länge (1832) som Gustafva Lindahl (1840). De olik-

heter som breven uppvisar och som blir tydliga inte minst i bilagedelen, där ett antal brev citeras i sin helhet, är så uppenbara att normen för kvinnlighet blir väldigt vid. Det är bara med litteraturhistoriskt facit i hand man kan säga att Lindahls sätt att skriva uppvisar en kvinnlighet som vår tid på något sätt känner igen.

Det är också Lindahls brev som enligt Löwendahl börjar närma sig litteratur på riktigt. Steget till att publicera sig, att ge ut sina brev av trycket, som hustrun till en av hennes adressater, Linnerhjelm, gjorde, borde enligt Löwendahl ha varit ganska kort även för Gustava Lindahl. Nya frågor om genus och självkonstruktion inställer sig. Är det borgerligheten som håller tillbaka? Om det är så att borgerlighetens ideal expanderar, vad händer i så fall med adelskvinnornas rådrum? Vilken är skillnaden mellan brevskrivande och andra sociala aktiviteter? Innebär den att brevskrivandet är något som man så påtagligt gör, medan socialt formad livsstil i övrigt tycks mer given av omständigheterna? Skall De la Gardies brev karakteriseras som bruksbrev medan Lindahls brev kan kallas litterära? Och är det så att Lindahls kvinnlighet ligger närmare en föreställning om kvinnlighetens essens och därför får stå på titelbladet? De brev som presenteras och tolkas i Löwendahls avhandling är innehållsrika och underhållande, analysen av dem är noggrann och välgrundad. Som sig bör väcker både breven i sig och tolkningen av dem nya frågor att gå vidare med.

Agneta Helmius

Erik Magnusson, *Gränsöverskridande koordination: syntaktisk förändring i äldre svenska*, Nordistica Gothoburgensia 28 (Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 2007). 357 s.

Allt sedan 1980-talet har den språkhistoriska forskningen upplevt något av en renässans i Sverige, vilket tillsammans med nya teoribildningar har bidragit till ett starkt uppsving för historisk syntax, ett ämne som dessförinnan behandlats ganska stymmoderligt i svensk språkvetenskap. På samma sätt har intresset också i allt högre grad kommit att riktas mot andra epoker än de medeltida som tidigare oftast stod i centrum för det språkhistoriska studiet. Erik Magnussons avhandling *Gränsöverskridande koordination: syntaktisk förändring i äldre svenska*, framlagd vid Göteborgs universitet i januari 2007, är inget undantag i detta avseende: med titeln

»äldre svenska» avses perioden 1600–1800. Till skillnad från flera andra undersökningar av nysvensk syntax gör Magnusson således inte halt vid den äldre nysvenska periodens slut 1732 utan låter sin undersökning omfatta också yngre nysvensk tid. Avhandlingen bidrar därmed till att kasta ljus över syntaktiska förändringar under en period som hittills har varit ganska utforskad.

Den centrala frågeställningen i Magnussons avhandling är relaterad till koordinationen (d.v.s. med *Svenska Akademiens grammatiks* ord »en konstruktion där två (eller flera) led med samma syntaktiska funktionsmöjlighet förbinds») och dess betydelse för ett antal ordföljdsfenomen i nysvenska. I kapitel 1 presenteras det övergripande syftet med avhandlingen: att förklara varför de ordföljdsmonster som illustreras i nedanstående exempel inte längre är möjliga i modern svenska. Mer precist rör det sig om den inbördes ordningen mellan finit verb och adverbial dels i bisatskoordinationer (exempel 1), dels i huvudsatskoordinationer (exempel 2), och om en ledföljd med det finita verbet före subjektet (VS-ordföljd) i huvudsatskoordinationer (exempel 3). Exemplet är hämtade från Nils Matson Kiöpings reseskildring från 1674.

- 1) [...] hwilcka icke allenast öfwade sig i Språk ut-han woro och mächta älskande både till Music, Sång och Speel [...]
- 2) Och när jag ätit hade, begärade jag åter Watn till att twätta mig med, och åter läste Fader vår.
- 3) Och emådan jag allenast på någre Platzer wid Stranden warit hafwer, fan jag ther inthet annat än Landet, förstördt aff Tartaren, och hafwer han lijkawäl effterlåtit Inbyggjarom frijt att bruka sin Gudztienst [...]

Efter att i avhandlingens andra kapitel ha gjort en noggrann genomgång av tidigare forskning på området preciserar Magnusson det övergripande syftet genom att formulera tre frågor som också ligger till grund för den fortsatta framställningen: Hur fördelar sig i äldre svenska pre- och postverbala adverbial i enkla bisatser respektive subjektlösa koordinationsled i bisatser? Under vilka omständigheter kan ett finit verb sakna subjekt i äldre svenska? Vad tyder på att den äldre svenska VS-ordföljden representerar en (X)VS-struktur (alltså en underliggande fullständig satsstruktur där det första ledet enbart är fonetiskt realiserat)?

Materialet som ligger till grund för undersökningen är omfattande och presenteras tillsammans med me-

toden i kapitel 4 (mer generella metodiska resonemang förs dessutom i kapitel 3). I undersökningen ingår sammanlagt 25 texter skrivna av författare födda mellan 1611 och 1785. Texterna är valda så att de skall reflektera det samtida språket i så stor utsträckning som möjligt, och Magnusson har därför uteslutit lagtexter och religiös litteratur från sin korpus och i stället låtit den omfatta mer informella texter som dagböcker, brevsamlingar och reseskildringar. Redovisningen av materialet är mycket omsorgsfull, och fakta presenteras såväl om de enskilda texterna som om deras författare.

I kapitel 5 redovisas resultatet av undersökningen. När det gäller den första frågeställningen, ordningen mellan finit verb och adverbial i bisatskoordinationer, visar studien att de undersökta texterna kan delas in i två grupper: i texter skrivna av de äldre författarna i korpusen (födda fram till 1724) dominerar en ordföljd där det finita verbet föregår adverbialen (som i Kiöpings exempel ovan: *woro och*), medan en ordning med adverbial före finit verb (*också vore*) dominerar hos de yngre författarna (födda efter 1737). Ovanstående resultat gäller subjektlösa koordinationsled; i bisatser med utsatt subjekt är den moderna ordföljden (med adverbial före finit verb) dominerande i hela avhandlingskorpusen.

Också vad beträffar den andra frågeställningen menar Magnusson att det är möjligt att göra samma indelning av avhandlingskorpusen i en äldre respektive en yngre del eftersom den typ av exempel som presenterades i 2) visar sig vara sparsamt belagda i de yngre texterna. I detta fall är det enligt min mening dock svårare att se en riktigt tydlig skillnad mellan äldre och yngre texter, delvis beroende på att Magnussons frekvensmått i detta fall (antalet belägg per 100 excerperade sidor) är ganska godtyckligt.

Slutligen argumenterar Magnusson med utgångspunkt från sin undersökning av den tredje forskningsfrågan att det stora flertalet av koordinerade verbinitiala satser med postverbalt subjekt inte kan betraktas som fullständiga satser med ett orealiserat preverbalt led. Så är däremot – enligt Magnusson – fallet för de verbinitiala satser som inte är koordinerade.

Sin teoretiska hemvist har Magnusson i den generativa grammatiken, och kapitel 6–9 ägnas åt en generativ beskrivning av de påvisade fenomenen. Det kan därmed invändas att Magnussons förklaring till varför äldre svenska skiljer sig från modern när det gäller koordinationsmönster snarast reduceras till en formaliserad beskrivning inom ramen för denna teori. Det är dock inte hela sanningen. I kapitel 10 pekar Magnus-

son avslutningsvis på möjligheten att medveten språkvård kan ha medverkat till att äldre ordföljdmönster har kommit att renas bort ur skriftspråket. Det är en intressant hypotes, särskilt med tanke på att språkvård tidigare knappast har diskuterats med avseende på den syntaktiska nivån i språket.

David Håkansson

Soili-Maria Olli, *Visioner av världen: bädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680–1789*, Skrifter från Institutionen för historiska studier 17 (Umeå: Umeå universitet, 2007). vi+194 s.

Den beryktade djävulspakten är inte bara en demonologisk fiktion eller ett spännande inslag i böcker och filmer. I till exempel 1600- och 1700-talens Sverige fanns det människor som, ibland med sitt eget blod, förskrev sig till Satan själv i hopp om att denne skulle hjälpa dem att nå vissa mål. Till yttermera visso tycks en del personer i någon mån ha trott att den onde till och med var en starkare och mera hjälpsam kraft än Gud. I andra fall kan sådana uttryck ha varit en del av en folklig skatt- och hädelsekultur som försökte handskas med svårgräpbara religiösa dogmer. Ibland tog sig föreställningarna uttryck i artikulerade hädelser. Att på detta sätt smäda Herren eller ingå förbund med Djävulen betraktades under 1600-talet och i viss mån även 1700-talet som ett fasansfullt brott mot Gud, kristendomen och allt som var gott och respektabelt. Den lutherska överheten ville skapa en särskild ordning i samhället med utgångspunkt i en enhetlig religion. Således kunde människor ställas inför rätta för sådana överträdelser, vilka ofta var belagda med dödsstraff. Därigenom finns det beträffande hädelse och djävulsförskrivning under tidigmodern tid ett tämligen rikt, och hittills relativt sparsamt undersökt rättsligt källmaterial. Det är ett material som kan ge historiker och andra forskare värdefulla upplysningar om olika tidigmoderns mentaliteter, förhållningssätt och strategier.

I sin avhandling undersöker historikern Soili-Maria Olli just hädelsebrott och djävulspakter i Sverige 1680–1789. Detta görs genom rättsliga källor från Justitierevisionen. Dit kunde människor nämligen från och med 1680 ansöka om revision för redan avkunnade dödsdomar från andra domstolar. Det är dock inte fråga om en primärt rättshistorisk studie. Olli inriktar sig på att åskådliggöra förhållningssätt hos olika grup-

per och individer, speciellt i samband med religionen. I synnerhet ligger fokus på de hädelse- och paktanklagades konkreta handlingsstrategier och attityder, samt mer specifikt huruvida man genom dessa kan komma åt »folkliga» föreställningar. Dessa potentiellt folkliga föreställningar problematiseras bland annat genom sina likheter och skillnader i förhållande till överhetens uppfattningar. En mycket viktig frågeställning som Olli försöker utreda är vad dessa folkliga attityder egentligen var uttryck för. Således kommer hon in på det intrikata men mycket intressanta problemet med spänningsfältet mellan å ena sidan individuella strategier rotade i subjektiva föreställningsvärldar, och å andra sidan kollektiva mentaliteter.

Det för historisk forskning om tidigmodern tid så typiska spänningsfältet mellan folkkultur och elitkultur utgör således en viktig grundpelare i Ollis avhandling. Hennes avsikt är emellertid inte att genom ett direkt konflikt- och interaktionsperspektiv ställa dem i polaritet mot varandra. Detta har annars varit tämligen vanligt inom historiska undersökningar (Robert Muchembleds akkulturationsteori är ett exempel). I stället utgår studien från att det under tidigmodern tid existerade en någorlunda sammanhållen helhetsvärldsbild. Folkkultur och elitkultur fungerar utifrån det perspektivet snarare som metodologiska analysinstrument, tillämpbara för att belysa olika uttryck och attityder inom denna världsbild.

I de mål från Justitierevisionen som författaren undersökt framträder ett antal olika hädelsekategorier. Blasfemi kunde ske direkt mot Gud, men även som hädelse mot och missbruk av sakramenten. En särskild typ var just djävulförskrivningarna, där människor avsiktligt och formellt skriftligt ingick förbund med Satan. Det finns också andra varianter, som till exempel föregiven – det vill säga falsk – besatthet.

Ett synnerligen intressant och viktigt resultat av Ollis studie är vad jag skulle vilja kalla demoniseringens dubbelriktade verkan. Hon är givetvis inte den första att belysa saken, men jag vill ändå mena att hon till viss del bryter ny mark genom kopplingen till hädelsen och djävulspakten i Sverige under den givna perioden.

Det är väl belagt att folkliga och/eller ursprungligen hedniska eller icke-kristna övernaturliga väsen och därtill kopplad magi under en lång period exponerades för en demoniseringsprocess. Denna process hade sin utgångspunkt i den kristna läran om Djävulen, demonerna och deras förhållande till Gud, människan och skapelsen. Minst lika intressant är dock att Djävulen i vissa sammanhang snarare fick karaktären av ett van-

ligt övernaturligt folktroväsen, såsom skogsrået eller strömkarlen. Likaväl som att de senare demoniserades av kyrkan, förfolkligades Djävulen av människor i diverse kontexter. Han framstod då som ambivalent snarare än fullkomligt ond. Därför kunde han åberopas som hjälpare; en kraft som i gengäld mot vissa motprestationer potentiellt kunde göras bevågen och därmed ingripa där Gud inte gjorde det. Att så var fallet inom folkliga föreställningsvärldar lyckas Olli visa på ett intressant och förtjänstfullt sätt. Genom sin analys av hädelsebrott och djävulförskrivningar klargör hon också att mera folkliga förhållningssätt i relation till religionen inte alls var passiva eller totalt dominerade av den samtida teologins djävulsbild. Människor kunde uttrycka sådant som av överheten definierades som hädelse som en form av individuell strategi i olika sammanhang. Därför blir det tydligt att man inte kan förutsätta en homogen »folkkultur» i något slags dikotomisk opposition mot en förment »elitkultur». Det är ett viktigt resultat, som bidrar till att nyansera bilden av olika mentaliteter och kulturer under tidigmodern tid. Det bidrar också till den historiskt angelägna diskussionen kring en genomgripande tidigmodern religiös kultur, som olika människor i olika grupper och situationer dock kunde förhålla sig olika till.

För att markera komplexiteten hos den tidigmodernerna kulturen talar man ibland inom historisk forskning om »subkulturer». Det begreppet har använts av exempelvis historikerna Peter Burke och Robert Scribner. Här bör understrykas att Olli finner begreppet »mentala skikt» bättre än »subkulturer», bland annat på grund av att det senare enligt henne medför en alltför snäv avgränsning. Hon menar att vissa specifika villkor måste uppfyllas för att det skall bli rimligt att räkna en individ till en viss subkultur. Ett mentalt skikt kan enligt Olli istället omfatta en särskild grupp som helhet, samtidigt som det kan sträcka sig till delar av andra grupper vilka dock inte nödvändigtvis måste inkluderas i det givna skiktet helt och hållet.

Jag håller visserligen till stor del med Olli om problemen begreppet subkultur. Däremot är jag inte övertygad om att mentala skikt fungerar bättre. Definitionen som ges låter i mina öron något vag. Där subkultursbegreppet å ena sidan möjligen blir alltför exklusivt riskerar skiktbegreppet å andra sidan att bli alltför inklusivt. Emellertid är inga dylika analyskategorier problemfria. Olli lyckas ändå på ett flertal punkter belysa sitt ämne genom de mentala skiktens modell, även om jag tror att också subkultursbegreppet fort-

farande kan vara mycket användbart i dessa kontexter såvida man ger akt på dess begränsningar.

Det hade vidare varit trevligt att se åtminstone en problematiserad diskussion av förbund med andra väsen än Djävulen. Detta inte minst på grund av att Ollis studie ju bidrar till nyanseringen av de tidigmoderna satansbilderna i sig. Förvisso avgränsar sig Olli till de rena djävulsförskrivningarna. Men som framhållits ovan hänger rimligen folkliga djävulsbilder samman med en mera generell tradition kring föreställningar om övernaturliga väsen. Ofta tycks man inom forskningen räkna med att i princip alla pakter med övernaturliga väsen har sin grund i en lärd demonologisk tradition. Vad gäller de formella skrivna avtalen är nog detta ett rimligt antagande, som dessutom har stöd i forskningen. Men i exempelvis tidigmoderna rättsfall, som inbegriper kontakt med skogsrån eller liknande, skymtar en föreställning om att man kunde inlåta sig med sådana väsen för att nå diverse fördelar (speciellt i samband med jakt och fiske, men även allmän lycka och framgång). Det är inte alls självklart att denna typ av uppfattningar tillkommit genom demoniseringsprocessen. Snarare verkar det högst troligt att det fanns en folklig, icke-kristen eller rentav förkristen tradition kring förbund med sådana väsen. I den typen av rättsfall kan man misstänka att en sådan förbundstanke flyter ihop med den lärda idéen om djävulspakt, då myndigheterna gärna ville ha fram otydliga erkännanden om umgänge med Satan. Nu tror jag förvisso att Olli är medveten om detta, men man hade ändå gärna sett åtminstone en mindre utredning av om och i så fall hur folkliga idéer om förbund med andra väsen än just Djävulen kan ha påverkat de rena djävulsförskrivningarna i sig.

Som tidigare berörts är en av Ollis huvudteser att de flesta av hädelserna utgör exempel på individuella strategier, åtminstone såsom blasfemimålen kommer till uttryck i Justitierevisionens material. Detta medför enligt henne att de vanligen inte är uttryck för en folklig, opersonlig och kollektiv mentalitet. Utifrån den empiri som Olli presenterar håller jag förvisso med henne om att det tycks vara en typ av individuella strategier som framskymtar i hädelsefallen. Men samtidigt undrar jag hur det skulle ha sett ut om hon hade beaktat sådana brottmål i andra rättsinstanser. Det finns bevisligen flera hädelsebrott och även direkta djävulsförbund som aldrig underställdes Justitierevisionen. Medan det av flera skäl kan vara motiverat att avgränsa sig till ett visst arkivmaterial kan jag ändå inte låta bli att tänka på de djävulspakter som finns bevarade i till exempel hovrätterna. Flera av dessa gick visserligen vi-

dare till Justitierevisionen, men inte alla. Exempelvis unga pojks förskrivningar till Satan gick aldrig så långt, vilket är mycket intressant i sig.

En del fall hamnade inte ens i hovrätterna. I ett par sådana mycket utförliga mål från 1685 som jag själv har undersökt är det till och med fråga om mycket grov hädelse. Ändå undkom missdådarna med blott varningar från häradsrätten (se särskilt Dombok för Grythytte och Hällefors bergslags häradsrätt 1685, A1a:3, ULA). Nu omkullkastats givetvis inte Ollis övergripande tes av dessa begränsade exempel, som kan ha stannat där de stannade av flera av orsaker. Men det är ändå en indikation på att även allvarliga blasfemier inte alltid nådde särskilt långt i rättsystemet. På denna och liknande punkter finns det därför anledning att ifrågasätta hur representativa källorna från Justitierevisionen egentligen är, om man som Olli vill dra tämligen generella slutsatser om förhållandet mellan individuella strategier och kollektiva opersonliga mentaliteter.

Det finns också ett visst inslag av genusteori eller i varje fall genusdiskussion i Ollis avhandling. Detta synes högst motiverat då hädelse och explicit djävulsförbund i stor utsträckning var manliga brott under tidigmodern tid. Fler än nio av tio anklagade var män. De formella, skrivna djävulspakterna ingicks till och med enbart av män. Kvinnor ansågs snarare sluta så kallade hemliga eller tysta pakter. För dessa fanns i princip aldrig några konkreta bevis, då förbundet troddes ske i hemlighet och endast mellan dem som det berörde. Den typen av avtal hölls för mera ofrivilliga än de faktiska förskrivningarna. Av sådan karaktär var till exempel djävulsförbunden som kopplades till häxkonsten och häxsabbaten. Enligt Olli troddes kvinnor ingå denna typ av pakter främst på grund av den allmänna och främst lärda uppfattningen att de var svagare och passivare än män. Detta överensstämmer med den övergripande bild av fenomenet som tidigare forskning ger. Kvinnor ansågs vara mera benägna till att låta sig förföras av Satan. Män som umgicks med honom antogs snarare aktivt och medvetet ha tagit steget bort från Gud. Dessa män nalkades vad beträffar pakterna den onde på ett närmast affärsmässigt sätt. De förväntade sig till exempel pengar, personlig lycka, god hälsa, tobak och liknande personliga vinningar som utbyte. Målsättningarna som kvinnor troddes ha var snarare kopplade till hushållet. Olli framhåller att kvinnor var tämligen osynliga i den folkliga kulturen, men visar samtidigt att vissa kvinnor tycks ha använt sig av hädiska åtbörder för att få uppmärksamhet och skapa sig offentligt utrymme.

I fråga om kontakter med och avvikande uppfattningar om Djävulen verkar männen ha dominerat markant. Olli diskuterar därför om det kan ha varit så att Djävulen inte var lika närvarande i kvinnornas föreställningsvärld. Hon ställer den viktiga frågan om hädelse, djävulsförskrivning och föregiven besatthet kan ses som könsbundna överträdelser. I så fall skulle de två förstnämnda vara manliga brott och det sistnämnda kvinnligt. Emellertid har Olli hittat exempel där även män använde sig av besatthetsstrategin. Hon anser därför att ett renodlat genusperspektiv är otillräckligt som förklaring. I stället föredrar hon Bordieus habitusteori. Den innebär bland annat att varje individ har ett system av socialt förvärvade dispositioner som avgör hur han eller hon handlar, tänker och värderar i givna sociala kontexter. Härvidlag diskuteras särskilt det symboliska kapitalet. Olli beskriver detta som det som tillerkänns värde och/eller åtnjuter förtroende. Det kan enligt henne innehålla i princip vilka tillgångar som helst. Utifrån detta undrar hon om genus i sig kan ses som symboliskt kapital i relation till exempelvis djävulsförskrivningar och föregiven besatthet. Hon finner att habitusteorin har bättre förklaringsvärde än rena genusteorier, eftersom den kan förklara ledet mellan sociala förhållanden och människors beteenden. Djävulsförskrivningar och falsk besatthet som strategier har enligt henne mer att göra med sociala omständigheter (som till exempel marginaliserade samhällsgrupper) än med könstillhörighet. Hon anser med stöd av tidigare forskning att könskonstruktionen är komplex och att andra faktorer än just könstillhörighet kan ha spelat in. Ett par exempel på sådana faktorer är ålder och social status. Detta återspeglas tydligt i det faktum att den som ingick en skriven pakt med Satan måste vara läs- och skrivkunnig. Olli menar här att graden av skrivkunnighet, liksom kunskapen om hur kontraktet skulle upprättas och författas, kan ses som ett symboliskt kapital. Så avgörande var detta att delinkventer som upprättat felaktiga kontrakt kunde frikännas helt av domstolen, då paktens helt enkelt ansågs ogiltig och verkninglös.

Vad gäller föregiven demonbesatthet menar Olli att genus inte kan betraktas som symboliskt kapital, då det i hennes material var lika vanligt att män använde besatthetsstrategin. Hon anser att genus i högre grad kan ses som symboliskt kapital i samband med de rena djävulsförskrivningarna, samt att den frivilliga djävuls-pakten i viss mån kan uppfattas som en könsrelaterad strategi. Men hon reserverar sig även här eftersom hon anser att andra faktorer än genus bör beaktas. Hon

konstaterar att olika individers val av strategier i första hand bör tolkas som resultat av deras habitus i relation till olika sociala omständigheter.

Jag instämmer i Ollis problematisering av könskonstruktion och genusteori i förhållande till det aktuella ämnet. Det är rimligt att andra faktorer än könstillhörighet hade betydelse för strategierna som hon beskriver. Däremot är jag mera skeptisk till tillämpningen av Bordieus teorier i detta sammanhang. Frågan är om begreppet symboliskt kapital verkligen förklarar allt det som Olli menar att det förklarar. Dessutom undrar jag vilken typ av »rena genusteorier» som hon syftar på, när hon framhåller att habitusteorin gör sig bättre i den givna kontexten. Enligt min uppfattning finns det flera typer av genusteorier eller i varje fall genusrelaterade teorier som inte alls är så enkelspåriga och blinda för andra faktorer som Olli verkar anse att de är. Ett intersektionalitetsperspektiv hade kunnat vara en delvis annan möjlighet. Trots att hon uppmärksammar och problematiserar genus och kanske i någon mån maktordningar i samband med hädelsebrotten och djävulsförskrivningarna tror jag att det hade varit både möjligt och motiverat att göra mer av den saken i en dylik studie.

Jag har här valt att främst fokusera på avhandlingens teorier, analyser och resultat. Ett par saker beträffande akribi och dylikt bör ändå tas upp. Dispositionen och själva framställningen tenderar bitvis att bli något otydlig. Ett uppenbart problem med vissa av de enskilda kapitlen är avsaknaden av sammanfattningar. Den helikopterbild man gärna hade sett som avslutande summarisk överblick och tolkningssammanfattning finns inte alltid där. Det hela ger ett osystematiskt intryck. Genomgångarna av tidigare forskning är välgjorda och gedigna men ges i mina ögon ofta ett alltför stort utrymme i förhållande till den egna analysen och empirin. Positivt är dock att de valda forskningsöversiktterna oftast fungerar väl som bakgrund till Ollis resonemang.

För att sammanfatta: Utifrån hädelsebrottet och djävulsförskrivningarna analyserar Olli tidigmodern religiös kultur, mentaliteter och olika därtill hörande individuella strategier, förhållningssätt och attityder. På vissa punkter tycker jag att hon lyckas föredömligt med detta. Det är alltid intressant med nya studier som lyfter fram en heterogen och aktiv folkkultur som liksom sin lärda motsvarighet var en del av en större religiös kultur. Just inom ramen för detta kan mycket av den hädelse som Olli studerat faktiskt ses som uttryck för individuella strategier, snarare än för de kol-

lektiva mentaliteternas opersonliga tankemönster. Men i samband med detta reserverar jag mig dock, av orsaker som förklarats ovan, vad gäller representativiteten och generaliserbarheten hos materialet som efterlämnats av Justitierevisionen.

Det hela är dock ett snårigt problem. Man får helt enkelt konstatera att »folkliga» föreställningar överlag är och förblir svåråtkomliga, även om forskningen har gjort goda framsteg härvidlag. Ollis avhandling är trots den anförda kritiken emellertid ett bidrag till dessa goda framsteg.

Mikael Pettersson

Odile Richard-Pauchet, *Diderot dans les Lettres à Sophie Volland : une esthétique épistolaire* (Paris: Honoré Champion éditeur, 2007). 454 s.

Denis Diderots berömda brev till hans mätress Sophie Volland skrevs mellan åren 1759 och 1774. Några av breven publicerades redan på 1700-talet i baronen och journalisten Frédéric Melchior Grimms *Correspondance littéraire*, men denna var handskriven och nådde endast ett fåtal utvalda läsare. Diderot skall på dödsbädden ha anförtrott vännen Grimm manuskripten till dessa brev. Från 1830-talet och framåt har ett växande antal brev nått trycket. André Babelons klassiska utgåva från 1930 omfattar 187 stycken.

Författaren till den föreliggande doktorsavhandlingen, Odile Richard-Pauchet, är verksam vid universitetet i Limoges och har ägnat åtskilliga år åt utforskandet av Diderots, Rousseaus och Madame d'Épinays privata brevväxlingar. Avhandlingens bibliografi låter oss blicka tillbaka på det senaste halvseklens intensiva forskning kring Volland-breven. Den omfattar 25 sidor med inte mindre än 77 poster som specifikt gäller Diderots korrespondens, i synnerhet den med Sophie, publicerade från 1958 och framåt. Fem av dessa poster är monografier, såsom Jacques Chouillets grundläggande studie *Denis Diderot, Sophie Volland: un dialogue à une voix* (1986). Breven har jämförts med Rousseaus *Confessions* och av vissa bedömare ansetts gå längre i hänsynslöst självutlämnande än dessa. Ett fylligt urval översattes till svenska av Olof Nordberg och utkom på Atlantis förlag 1987.

Den senaste franska standardeditionen av breven, *Correspondance* i 16 band från åren 1955–1970, som utarbetats av Jean Varloot och Georges Roth, är över-

lägsen de tidigare i fråga om fullständighet och filologisk och historisk akkuratess. Men för Odile Richard-Pauchet var det André Babelons edition som gav den avgörande impulsen att välja Diderots brev till Sophie Volland som avhandlingsämne. Hos honom fick hon för första gången uppleva brevsamlingen som ett helgjutet litterärt verk, som hos läsaren kunde skapa den dubbla illusionen av att både följa brevskrivaren genom alla vardagslivets trivialiteter och möta författarjaget mitt i den skapande processen.

Knappast några litterära texter från upplysningstiden kan tävla med breven till Sophie Volland i fråga om livlighet, expressivitet och spontan livsglädje. Närheten till det talade ordet tillät författaren att på ett övertygande sätt förmedla de mest skiftande intryck och känsloupplevelser. Desto märkligare är det att de samtidigt, som i föreliggande avhandling, låter sig analyseras i termer av medveten konstruktion och även inordnas i ett övergripande idé- och genrehistoriskt sammanhang.

Odile Richard-Pauchets syfte är att belysa brevsformens centrala betydelse för Diderot som författare, dess praktiska modaliteter, de möjligheter till en radikaliserings av språket den erbjuder och, inte minst, dess erotiska uttryckspotential. I fokus befinner sig hela tiden adressaten Sophie, vars personlighet ses som en emblematiske figur inte bara för breven utan för hela Diderots verk.

Avhandlingens fokus är alltså inte i första hand historiskt-biografiskt, men det kan ändå vara motiverat att här inledningsvis säga något om brevens yttre tillkomsthistoria. Man vet egentligen inte så mycket om Sophie Volland, förutom att hon var tre år yngre än Diderot, alltså född 1716, och dotter till en stallmästare. Diderot hade gjort hennes bekantskap hos en av hennes systrar. De träffades sedan regelbundet i moderns hem fram till 1760. Detta år inträffade en förändring i deras umgänge, föranledd av att modern överraskat paret i en öm situation. Den 44-åriga Volland förvisades i halvårsperioder till familjegodset Isle-de-Marne och hölls dessemellan under uppsikt i Paris. I fortsättningen kunde hon och Diderot bara mötas offentligt, på en bänk i Palais-Royal, med Sophie Vollands favoritsyster som förkläde. De korresponderade emellertid ofta och regelbundet, närmare bestämt två gånger i veckan, via ombud för att undvika att breven skulle hamna i orätta händer. Sophie Vollands brev har alla gått förlorade; troligtvis förstördes de av hennes anhöriga. Av Diderots egna brev – deras antal uppskattas till 553 – finns bara en tredjedel, eller noga räknat 189, bevarade. Men

detta har visat sig tillräckligt för att ha gett dem en oomtvistad plats i världslitteraturen.

Persongalleriet i breven domineras av kretsen kring den namnkunnige materialisten baron d'Holbach, samlad på dennes lantgods Grandval, varifrån många av breven avsändes. Förutom baronen och hans hustru, båda ganska tystlåtna, möter vi hans pratglada svärmor, Madame d'Aine, den vittra Madame d'Épinay, mätress till den ovan nämnde Frédéric Melchior Grimm som också tillhörde sällskapet, och ett antal andra författare, abbéer och så vidare.

Den mogna kvinna som är Diderots förtrogna, som får ta del av hans hemligheter, lyssna till hans känsloutbrott och vara den första att konfronteras med hans nya idéer, framstår vid läsningen närmast som en idealgestalt, en intelligent och insiktsfull person med vissa moderliga drag. Men hon är på samma gång i Diderots ögon en vacker kvinna, som han längtar efter att få förföra. Brevvännen kan dessutom i överförd mening upplevas som författarens eget alter ego och breven förvandlas då till maskerade »solilokvier», samtal som Diderot, denne dialogens mästare, för med sig själv.

Odile Richard-Pauchet ser brevformen som en möjlighet för Diderot att förverkliga sina djupaste litterära ambitioner. »Korrespondensen är dagboken över Diderots verk, men framför allt över hans postuma verk; det är Essän, inte om hans själ som hos Montaigne, men om hans idéer, ett slags permanent intellektuellt laboratorium.» Så skrev Diderot-kännaren Yves Benot redan 1961 i en artikel i tidskriften *La Pensée*. Benot var en av de första som uppfattade Volland-brevens funktion som »matris» för resten av verket. Citatet återges på undanskymd plats i avhandlingen (s. 245, not 103) men hade kunnat stå som dess motto.

Studien är indelad i fyra huvudavsnitt, varav det första behandlar bakgrunden till och formerna för en brevförbindelse som denna. Det är ofrånkomligt att det i hög grad rörde sig om en form av självförverkligande och självbespeglning hos den manlige kontrahenten. I Emmanuel Levinas anda (men utan att denne nämns) undersöks betydelsen av att bli sedd, och Sophie beskrivs, inte minst tack vare sin förmåga att lyssna, som den ideala brevvännen. Efter en »prövoperiod» (*période d'essai*) uppstår ett förtroendeförhållande, en »brevpakt» (*pacte épistolaire*) mellan parterna, innebärande att brevväxlingen i sig blir en viktig del av deras relation. Även de yttre förutsättningarna för en korrespondens studeras – hur breven befordrades och överlämnades, deras varierande längd, ämnesval och grad av intimitet. De båda älskande hade ett viktigt stöd i den »upp-

lyste brevberaren» Étienne-Noël Damilaville, en hög tjänsteman inom skatteförvaltningen, medarbetare i *la Grande Encyclopédie* och korrespondent till Voltaire, vars epitet *facteur des lumières* även kan läsas som »förmedlare av upplysning». Som beredvillig »kärlekspostiljon» åt vännen Diderot lät han de båda kontrahenterna ta del av sina egna, av tjänsten betingade särskilda rättigheter till försegling och portobefrielse.

Diderot har i sin korrespondens hämtat inspiration från klassiska brevskrivare som Cicero, Abélard, Madame de Sévigné och Richardson, men i synnerhet från två skenbart så skilda gestalter som Seneca och Rousseau. Stilistiskt varandras motsatser – Seneca koncis och skarp (*coupé*), Rousseau ymnigt flödande, »lövrik» (*feuillu*) – förenades de i sin kärlek till höga ideal som ärlighet och dygd. Diderot, som Rousseau efter brytningen uppfattade som sin »frère ennemi», ogillade excesserna, de många utropen och den enligt hans synsätt förkonstlade stilen i *La Nouvelle Héloïse*, men delade den forne vännens principiella kritik av tidens onaturliga litterära språk. Han såg Rousseaus banbrytande brevromans värde som *anti-manuel*, dess implicita protest mot förljugenheten och kylan i de officiella brevställarna.

Richard-Pauchet går inte så långt som att hävda att breven skall uppfattas som delar i ett planerat verk, även om vissa tecken pekar i en sådan riktning, såsom det faktum att kopior av ett antal brev sändes till Katarina II av Ryssland. Diderot diskuterar inte brevromanen som genre och framlägger ingen teori för denna (*esthétique épistolaire*). Däremot brukar han gärna termen dagbok (*journal*) och kallar sig även själv underordnad dagboks författare (*diariste*). Vissa forskare har till och med velat tolka Diderots »dialog med sig själv» som ett embryo till romantikens »intima» dagbok (*journal intime*). Att skrivkonsten över huvud taget uppkommit är för honom en naturlig följd av behovet att förnya sitt trohetslöfte även i den älskades frånvaro, en i grunden beklaglig nödvändighet som uppstod i det ögonblick »då det inte längre fanns något förtroende i världen» (odaterat brevfragment, citerat s. 86).

Det förefaller föga troligt att den store filosofen haft de brevromaner som skrevs av tidens kvinnliga författare särskilt i åtanke. Däremot kunde man kanske ha väntat sig att de skulle ha uppmärksamrats i en avhandling som denna. Jag tänker på namn som Madame de Graffigny (*Lettres d'une Péruvienne*), Madame Riccoboni (*Lettres de mistress Fanni Butlerd*) och, speciellt i detta sammanhang, den till Diderots vänkrets hörande Madame d'Épinay (*Histoire de Madame de Montbrillant*).

I det andra huvudavsnittet studeras brevens ofta påtalade sensualitet, uppfattad som ett spänningsförhållande mellan avstånd och sammansmältning som kom till uttryck i författarens relation till den tillbeddas kropp. Sophies yttre behag nämns visserligen inte så ofta i breven, men Odile Richard-Pauchet spårar i gengäld ett antal erotiska substitut för sådana direkta anspelningar, såsom när Denis till avsked rituellt kysser Sophies ring, fötter eller porträtt. I denna »epistolära fetischism» utgör själva skrivandet, där det svarta bläcket fästs på det vita pappersarket, »noir sur blanc», en form av kärleksakt. Den 50-åriga brevskrivaren, fordom en *jeune libertin*, hoppas allrtjämt kunna förbli en *jeune vieillard* men räds en förvandling till *vieillard lubrique*, liderlig gubbe. Konstkritikern Diderot, som etablerat sig inom genren med sina årliga *Salons*, belyser detta dilemma i sin kommentar till den inom konsten omhuldade bibliska myten om Susanna i badet. Motivet med Joakims dygdiga hustru aktualiserar två motstridiga aspekter på den manliga driften genom att på en gång förmedla den moraliskt förkastliga bilden av lössläppt liderlighet inför den nakna kvinnokroppen och den uppbyggliga bilden av »kyskheten, blygseln, den gripande skönheten hos en klok kvinna som håller på sig» (s. 181). Genom att de båda bilderna exponeras simultant ges betraktaren en möjlighet att acceptera den dualism som är inherent i mänskliga relationer och därmed också sin egen voyeurism.

I det tredje huvudavsnittet studeras brevskrivarens sökande efter ordning och kontinuitet, hans önskan att förse både världen och det undflyende egna jaget med en gripbar och varaktig identitet. Men en beredskap till förändring ter sig i lika mån eftersträvansvärd. Brevet blir metaforer för författarens mångfasetterade verklighetsuppfattning. Om de vid något tillfälle blir oönsade kan detta vara nog så smärtsamt för älskaren, men det stimulerar samtidigt konstnärens kreativitet. Samtalen med Sophie innebär att »splittra» eller »sprida ut» sitt jag för att sedan åter »samlas in» det. Såväl jaget som världen präglas av mångfald och diskontinuitet. Diderot löser detta dilemma genom ett »heuristiskt» förfaringsätt, att ständigt på nytt konfrontera skenbara eller verkliga motsatser för att ur dessa skapa synteser. Tre metaforer för detta identitetssökande och för strävan att bygga sammanhängande och systematiska tankemönster är enligt Richard-Pauchet särskilt vanligt förekommande i breven: byggnaden, trädstammen och länken (*l'édifice, le tronc, le lien*).

I den fjärde avdelningen, slutligen, studeras fysonomin som förmedlare av känslor. 1700-talet blev,

som bland andra Jean Starobinski hävdar, tack vare insikten om naturens oändliga förmåga till förnyelse och variation, porträttkonstens speciella århundrade. Den »materialistiska revolutionen», insikten om det kroppsligas primat, ledde till uppfattningen att språket var otillräckligt för att fånga en komplex och undflyende verklighet annat än i form av konkreta metaforer som spegeln eller porträttet. I enlighet med tidens benägenhet att ställa målarkonsten och musiken framför de »intellektuella» konsterna förtrötts Diderot inte att måla sådana bilder av sig själv, för att övertyga Sophie om äktheten i sina känslor. Men inte bara det mänskliga ansiktet utan även lantliga parker och lundar, bäckar och fontäner kan fungera som förstärkande projiceringspunkter för känslor, speglingar av själsliga tillstånd. Att det yttre rummet uppfattas som teaterscen är inte exklusivt för Diderot utan något som präglar hela den europeiska kulturen under 1700-talet. Men han går ett steg längre genom att i breven skapa imaginära miljöer, ett »litet slott», en »filosofisk promenadstig», där de älskande rör sig och samtalar på samma sätt som Saint-Preux och Julie på slottet Clarens.

Avhandlingen bygger, som antytts, på ett stort antal nutida textutgivares och analytikers insatser och upptäckter, främst när det gäller uppfattningen av breven till Sophie Volland som utkast till en sammanhängande dagbok och som emblematiserande matris. Kapitelrubrikerna anknuter till olika element i denna helhet. Men studiens originalitet ligger mindre i det i och för sig förtjänstfulla och inträngande sätt varpå dessa enskildheter studeras och kartläggs. Snarare återfinns den just i den övergripande strävan att förstå brevsamlingen som koherent litterärt verk och i synen på Sophie Volland som katalysator för Diderots egna idéer och inkarnation av den idealiska brevvännen och den »visdom» hennes namn symboliserar. Framställningens klarhet och elegans bidrar till att göra boken till en värdig och läsvärd hyllning av den moderna brevkonstens oöverträffade mästare.

Sven Björkman

Hedvig Schönback, *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet* (Stockholm: Stockholmia, 2008). 347 s.

Denna avhandling, framlagd vid Nordiska museets forskarskola, är tvärvetenskaplig med en bas i konstve-

tenskap, men den uppstår frågor och element från inte minst medicin- och socialhistoria. Tidsramen bakåt motiveras av att de döda då började flyttas från kyrkan till begravningsplatser längre bort medan slutpunkten markeras av invigningen av Norra begravningsplatsen i Stockholm 1827. Geografiskt täcker framställningen nuvarande Sverige, medan Finland på något undantag när inte behandlas. Avhandlingen kan sägas handla om förhållandet mellan begreppen »kyrkogård» och »begravningsplats». Ett kort avsnitt ställer dem mot varandra. För de olika byggnader som följde med förändringen mot det senare används ordet »bisättningsbyggnad». I forskningsöversikten utpekas tunga internationella namn som Philippe Ariès, Michel Foucault och Thomas Laqueur, bland svenska märks Gregor Paulssons *Svensk stad* och Göran Lindahls studie *Grav och rum*, för en senare period Emilie Karlsmos avhandling om gravkapell under 1900-talet.

Perspektivet är brett. Ett avsnitt redogör för periodens kyrkogårdsutveckling utomlands, för teoretiker som Hirschfeld och kyrkogårdar i Herrnhut och Dessau. Tydliga relationer visar sig svåra att fastslå. Det är 45 svenska »objekt» som undersöks, varav 33 togs i bruk under perioden. Överintendenten Carl Johan Cronstedt var pionjär 1767 genom att vilja placera kyrkogården i finska Kaskö utanför staden »till undvikande af osunda dunsters skadeliga påföljder». Inom nuvarande Sverige verkar Säter ha varit först med en begravningsplats inrättad nordost om staden på 1770-talet. (Trots stadsprivilegier från 1650-tal var Säter närmast en by med under 500 invånare.) Ett översiktligt kapitel rikt på bilder panorerer över det svenska gravlandskapet. Nedslag görs inte bara i Stockholm och Göteborg utan även i Vänersborg, Nyköping, Uppsala. Den sistnämnda begravningsplatsen från 1794 har fått sin särskilda betydelse både som meditationsplats för Carolina Redivivas forskare och för turister som söker sig till Dag Hammarskjölds grav. Ingen mindre än Fredrik Magnus Piper ritade kyrkogårdar för Vänersborg, Linköping, Norrköping, Uddevala och Ystad utifrån tillsända kartor men utan studier på ort och ställe. Alldeles tydligt fanns i hans fall höga konstnärliga ambitioner med pyramider och andra dödsattribut placerade i landskapet och med slokbjörkar och italienska popplar som inramning. Bakom Lunds begravningsplats, invigd 1816, stod Fredrik Blom. Stafetten gick vidare till Olof Tempelman, vars ritningar till begravningsplats i Borås andas tung och massiv klassicism. Den mindre kände Jakob Wilhelm Gers anlätades för Norrköping, Gävle, Malmö och Visby. I Stockholm grep sig flera ak-

törer an frågan, bland annat Carl Christoffer Gjörwell d.y. och stadsingenjören Hieronymus von der Burg. Vid invigningen 1827 höll Johan Olof Wallin ett berömt tal om »den stilla staden».

Denna kartläggning kan inte ha varit enkel utan krävt åtskilliga arkivbesök. Överintendentensämbetet styrde och fördelade uppdragen, en instans som uppenbarligen skall ägnas en avhandling av konstvetaren Cathrine Mellander. Schönbäck vänder sig mot uppfattningen att dessa begravningsplatsers utformning var en utlöpare av 1790-talets trädgårdskonst enligt modeller i Hirschfelds *Theorie der Gartenkunst*. Piper är här ett undantag. I stället vill hon se linjen från äldre stadsplanetradition där rätvinklighet och symmetri härskade. Det var inte mystik eller estetik som bestämde så mycket som praktiska hänsyn. Kronologiskt ligger också utflyttningen från kyrkan tidigare än Hirschfeld och utgick bland annat från sanitära frågor. Trots att de kungliga brev av 1805 som påbjöd en reform omfattade både städer och byar var det bara i städerna förändring skedde.

Under hela 1700-talet fanns en kritik mot oordnande och ohygieniska gravar i kyrkor och inne i städer, men möjligheten att omvandla kyrkogården till promenadplats eller park hejdades av dess speciella sakrosankta karaktär. Ett kapitel med titeln »De döda som ett samhällsproblem» kunde räre ha kallats »De döda som sanitär olägenhet». De döda kropparna uppfattades allt oftare som en smittorisk. »Sjuttonhundratalet luktade illa» skriver Schönbäck, och så var det säkert. Lukten i sig är förstas inte tillräckligt som argument. Rimligen luktade det inte värre på 1700-talet än under föregående sekel. Miasma, smittsam luft, ansågs vara en viktig orsak till många sjukdomar. Kontagion, partiklar i luften eller rentav levande små djur, utgjorde den mindre omfattade motförklaringen. Gång på gång återkom man till temat om kyrkornas obehagliga och farliga likstank, i pressen, i dissertationer, i medicinska traktater. Pesten 1710 skapade en erfarenhetsram som man inte kunde bortse från. Staden i sig var en värre pesthärd än landsbygden. Tabellverket skulle bringa reda i sådana förhållanden och flytten av kyrkogården var samma andas barn. Av Pehr Wargentins statistik vet vi också att dödligheten i Stockholm var högre än på andra håll. Här fanns möjligheter att göra nationalekonomiska vinster.

Som synes kan man förbinda ämnet med upplysningstemat och frågan om ett sådant fanns i Sverige. Svaret hänger på om man väljer en smalare (Frängsmyr) eller bredare (Nyman m.fl.) tolkning. Förfat-

tarinnan lutar åt den senare och diskuterar vidare om kyrkogården speglade en sekularisering. Kyrkogården, som tidigare varit knuten till kyrkan, omvandlades till en begravningsplats placerad i ett världsligare sammanhang. Frågan var dock hela tiden en sak för prästerskapet, framhåller Schönback, också begravningsplatserna kunde helgas; de var inte byggda på upplysningens principer. Men en invändning är att prästerskapet som en del av statskyrkan också kan tänkas ha varit del av sekulariseringen. Schönback's resonemang är onödigt försiktigt och en smula för kortfattat. Mer kunde till exempel sägas på frågan om vem kyrkogården var till för – de döda eller de efterlevande. Det medicinska perspektivet är tacksamt och ofrånkomligt om man ser upplysningen som en del av modernismens utveckling.

Kapitlet »Förgängsens skådeplats. Begravningsplatsen, graven och den enskilde» tar sin utgångspunkt i Goethes *Die Wahlverwandtschaften* (1809) och pekar på Foucaults iakttagelse att den personliga gravplatsen får en större betydelse från 1800-talets början. Var den sedan låg var inte avgörande. Från Goethes Olymp förflyttas läsaren ånyo till Säter och den trettioåriga tvisten om begravningsplatsens placering, samt till Ystad och resonemang om att de mindre bemedlade kunde ligga där ute men inte de bättre. Sådana tvära kast hör till temat. De nya kyrkogårdarna ledde också till att själva jordfästningen förändrades – det blev två ceremonier med en enklare ute vid begravningsplatsen. Antalet frågor ökar: Vilka var för och vilka emot nyordningarna? Hur ställde sig media? Vad var den dödes egen vilja? Exempel ges på samhällsnyttiga medborgare som ville vara goda föredömen. Intressant är avsnittet »Begravningsplatsens sociala topografi». En generell kategorisering var allmängravar, fattiggravar och köpta gravar placerade i olika kvarter; ett särskilt avsattes för självmördarna. Och vad skall en grav kosta och över vilken tidshorisont? Trots allt tal om dödens demokrati reflekterade kyrkogården »de levandes stad», med den viktiga skillnaden att borgerskapet alldeles tydligt ryckte fram. Familjeidealen med sina gravar markeras också kraftigt. Den resta gravstenen kom i mer allmänt bruk runt år 1800. Den nya borgerligheten strävade efter att manifesteras sig i »den stilla staden».

Avhandlingen erbjuder alltså en användbar kartläggning. En utomstående kan tycka att arkitektur- aspekterna innehåller många svårigheter: programuttalanden är få, ritningar finns men inte alltid till det färdiga resultatet (illustreringen visar inte sällan byggnader uppförda långt efter avhandlingens tidsgränser), de intressanta sociala frågorna knackar på

och hotar att ta över. Enskilda arkitekturelement jämförs dock i ett större avsnitt, privata gravkor, murar, staket och diken samt vegetation. Men begreppet »betsättningsbyggnader» känns som en sentida konstruktion, »likhus» eller »likbod» var väl de brukade. Sådana fanns, exempelvis längorna vid Tyska kyrkan i Stockholm. Men någon riktig framgång var inte de privata gravkoren i Sverige under den studerade tiden. Träden blev allt vanligare, konstaterar Schönback, och det av praktiska skäl. De gav en behaglig lukt och de förbättrade en annars smittsam luft. Hirschfeld och Piper ville med träden skapa ett rum som gav känslor. Träd var framför allt sunda men också vackra, fastän rot-systemen kunde äta sig ner bland människokropparna. Man tycks ha föredragit lövträd i stället för mörka granar, även om deras doft var upplivande. Ett avsnitt vetenskapshistoria om Priestley och Ingenhousz, som rapporterade om fotosyntesen i *Åbo Tidningar* 1783, är ett vackert exempel på vetenskapens roll i den nyttiga 1700-talsdebatten.

Det finns många möjliga linjer att dra, men de är sällan raka eller obrutna. Idébakgrund och arkitekternas förslag i förhållande till kyrkorådsdiskussionerna rör sig på olika nivåer som kräver viss vighet från forskaren. Det är onekligen ett ganska långt steg mellan Charlottes (eller Goethes) estetiska motiv för gravplacering och verklighetens diskussioner om priset för att transportera den döde ut till den nya begravningsplatsen. Ett svårbemästrat problem ligger i att hålla samman dessa nivåer liksom att göra rättvisa åt hela begravningslandet Sverige, från Ystad till Umeå, och från Uddevalla till Visby. Avhandlingen rör som sagt mycket mer än arkitekturfrågor och blir åtminstone för idéhistorikern intressantare ju längre den lider. Av naturliga skäl är illustrationen särskilt ymnig i det tidiga kapitlet om ritningar och planer; de 100 sidorna upptar kanske hälften av bilderna. Illustreringen är genomgående bra och i färg, men en inte oviktig detalj är att bilderna inte är numrerade, vilket gör att man inte omedelbart kan gå från ett textställe till illustrationen. Exempelvis behandlas (s. 154) Blom och Carlssons ritning till Norra begravningsplatsen i Stockholm i ett stycke som behandlar tiden omkring 1810. Vad som strax därpå följer (s. 158) visar sig vara deras ritning till kapellet från 1855. Det är alltså inte alltid så lätt att följa framställningen från text till bild.

Dokumentation är annars pålitlig. Det arkitekturhistoriska ger inte plats för gravkonsten i sig, där det finns en del ytterligare litteratur att anföra (t.ex. Hans Hammarskjölds och Per Wästbergs färiska bok). Inte

heller det personhistoriska, som kunde fått boken att svämma över alla bräddar, har beretts utrymme. Det är inte heller dödsförloppet i sig som ligger i fokus utan »den färdiga döden». Man hade kunnat önska en tydligare avvägning mellan å ena sidan omsorgen om den döde och minnet, å andra sidan de efterlevandes intressen. Louise Hagbergs klassiska *När döden gästar* (1937) anförs, men inte ett viktigt senare arbete: Birgitte Kraghs *Til jord skal du blive. Dödens och begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780–1990* (2003). Det behandlar utförligt kyrkogården för samma tid, men då lantkyrkogården.

Några randanmärkningar till trots är detta en avhandling som genom både sitt ämne och dess behandling förtjänar ett noggrant studium och beröm. Författaren har gott väderkorn och går dit näsan pekar. Det lönar sig att följa efter. Nästa steg var likbränningsdebatten och krematoriet vid förra sekelskiftet. I dag vill många få sin aska spridd för vinden.

Gunnar Broberg

Henrika Tandefelt, *Konsten att härskas: Gustaf III inför sina undersåtar* (Helsingfors & Stockholm: Svenska Litteratursällskapet i Finland/Atlantis, 2008). 439 s.

Denna välskrivna och rikt illustrerade bok, som är en omarbetad version av författarens doktorsavhandling i historia från år 2007, kretsar kring Gustav III:s olika sätt att manifesteras och legitimeras sitt maktinnehav. Genom att undersöka kungens »mål och medel som maktutövande konung» från 1772 till 1790 vill Tandefelt begripliggöra den logik som styrde regerandet samt det system som gjorde »kungens härskande förnuftigt och ändamålsenligt» enligt de normer och praktiker som rådde under 1700-talets andra hälft. Det handlar således inte om att utifrån moderna föreställningar om rationalitet bedöma kungens handlingar i olika situationer, utan snarare om att utifrån de uppfattningar som existerade i kungens samtid förstå det handlingsmönster som låg bakom den kungliga praktiken. En sådan förståelse försöker författaren uppnå genom att undersöka kungens handlingar över tid, samt genom att lyfta fram hur andra regenter i Europa, som till exempel Katarina II i Ryssland eller Fredrik II i Preussen, hanterade liknande situationer. Tandefelt koncentrerar analysen till de ceremonier, symboler och språk som kringgärdade kungens agerande. Syftet är att

på så sätt få en bättre förståelse av det gustavianska enväldets politiska kultur.

Syftet innebär att Tandefelts undersökning anknyter på ett explicit sätt till den kulturella vändning som under de senaste åren har dominerat så mycket av forskningen om 1700-talets politiska historia. Framställningen har sålunda många beröringspunkter med till exempel Peter Burkes *The Fabrication of Louis XIV* eller Keith Michael Bakers *Inventing the French Revolution*. Även i tidigare svensk forskning, som Mikael Alms *Kungord i elfte timmen* och Jakob Christenssons *Lyckoriket*, har liknande perspektiv använts för att förstå det gustavianska enväldet. Tandefelts angreppssätt är följaktligen inte nytt. Det är också tydligt att det inte finns någon ambition från författarens sida att polemisera mot nämnda forskares slutsatser. I stället framhåller hon att analysen syftar till att komplettera deras undersökningar genom att visa hur »medaljer och tal» samverkade med »politisk praxis, ceremonier, konstverk och dikt». Vad detta påstående egentligen innebär är oklart i bokens inledning, men efterhand förstår man att författaren använder delvis annat källmaterial och analyserar andra konkreta politiska situationer än dem som Alm och Christensson har undersökt.

Den polemiska udden är i stället riktad mot framför allt Erik Lönnroths framställning *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* från 1986. Tandefelt hävdar att Lönnroth och andra med honom har fokuserat för mycket på personen Gustav III i sina försök att förstå kungens handlingar. Lönnroth har till exempel framhållit kungens »hysteriska och egocentriska personlighet» som en viktig förklaring till agerandet, vilket Tandefelt ser som en förenkling. Hon betonar i stället det mer systematiska och medvetna i agerandet, vilket antyder att det inte styrdes av en enskild persons inklinationer. Snarare rörde det sig om ett konungligt sätt att agera som Gustav III delade med många av sina samtida europeiska regenter. Just denna betoning på det komparativa för att förstå kungens agerande är en av styrkorna med boken.

Det politiskt-kulturella angreppssättet innebär att definitionen av vad som var politik under 1700-talet breddas och att situationer och arenor som tidigare forskare har förbisett lyfts fram. Följaktligen är det i synnerhet den kungliga politiska praktiken utanför rådsmanträdena, riksdagarna och de diplomatiska förhandlingarna som Tandefelt undersöker. Närmare bestämt fokuserar hon på tre områden: den kungliga utnämnings- och belöningspolitiken, instiftandet av Vasa hovrätt på 1770-talet och det ryska kriget 1788–

1790. Det är framförallt de ceremoniella, symboliska och diskursiva aspekterna kring dessa företeelser som författaren lyfter fram genom att analysera en rad olika källmaterial såsom kungens egenhändiga anteckningar, tal, ceremoniordningar, tidningar och dikter. Man saknar dock en diskussion kring varför just dessa tre områden är så bra för att besvara bokens frågeställningar. Urvalet innebär visserligen en spridning över tid, men det ekonomiska området är exempelvis helt förbiset. Statsfinansiella åtgärder, som myntrealisationen 1776 eller riksgäldskontorets instiftande 1789, hade kunnat ge nya insikter om kungens legitimitetssträvanden, inte minst med tanke på att värdet på landets sedlar och mynt påverkade alla invånare i riket. Vilka konsekvenser urvalet av undersökningar har fått för de generaliseringar som kan göras om det gustavianska enväldets politiska kultur borde följaktligen ha diskuterats mer i framställningen.

Ett annat spørsmål som författaren hade kunnat diskutera mer är den starka betoningen på de budskap som kungen och hans närmaste män förmedlade. Styrkan med ett sådant angreppssätt är att det blir tydligt hur viktigt det ceremoniella och det symboliska var för kungen samt hur mycket tid och tankemöda som lades på dessa aspekter. Däremot blir det oklart gentemot *vem* som dessa budskap egentligen riktades och framför allt på vad sätt de kungliga budskapen anpassades till den kritik som hade riktats eller kunde tänkas riktas mot den förda politiken. Mycket av maktutövningen handlade om en kontinuerlig kommunikation mellan överhet och undersåtar, vilket innebär att politiken på många sätt formades av denna kommunikation. Följden av denna insikt blir att man inte enbart kan se till vad makthavarna framförde eller gjorde, utan man måste, som Linda Oja och Karin Sennfeldt har föreslagit i en artikel i *Historisk tidskrift* 126:4 (2006), »sammanföra hög och låg» i undersökningen för att förstå den politiska kulturen i ett samhälle. I Tandefelts fall betyder detta förslag att mottagandet av de kungliga budskapen bör inkluderas i analysen för att man ska förstå det kungliga agerandet.

Denna kritik mot själva utgångspunkterna för studien innebär emellertid inte att de undersökningar som faktiskt görs är ointressanta eller att det inte presenteras nya slutsatser. I den första delstudien, som fokuserar på den kungliga belönings- och utnämningsspolitiken, visar Tandefelt på ett övertygande och bra sätt hur kungen använde olika belöningsinstrument för att skapa stöd för sin regim och för den förda politiken hos samhällseliten efter statskuppen 1772. Problemet för

Gustav III var att de flesta höga ämbetsmän och officerare, samt ledande präster och borgare, hade deltagit i det politiska livet under frihetstiden, vilket innebar att de kunde misstänkas hysa sympatier för det gamla politiska systemet. Det blev därför nödvändigt för kungen att först och främst belöna de individer som hade varit behjälpliga vid själva kuppen, men också att övertala andra om det förträffliga med den nya ordningen. Ett verktyg för att åstadkomma detta centrala politiska mål blev att belöna personerna i fråga på olika sätt.

Tandefelt betonar följaktligen hur kungen till exempel använde nobiliseringar och befordran till högre tjänster för att gynna officerare och ämbetsmän. Kungen såg också till att göra de familjer som hade blivit adlade efter 1762 (då riddarhuset hade stoppat all vidare introduktion) till fullvärdiga medlemmar av den adliga korporationen. Därmed markerade han sin nåd och den skillnad som existerade mellan den gamla och nya regimen. Tandefelt lyfter även fram hur aktiv Gustav III var när det gällde att utveckla ordensväsendet för politiska syften. Bland annat visar hon hur nästan alla som på ett eller annat sätt hade spelat en roll vid statskuppen föräddades med en orden.

Undersökningen om belöningsystemet är mycket intressant, i synnerhet som hela spektrat av olika nådevedermälen tas med. Delstudien hade dock kunnat förstärkas än mer om också de politiska gränser som existerade kring utnämningarna tagits upp till behandling. När fungerade det till exempel inte för kungen att använda utnämningar för att få med sig personer på sin linje och vad berodde sådana svårigheter på? Genom att undersöka bland annat Carl Fredrik Pechlins, eller någon annan inflytelserik oppositionell persons agerande efter statskuppen hade lojalitetsbandens mekanismer och begränsningar kunnat tydliggöras ytterligare.

I bokens andra delstudie analyserar Tandefelt grundandet av Vasa hovrätt under 1770-talet. Grundandet innefattade två separata men sammankopplade delar, nämligen först de ceremonier som arrangerades i Stockholm då beslutet fattades och sedan uppförandet och invigningen av den domstolsbyggnad i Vasa som hyste hovrätten. Genom att betona denna process klargör författaren att det centrala budskapet om en kung som månade om rättvisan och den inre freden i samhället löpte som en röd tråd genom alla tal och symboliska yttringar som presenterades för åhörare och betraktare i både Stockholm och Vasa. Med andra ord visas på ett spännande sätt hur budskapet gick från uttalade ambitioner och mål i huvudstaden till ett konkret manifesterande i byggnadens arkitektur i Vasa. De

olika platserna och tidpunkterna sammanlänkades via olika ceremonier, vilka hade som explicit syfte att hylla Gustav III som en rättrådlig kung. Samtidigt framhåller Tandefelt att de rättsliga förändringarna i Finland var del av ett större reformprojekt som inkluderade både räfster med ämbetsmännen vid Göta hovrätt och avskaffandet av dödsstraffet för vissa brott.

Staden Vasa fick i och med hovrättsbyggnaden ett tydligt prov på den gustavianska kungamaktens intresse för förhållandena i Finland i allmänhet och Österbotten i synnerhet. De materiella resurser som fanns tillgängliga för offentliga byggnader var dock inte oändliga, vilket inte minst visades då flera av de detaljer som arkitekten hade tänkt sig skulle smycka byggnaden inte materialiserades och då man lät landshövdingeresidenset i staden förfalla. Särskilt beslutet att inte lägga pengar på en renovering av landshövdingens residens väcker frågor om de tolkningar som invånarna i Vasa kunde tänkas göra om maktförhållandena i regionen och de prioriteringar som gjordes. Rimligen borde satsningarna på hovrätten, samtidigt som länsförvaltningens byggnad negligerades, ha inneburit att landshövdingens relativa inflytande påverkades negativt på ett symboliskt plan. Eftersom landshövdingen var kungens representant i regionen borde en sådan statusförskjutning också ha påverkat uppfattningarna om kungen. Det hade således varit intressant om Tandefelt hade diskuterat mer kring vilka budskap om kungens samhällsordning som hovrättsbyggnaden och landshövdingens residens tillsammans signalerade till stadens invånare och besökare.

Från de rättsliga reformerna under 1770-talet går sedan Tandefelt över till kriget mot Ryssland 1788–1790. Detta är bokens tredje och sista delstudie och i inledningen av denna undersökning argumenterar författaren för att också kriget har en kulturhistoria. Hon menar sålunda att kriget inte bara genomfördes utifrån enskilda aktörers strategiska överväganden eller med hjälp av materiella resurser, utan att krigshandlingarna även »bär på budskap som är medvetet eller omedvetet sända till mottagare i samtiden och i eftervärlden». I syfte att förstå denna kulturhistoria undersöker Tandefelt de estetiska föreställningarna kring och bilderna om kriget, vilka planerades och framfördes av kungen och hans närmaste män. Följaktligen analyseras bland annat hur kungens avfärd till Finland iscensattes, hur slaget vid Hogland framställdes och hur segern vid Svenskund firades.

Analysen av den första av dessa händelser visar på ett övertygande sätt hur viktigt historien var för Gustav

III. Bland annat skedde avfärden från Stockholm samma dag som Gustav II Adolf hade lämnat huvudstaden för Preussen. Det historiska markerades också genom att kungen bar en jacka som var sydd i 1620-talets stil, att han hade Karl XII:s värja vid sin sida och att han bar Karl XI:s hatt. Andra liknande markeringar, som att underteckna freden i Värälä 1790 på årsdagen för statsvälvningen, tydliggör att tidpunkterna för agerandena var valda med omsorg och att det förflyttna påverkade kungens handlande.

En annan intressant aspekt, som Tandefelt lyfter fram, är att de segerceremonier som arrangerades på svensk sida efter slaget vid Hogland hade sina motsvarigheter på rysk sida. För både Katarina II och Gustav III var det följaktligen viktigt att framhålla att slaget var en seger och att deras officerare var hjältar, vilket befäster bilden av att de ceremonier och andra hyllningsuttryck som användes var del av en väletablerad repertoar som användes över hela Europa vid denna tid. Gustav III var på så sätt inte mer »teatralisk» än någon annan europeisk 1700-talsregent. Komparationen tydliggör också att kriget mellan Ryssland och Sverige verkar ha haft en relativt större betydelse på både ett symboliskt och ett reellt plan för Gustav III än för Katarina II. I Ryssland fokuserade man nämligen först och främst på konflikten med det osmanska riket, vilket bland annat manifesterades vid de ceremonier som det ryska hovet arrangerade.

Tandefelts analyser leder således till ny kunskap om betydelsen av de symboliska aspekterna kring kriget. Jag håller följaktligen med om att kriget har en kulturhistoria. Frågan är emellertid om detta perspektiv kan besvara mer övergripande frågor kring vad kungen egentligen försökte åstadkomma med sin krigspolitik. Kan man till exempel se kungens användande av Gustav II Adolf i sina ceremonier och i sitt symbolspråk under kriget som ett led i en strategi att återta den stormaktspolitiska position som hade förlorats 1721? Eller var dylika referenser bara ett försök att legitimera och upprätthålla maktinnehavet? För att besvara sådana frågor måste man kombinera kulturella perspektiv med mer materiella, som till exempel de resurser som fanns tillgängliga att realisera de politiska ambitionerna med. Liknande kombinationer av perspektiv har forskare som till exempel Linda Colley och Nicholas Rogers använt för att begripliggöra det brittiska imperiets drivkrafter under 1600- och 1700-talet.

Avslutningsvis leder Tandefelts undersökningar till nya insikter om den politiska kultur som präglade Gustav III:s tid vid makten. Hon visar hur viktiga cere-

monier och andra iscensättningar var för legitimering-
en av den nya politiska ordning som etablerades 1772
och hur mycket tid och resurser som lades på dessa ar-
rangemang. Hon visar också hur mycket av denna poli-
tik som präglades av ett behov av att markera gentemot
den gamla frihetstida regimen. Flera av komponenterna
i kungens politiska budskap har visserligen framhållits
av tidigare forskning, men bekräftas här genom analy-
ser av andra företeelser och annat källmaterial. En av
framställningens styrkor är de komparationer som görs
med andra regenter, vilka tydliggör att kungens age-
rande styrdes av en rationalitet som var etablerad bland
de flesta av Europas furstehus i slutet av 1700-talet.
Författaren hade kunnat bredda en del av undersök-
ningarna för att på så sätt få en bättre förståelse av
den logik som styrde maktutövningen och de begräns-
ningar som existerade, men det förtar inte intrycket av
att detta är en intressant och läsvärd bok som bevisar
att det kulturhistoriska perspektivet kan generera ny
kunskap om den politiska historien.

Patrik Winton

Fredrik Thisner, *Militärstatens arvegods: officerstjänstens soci-
alproduktiva funktion i Sverige och Danmark ca 1720–1800*,
Studia historica Upsaliensia 230 (Uppsala: Acta Uni-
versitatis Upsaliensis, 2007). 373 s.

Fredrik Thisner's dissertation is an interesting contri-
bution to the field of Nordic research on the eight-
eenth century, in which the officer corps and holders
of military posts have been the focus of particular in-
terest. Thisner has based his research mainly on some
earlier Swedish, Finnish and Danish studies on the
subject – in particular those of Björn Asker, Gunner
Lind, Gunnar Artéus and Kaarlo Wirilander – with
which he demonstrates his familiarity with his subject,
as he does with his research on the broader field of
office holding and social mobility. In addition to his
knowledge of his subject, Thisner demonstrates both a
command of, and competence in, the field of historical
research as well as an awareness of the complex reality
of the eighteenth century in which the officers lived
their lives.

Thisner's main question (p. 31) concerns how
seeking a military post and the position of an officer
functioned as a means for ensuring a position among
the social and power-holding elite in Sweden and Den-

mark-Norway during the period between 1720 and
1800. This strategy of upward mobility was also used
by other groups in eighteenth-century society, but evi-
dence to support this is often very hard to find because
phenomena like upward social mobility are not obvi-
ously visible. As Thisner's study shows, it is most eas-
ily identifiable in the military sphere.

Military officers were the most organized group
in eighteenth-century Nordic society. The system of
allocating military posts as an economic solution was
highly organized and the members of the officer corps
in the regiments were socially and culturally controlled
by a strict code of honour and masculine values. This
situation made them into a group that has proven to
be a very fruitful subject for a wide variety of histori-
cal research.

Thisner's dissertation is well structured and pro-
ceeds fluently with the use of metatext. The work is
divided into two main sections. The first describes the
economic role of military posts, and the second the
social dimension attached to them. Thisner's approach
to the subject is to make a comparative study between
the two Nordic military states, Denmark-Norway and
Sweden, but as he points out (p. 43, 62), the main
focus is on the Swedish officer corps. The principle
objects of his study are three infantry regiments: the
Swedish *Upplands regemente*, the Norwegian *La trondheim-
ska regementet* and the Danish *Kronprinsens regemente*.
The primary sources consist of various kinds of documents
from Sweden and Denmark such as military registers,
officers' pension-fund records and private letters from
officers.

Thisner locates his research in a socio-economic
structural context, in which he defines the state and
its military structures as a 'late feudal state' (*senfeod-
dal stat*). He also emphasizes the fact that the Nordic
countries were 'military states' (*militärstater*). Thisner
places his study in a broader theoretical context using
Pierre Bourdieu's concepts of social reproduction and
social capital.

Thisner's study opens up a view into a more com-
plex world where things are not always that apparent
and often not exactly that what they may seem to be
at first sight. Consequently, the research results often
become a subject of debate. For example, the post of
captain was not just a position that secured its incum-
bent an income, but also one that permitted him to
recognize his place – and to be recognized by others
as having such a place – in a regiment, in the army or
in society more generally. However, as Thisner shows,

research methods using a culturally broader approach produce more interesting results when the focus is not strictly limited to the economic base.

The author succeeds especially well in his research when he points out the practical functions of the field armies. The roles of different troops such as cavalry, infantry, artillery and sappers are clearly presented. Also the roles that were attached to different military posts are clearly elucidated. Such matters are important, although the research focuses on a period (1720–1800) when Sweden and Denmark did not take part in any long or major wars of the kind that had occurred during the previous century. Military customs continued to hold a central place in the minds of the people in the upper strata of society, a fact which should be better appreciated in other areas of historical research. Thisner clearly points this out when he emphasizes the need for a man to perform the role of ‘an officer and a gentleman’ among the elite.

Thisner notes that the benefits which officers gained from their posts were primarily social rather than directly economic. The problem is that this is not easily measured if the research, however comprehensive, is mainly located in a structural socio-economic context and shaped by the questions this poses. Thisner also notes that military posts and the processes by which they were obtained were essentially the same

in Sweden and Denmark, although the political and economic bases of these states were very different. This points to a slight shortcoming in the presentation of the broader theoretical context. That context, with the use of theories about social reproduction and social capital, could have helped the author to draw even more profound conclusions than he has. In this respect, the reader can look forward to Thisner extending his research on the subject.

The discussion of the problematics of using the term ‘class’ (*klass*) is also a bit unnecessary (p. 35). If they did not belong to the Noble Estate (*ofrälse*), officers simply regarded themselves members of a new estate: the ‘soldierly estate’ (*soldatstånd*), ‘military estate’ (*militärstånd*), ‘fifth estate’ (*femte stånd*), or ‘gentlefolk’ (*ståndspersoner, Adels wederlikar*), as the author of course knows.

All in all, Thisner’s dissertation is an explicit, well thought-out and constructed, broad presentation of officers’ lives in the Nordic countries in the eighteenth century and of the many factors that influenced them. It also serves as a very useful resource for research into such aspects of the officers’ lives as loan-taking, marriage bartering and many other matters that went into making up the rich and colourful life of officers at that time.

Ville Sarkamo

Mikael Alm & Britt-Inger Johansson (red.), *Scripts of Kingship: Essays on Bernadotte and Dynastic Formation in an Age of Revolution*, Opuscula Historica Upsaliensia 37 (Uppsala: Historiska institutionen, 2008). 239 s.

All form av maktutövning, har det sagts, innefattar och kräver en självlegitimerande meningsproduktion. Makten måste helt enkelt ta gestalt för att kunna föreställas och begripas; den måste symboliseras för att kunna erkännas, fruktas, respekteras, älskas. Genom att till exempel skriva in sig själv i ett nationellt porträttgalleri och genom att över huvud taget vara och framställa sig som en beskyddare av konsten, bidrog Karl XIV Johan och personer i hans närhet aktivt och mycket medvetet till meningsskapandet kring och legitimerandet av den nya ätten Bernadotte. Kanske framgångsrikast så genom galleriet på Gripsholms slott, världens första nationalporträttgalleri. I gallerimediet kunde den nye kungen utgöra sista ledet i en lång rad av monarker – därtill med tydliga likheter med landsfadern Gustav Vasa – och samtidigt inplaceras som den främste bland andra och mer samtida förtjänstfulla medborgare. Och med den nya ångbåstekniken – snart konkurrerade flera bolag på den populära rutten – tog sig människor ur bredare lager allt oftare dit från huvudstaden, med guideböcker i händerna för rätt tolkning av porträtten. Om detta, och om det aldrig realiserade men även på skisstadiet mycket talande konstmuseet på Rosendal, skriver Per Widén initierat i en rikligt och vackert illustrerade antologin *Scripts of Kingship*.

Boken är det första samlade resultatet av forskningsprojektet »En dynasti blir till: Medier, myter och makt kring Karl XIV Johan». I huvudsak rör det sig om en genomarbetad sammanställning av deltagarnas presentationer vid European Social Science and History Conference (ESSHC) i Amsterdam 2006. Projektet, som leds av litteraturvetaren Nils Ekedahl, har (enligt uppgifter på nätet) ambitionen att tvärvetenskapligt studera hur familjen Bernadotte etablerades som kunglig dynasti från 1810 till cirka 1860. Hur formades föreställningar och myter kring Karl Johan genom medieformer som tal, dikter, pjäser, ceremonier, tidningsartiklar, arkitektur och monument? Vilken roll spelade institutioner som Svenska Akademien och

Sveriges Stats-Tidning i produktionen och förmedlandet av officiellt sanktionerade föreställningar om kungamakten? En av utgångspunkterna för projektet är att allt detta utspelades i en politisk, kulturell och medial brytningstid.

Jämte Widén bidrar Solfrid Söderlind med ett slags introduktion, som bland annat argumenterar för relevansen i att studera Karl Johan (nya teoretiska och metodologiska grepp, den hittills oprövade mångvetenskapliga ansatsen samt periodens betydelse för forståelsen av vår samtida europeiska belägenhet); Mikael Alm skriver detaljerat om nytt och gammalt i fråga om representationen vid olika ceremonier, från ankomsten till Sverige och intåget i Stockholm 1810 till begravningen 1844; Britt-Inger Johansson behandlar den fysiska disponeringen av rummen på Stockholms slott och dess symboliska betydelser; Karin Hallgren redogör för kungligt meningsskapande i och kring några operor; Nils Ekedahl diskuterar olika former av förbisedd panegyrik som en form av politisk både representation och kommunikation; Cecilia Rosengren skriver om konservativa och rojalistiska publicistiska ideal och praktiker med särskild fokus på Pehr Adam Wallmark; Per Sandin redogör för olika kungliga och frivilliga associationer i både Norge och Sverige; och Torkel Jansson avslutar volymen med en lite fylligare och upplysande teckning av de nordiska politiska kulturerna i jämförande belysning (av vilken en kortare, svensk version återfinns i *Signums svenska kulturbistoria*).

Även om en del enskilda bidrag är värdefulla saknar läsaren en ordinär inledning och också någon utförligare text om projektet i stort. Åtminstone hade man önskat ett sammanknyttande efterord. Varför allt sådant utelämnats är en gåta. Trots eller kanske på grund av att jag själv är verksam vid en officiellt tvärvetenskaplig miljö, har jag inget patentsvar på vad tvärvetenskap (eller mångvetenskap som det också heter i boken) borde innebära. Men förutom att bidra till en första enkel vägledning till bokens studier, hade några inledande ord åtminstone kunnat resonera kring hur – eller över huvud taget om – de olika fallstudiernas resultat och iakttagelser förhåller sig till eller berikar varandra. (Eller hur de i en del fall mer precis bidrar till forståelsen av »dynastic formation».) Om än aldrig så preliminärt.

Går olika frilagda mönster igen? Finns där några notabla mediala utbyten och beroenden? Vilka mer övergripande analytiska frågor har styrts projektet, hur ser relevanta forskningslägen ut, och hur ser man inom projektet egentligen på medier, på makt och på myter? Vad behandlas inte, och vad har det inneburit? En sådan inledning hade väl också bort kvalificera och fördjupa det nu ganska intetsägande talet om brytningstid.

Det sammantagna resultatet har nu blivit onödigt platt och deskriptivt. Och det är synd, för flera bidrag är ambitiösa och har originella ingångar och produktionen i sig är påkostad och inbjudande. (Någonstans måste det dessvärre också sägas att citat på alla språk utom engelska förstås bör översättas. Om man vill bli förstådd av så många som möjligt, vill säga.) Under alla omständigheter har studier av symbolisk och retorisk representation, mer eller mindre strategisk och medveten, onекligen en betydande kritisk potential och befördrar på det hela taget en avvaktande hållning mot anspråksfullt polerad yta.

Patrik Lundell

Britta Andersen & Pernille Roholt (red.), *Byens adelsgård og palaer: Norden 1720–1800* ([Ebeltoft:] Skippershoved forlag, 2008). 160 s.

Dansk Center for Herregårdsforskning utgör en tvärvetenskaplig institution med intressenter som Aarhus Universitet, Arkitektskolen Aarhus, Nationalmuseet och Gammel Estrup-Herregårdsmuseet. Centret bildades 2004 med syftet att koordinera forskning kring dansk herrgårdskultur med konferenser och bred förmedling bland sina uppdrag. I antologin *Byens adelsgård og palaer* tar man ett bredare grepp och diskuterar förekomsten av stadspalats och herrgårdar samt deras olika sociala och ekonomiska förutsättningar och statusmässiga skillnader.

I elva essäer möter läsaren ett vitt spektrum av ingångar i den byggnadskultur som karakteriserade eliten i de nordiska länderna (här representerade av Danmark, Norge och i viss mån Sverige) från 1720-talet till år 1800. Tvärvetenskapligheten blir här en dygd eftersom den tillägnar varje artikel det specifika fokus som en antologi behöver för att inte hemfalla åt alltför allmänt hållna framställningar. Bokens upplägg följer också en skicklig redaktionell retorik där en oundgänglig kontextuell inramning får inleda med Ole Feldbæks tänkvärda

och med lätt hand formulerade skildring av de politiska och ekonomiska förutsättningar som i 1700-talets Danmark bidrog till ett såväl symboliskt behov som de nödvändiga medel, vilka bidrog till elitens byggnadsaktivitet. I John Enrichsens essä utvecklas denna kontextualisering med en lika nödvändig inblick i palatsbegreppets formering i Danmark och dess starka och oundgängliga koppling till den enväldiga kungamakten och den påföljande huvudstadscenteringen.

De inledande artiklarnas reflekterande hållning möts här av detaljspäckad arkitekturhistoria hos Claus M. Smidt, som noggrant redogör för det kungliga slotet Charlottenborgs tidiga historia, byggt som stadspalats för Ulrik Frederik Gyldenløve (1638–1704), Fredrik III:s »naturlige» son och tillika favorit. Smidts intressanta redogörelser för byggnadsförslag och omdaningar finner dock sin höjdpunkt i passagen kring palatsets principiella betydelse i Köpenhamns stadslandskap vid tiden för tillkomst och fullbordande. Författaren framhåller det intryck byggnaden och dess omgivningar måste ha gjort i ett i övrigt vid tiden ganska provinsialt Köpenhamn. Anläggningens italienska förebilder och barocka formspråk skulle komma att utgöra en förebild för stadspalats som symboliskt och arkitektoniskt koncept för den danska eliten på frammarsch.

Förekomsten av stadspalats i Norge får sin behandling i Geir Thomas Risåsens pedagogiska artikel. Kontextualiseringen blir här åter ett positivt inledningstema, vilket tydligt placerar in Norges position som del i en dubbelmonarki med Danmark. Risåsen väljer därefter att diskutera förekomsten av palatsliknande byggnader i Norge med en generös tillbakablick till 1600-talets första decennier och för läsaren vidare mot den byggnadsaktivitet som ägde rum under perioden 1750–1814. Författaren konstaterar att uppkomsten av herremansbostäder och stadspalats ökade markant under dessa år och hänför detta till en kapitalstark elit som omfattade såväl köpmannaklassen som personer av mer traditionell rang. En stark exportaktivitet bidrog till de ekonomiska förutsättningarna och byggnadernas utformning kom att skilja sig från de övriga borgerskapets blygsammare boningar. Intressant att notera är denna arkitekturs flerfunktionella karaktär. Byggnaderna innehöll inte bara familjernas privata våningar utan även familjeföretagets huvudkontor och dess representationslokaler. Stadspalatsen kompletterades traditionellt, i ett allmäneuropeiskt perspektiv, med representativa sommarvillor på landsbygden. Risåsens artikel är mycket informativ i sitt breda grepp kring olika byggnadsexempel relaterande till palatsbe-

greppet och ger även en välbehövlig avslutande diskussion i vilken relationen mellan de danska och norska kontexterna ges ett nödvändigt utrymme. Den norska »småskaligheten» i byggnadskulturen diskuteras som en naturlig del av olika lokala förutsättningar inom det dansk-norska riket.

Den svenska situationen belyses av Göran Alm i en artikel initialt koncentrerad kring en jämförelse mellan två arkitekter, närmare bestämt dansken Nicolai Eigtved och svensken Carl Hårleman. Alm konstaterar inledningsvis att båda utövarna, skolade i en europeisk tradition med huvudsakligen fransk och tyskt inflytande, kom att bli synonyma med stilkategoriern rokokon i sina respektive hemländer. Författaren menar dock att detta stilbegrepp hanterades olika i de båda utövarnas händer. Dansk rikedom får här symboliseras av byggnadsmaterialet sten medan den »strama» svenska stilen får nöja sig med puts. Bilden av det svenska 1700-talets byggnadskultur som »sträv» eller »stram» är numera en välkänd (och möjligen förlegad) *topos* inom den kanoniska historieskrivningen. Alm låter vidare artikeln huvudsakligen beröra Carl Hårlemans verksamhet som förnyare av den svenska herrgårdstypen. Utmärkt nog berör han, om också kortfattat, det faktum att Sveriges palatsbyggnadsperiod inte infaller under 1700-talet utan huvudsakligen under 1600-talets stormaktstid, under vilken den svenska eliten hade tydliga aristokratiska förtecken och profilerade sig i stadsrummet därefter. I en antologi som diskuterar palatsbegreppet i de nordiska länderna blir dylik information av absolut högsta vikt eftersom den utkrystalliserar skillnader, avarter och enskilda förutsättningar.

Två artiklar i boken behandlar exklusivt kungliga kontexter fastän med skiftande användningsområden. Vibeke Andersson Møller diskuterar Prinsens Palæ i Köpenhamn, ett 1600-talspalats ombyggt av Nicolai Eigtved åren 1743–1744. Gerda Petri behandlar ett av Amalienborgskomplexets i Köpenhamn fyra palats, Christian VIII:s Palæ. Ursprungligen byggt för att hysa medlemmar i den adliga familjen Levetzau, köptes det av kronprins Fredrik efter det kungliga residenset Christianborgs brand 1794. Møllers bidrag har en utpräglad byggnadshistorisk inriktning och utgör en intressant läsning i ljuset av denna specifika genre. Petris ansats är något bredare med en ingång mot de museala aspekter som flertalet av dessa byggnader omfattar. De kungliga perspektiven får en motvikt i Terje Bratbergs artikel där läsaren möter Trondheims borgerskap och dess strävan att klättra från köpmannaklassen mot godsägarstatus, samt hos Ulla Kjær som behandlar Thotts Palæ, en

byggnad vars långa historia och ägarlängder skildras ingående. Särskilt förtjänstfull är här skildringen av en lång kronologi med allt vad det innebär av funktionsförskjutningar och restaureringsaspekter. Det borgerliga temat fördjupas än mer i Einar Sørensens artikel om köpmannasläkten Arbo och dess byggnadsföretag över två generationer medan Bodil Møller Knudsen i sitt bidrag diskuterar såväl köksbyggnader som rådande matkultur inom en liten falang av det ryska hovet, stationerat i Horsens vid 1700-talets slut.

Sammantaget är detta en välskriven och välredigerad antologi med intressanta och tankeväckande bidrag av kunniga författare. Som ofta när det gäller denna typ av publikationer hade det dock varit bra om man tydligare hade specificerat sin tilltänkta publik. Visst kan boken läsas av många, men som forskare störs man av avsaknad av noter i artiklar med ett så specificerat innehåll. Inte minst när de arkivaliska källornas institutioner anges tillsammans med en behändig bibliografi. Bokens vetenskapliga tyngd hade ökat med enskilda noter för varje artikel utan att läsbarheten och tillgängligheten hade störts därav. Ett önskvärt tillskott hade även varit en resonerande och summerande inledning, vilken kunnat utgöra en kontextualiserande ram för antologins ämne, nog så brett med tanke på det allmännordiska greppet. Nu vilar ansvaret att så att säga lyfta diskussionen från enskild empiri till bred reflektion på respektive författare och resultatet är inte alltid optimalt. Detta är synd med tanke på ämnets relevans för en bredare syn på 1700-talets kultur i de nordiska länderna, en eftersträvsvärd ambition som också karakteriserar arbetet vid Dansk Center for Herregårdsforskning.

Sabrina Norlander Eliasson

Jan Andersen, *Poul Hansen Egede – en grønlandsforsker i 1700-tallet* (Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2007). 272 s.

Fra hvilket synspunkt kan videnskabshistorie skrives? I 1736 udtaler to grønlandere følgende, der også rummer et muligt svar: »Du er ung, men du har gjort os Gamle viise og sagt os saa meget som vi ikke har vidst». Den person, som omtales, er missionæren og videnskabsmanden Poul Hansen Egede, der er emnet for Jan Andersens bog. Og samme Jan Andersen synes i dele af sin bog netop at beskrive Egedes videnskabelige praksis med de to grønlandere som videnskabelig norm.

Poul Hansen Egede fulgte med sin far Hans Egede til Nuuk i Grønland i 1721, hvor en enkel koloni blev oprettet. Det blev begyndelsen på den danske kolonisation af landet. Fra starten af opholdet sendte faderen beretningerne hjem dels til missionskollegiet i København og dels til handelsselskabet i Bergen. Senere fortsatte sønnen faderens arbejde, og det er dennes videnskabelige bedrift, som Jan Andersen har sat sig for at undersøge. Som videnskabsmand er Poul Egedes pionerarbejde den grønlandske ordbog *Dictionarium Grönländico-Danico-Latinum* fra 1750. Bogen er ikke bare en bedrift i sig selv, men er ydermere vigtig både som en kulturel brobygger og som en betydelig betingelse for etableringen af et grønlandsk skriftsprog. Jan Andersen vil dog mere end blot at beskrive Egedes sproglige indsats, og bogen, der også omhandler Egedes bidrag til naturvidenskab og historie er tænkt som både biografi og et stykke videnskabshistorie.

Grønlands tidlige kolonisering findes godt beskrevet på et generelt plan. Mestendels består forskningen dog i studier om mission og handel, hvilket er blevet understøttet af arkæologiske undersøgelser, mens egentlig tesestyrede undersøgelser har været en mangel. Fine undtagelser leveres af Thomas Strack og Michael Harbsmeier, der henholdsvis behandler kolonisationen identitetshistorisk i forhold til kristendom og borgerlighed og grønlandske rejsebeskrivelser som et unikt eksempel inden for en tradition af »fremmede stemmer». Også Jan Andersens perspektiv er nyt, og hans bedrift er således at beskrive et problemfelt, der er næsten ubeskrevet i nyere forskning – men netop det videnskabshistoriske perspektiv giver visse problemer.

I bogens metodiske kapitel beskrives videnskab som et »plastisk begreb», og bogens svaghed er, at det forbliver det med at være efter endt læsning. Efter at have opstillet forskellige meget generelle synspunkter på videnskab, beskriver Jan Andersen, hvordan grønlænderne forud for kolonisationen besidder »en *form* for videnskab». I det efterfølgende argument forstås forskning som en måde at skaffe sig *kontrol* over omverdenen på, og videnskabelig praksis som et forsøg på at *forstå* den omgivende verden. Det er en sympatisk gestus mod grønlænderne, men i praksis også for vagt defineret.

I positiv forstand bidrager denne forståelse af videnskab og den stedvise identificering med grønlænderne til, at man får et ganske godt indblik i, hvordan Egedes forskningsmæssige praksis er en social proces. Vi hører således, hvordan Egede benytter sig af de grønlandske informanter Arnarsaq og Hans Pungioq,

der både er med til at vurdere bibeloversættelsernes kvalitet, men også deres moralske implikationer for grønlænderne. Det sidste betød, at dele af 1. Mosebog i første omgang blev fundet uegnet. Det er en interessant *pointe*. I negativ forstand bliver Andersens videnskabsdefinition for grovmasket til en fornuftig bedømmelse af europæisk 1700-talsvidenskab. Fremstillingen mangler i flere henseender en komparativ dimension: Hvad gør andre samtidige missionærer, hvad er problemstillingerne i samtidig sprogvidenskabelig forskning og så videre? Denne mangel kan også illustreres på anden vis. Fremstillingen dækker Egedes liv i Grønland samt som studerende på Københavns universitet. Egede udgav dog ikke sin grønlandske ordbog i denne periode af sit liv, men efter at han endegyldigt var rejst til Danmark for at blive. Denne kontekst mangler: Under hvilke vilkår arbejdede han, i hvilket miljø indgik han, og hvordan blev arbejdet bedømt i samtiden, kunne man have spurgt. De manglende svar betyder, at Egedes position i det samtidige forskningslandskab er uklart. På en gang bliver konsekvensen af den vage videnskabsdefinition, at for meget tages med i bogen, som Egedes holdning til de grønlandske shamaner og hans beskedne naturvidenskabelige bidrag – og at hans præstation nedvurderes, når han undervejs i beretningen pludselig bedømmes efter moderne sprogvidenskabelige kriterier. Her foreslår forfatteren retfærdigvis, at man må bedømme Egedes præstation inden for sin historiske kontekst. Men den kontekst bliver desværre kun i begrænset grad fremstillet. Hvilket ellers ville have givet fremstillingen et mere helstøbt præg – og bedre underbygget Egedes position som videnskabmand. Det er bogens store svaghed. Interessant er det dog, at Andersen påpeger, at Egedes sprogarbejde har linjer tilbage til arbejde af Olearius, Bartholin, Resen og de to missionærer Albert Top og faderen Hans Egede. Desværre sammenlignes personernes bidrag ikke.

I stedet for en videnskabelig kontekstualisering bliver vægten lagt på Egedes fremstilling af grønlandske forhold, hvilket underbygges i en række afsnit kaldt *narrativer*, som i praksis består af en lang række citater fra Egedes egne skrifter om Grønland. Poul Egedes bøger er fascinerende læsning, hvilket uddragene, der er systematiseret i emner som grønlændernes syn på naturen og Egedes på rationalitet, angakokker og dumme grønlændere, også viser. Grønland og dets beboere er på alle måder en udfordring for et kristent verdensbillede og byder på anderledes normer for høflighed, samvær med mere. Det giver fremstillingen en historisk tyngde, men sammen med de videnskabshistoriske mangler, får

fremtillingen undertiden mere præg af et alment biografisk portræt af Egede i Grønland, end af samme person som grønlandsforsker.

Jan Andersen formår således at give en grundig beskrivelse af Egedes praksis i Grønland, mens videnskabsmanden ved skrivebordet i Danmark helt mangler. Begge dele bør vel være en del af historien om grønlandsforskeren Egede.

Allan Sortker

Michael Bregnsbo, *Caroline Mathilde: magt og skabne* (Köpenhamn: Aschehoug Dansk Forlag, 2007). 280 s.

Den 1 oktober 1766 stod den brittiska prinsessan Caroline Mathilde – blott femton år gammal – brud i St James's Palace i London. Brudgummen, den sjuttonårige danske kung Christan VII, var inte på plats, utan företrädades av hertigen av York. Make och maka sågs i stället för första gången när vigseln upprepades i Köpenhamn i november samma år.

Så långt representerade Caroline Mathilde ett i mycket typiskt kungligt liv i sin tids Europa. Hon hade fostrats kungligt i en konfliktfylld familj vid ett intrigfyllt hov. Hon blev i sin ungdom en schackpjäs i storpolitiken; äktenskapet var en uppgörelse mellan staterna Danmark och Storbritannien. Hon var sin makes kusin och släktbanden löpte till flera troner. Och hon kom till ett likaledes intrigfyllt hov och en likaledes konfliktfylld familj, med alla de besvär som väntade en utländsk prinsessa (Christian VII:s syster, Sofia Magdalena, kom som bekant till Sverige under likartade omständigheter).

Men hennes öde bryter av. Hon dog 1775 – tjugofyra år gammal – i hannoverska Celle, sedan tre år förskjuten från sin tron och fördriven från sitt rike. Bakom sig hade hon lämnat en sinnesjuk make, en avrättad älskare, en tronarvinge och en oäkta – ehuru av maken erkänd – dotter. Hennes korta och avbrutna drottningbana utspelades kring ett dramatiskt skede i dansk historia. Den avrättade älskaren var Struensee, under de omvälvande åren 1771–1772 Danmarks faktiske styresman och radikale reformator.

Michael Bregnsbo, historiker vid Syddansk Universitet med fokus på det danska enväldet, har tagit sig an ett ämne som väckt intresse. För en svensk publik är ödesdramat kring Caroline Mathilde och Struensee le- vandegjort genom P. O. Enquists roman *Livläkarens besök*

(1999). I den omfattningsrika danska forskningen kan Asser Amdisens biografi *Til nytte og fornøjelse. Johann Friedrich Struensee 1737–1772* (2002) nämnas, och i England blev historien senast aktuell i Stella Tillyards *A Royal Affair. George III and his Troublesome Siblings* (2006).

Bregnsbos grepp tilltalar. Det är en politisk historia som tecknas. Författaren tar uttryckligen avstånd från försök att psykologisera. Boken, skriver han, handlar om Caroline Mathilde, men han söker inte ge ett »psykologisk porträt» (s. 14). Han betraktar henne i stället som en händelse (*begivenhed*) i dansk historia, och studerar hennes öde (*skabne*) utifrån tidens politiska liv och politiska kultur. Hon var, som det formuleras, »en brik i et politisk spil» (s. 14), och det är – underförstått – i detta politiska spel som insikterna om hennes öde står att finna.

Boken är skriven med lätt hand. Bregnsbo fattar mäterligt läsaren i handen och leder vägen genom en innehållsrik historia där den lilla berättelsen om Caroline Mathilde ges klangbotten i stora linjer och centrala förhållanden. I de inledande kapitlens skildringar av huvudpersonernas uppväxt och äktenskapets tillblivelse ges framställningar av såväl de båda staternas olikartade politiska och socio-ekonomiska liv (det kommersiella och parlamentariska England med dess »gentry» visavi det agrara och enväldiga Danmark med dess godsägare och *fastebønder*) som storpolitikens karta och diplomati. I kapitlet om Caroline Mathildes första tid i Danmark ges framställningar om enväldets egenheter, det danska hovets struktur och det dagliga livet där. När så Struensee gör entré – knappt halvvägs genom boken – förankras hans väg mot makten i tidens gryende medelklasskultur, den tyska (liksom naturligtvis den franska och danska) upplysningen, och hans radikala reformer ramas in av liberala strömningar, upplysning och statsfinansiella förhållanden. Det är med andra ord en givande framställning av *l'ancien régime* i dess danska tappning, med en brittisk prinsessa och en nordtysk läkare i dess mitt. Där finns den kungliga upphöjelsen, den aristokratiska dominansen, den pockande medelklassen – allt roterande kring enväldets mekanismer och hovvärdens logik.

Bokens styrka ligger just i detta: att dramat placeras in i sin politiska kontext. Bregnsbo ger uppfriskande och viktiga problematiseringar. Struensee – i så mycket en främmande fågel – var inte i sig något ovanligt inslag i det danska enväldet. Tvärtom: raden av rådgivare som de facto regerade Danmark i svaga regenters ställe var lång. Struensees maktövertagande 1771 innebar störtandet av en sådan herre: Bernstorff. Hans

eget fall 1772 innebar inträdet av en annan: Guldberg. Att Struensee utnämndes till kungens livläkare under en utlandsresa 1771 var naturligtvis ingen slump. Bakom utnämningen verkade det parti som störtats av Bernstorff, och sedan Struensee kommit till makten gjorde dessa fördrivna herrar sitt följdriktiga återtåg till maktens korridorer. Vad som gör Struensee speciell var hans kärleksförhållande till drottningen. Däri fanns hans styrka men också deras gemensamma akilleshäla. Bregnsbo visar övertygande att förhållandet var bestämmande för Struensees blodiga öde och Caroline Mathildes nesliga näpst och sorti. Maktfullkomliga herrar hade Danmark sett förut, liksom drottningar med älskare. Men kombinationen blev ohållbar och finalen en osedvanligt grym uppgörelse.

Men den danska historien gick vidare i samma spår. Vare sig Caroline Mathilde eller Struensee var bortskrivna från den. Vid sin död hade Caroline Mathilde ställts i spetsen för nya kupplaner, mot Guldberg. Knappt decenniet senare förverkligades de utan henne, och sonen kronprins Frederik (VI) blev rikets faktiske regent. Inte heller Struensees spår uteblev. Effekterna av hans reformer kunde inte sopas bort, och – hör och häpna – när den sonlöse Frederik VI dog efterträddes han av sin syssling Christian VIII, som var gift med Caroline Amalie, dotter till Caroline Mathildes och Struensees gemensamma, fast officiellt legitima, dotter Louise Augusta!

Mikael Alm

Anne Eriksen, Anders Johansen, Siv Ellen Kraft & Erling Sandmo (red.), *Kulturanalyse: en teksthistorie* (Oslo: Pax Forlag, 2008). 528 s.

Denna antologi är resultatet av ett program för kulturforskning finansierat av Norges forskningsråd. Ambitionen har varit att stimulera kulturanalys närmast av etnologisk och sociologisk karaktär och i detta fall ta fram en norsk tradition i form av texter från 1700-talet och framåt. Texterna är grupperade i sex avdelningar: »Om menneskets opprinnelse», »Om fedrenes liv», »Om Folket», »Om hedningene», »Om de ville» och »Om forskjell og forandring». Listan över författare med anknytning till 1700-talet upptar utom den självklare Holberg även Gerhard Schöning, IverWiel, Jens Kraft, Erik Pontoppidan, Hans Egede, Jens Kildahl och Knud Leem.

Det är en spännande giv, särskilt Jens Kraft hör till upplysningens centrala gestalter när det gäller synen på »den andre». Klassiker är alltså med men också mindre självklara texter, inte minst hämtade från den av forskningen länge försakade genren missionärsrapporter. Som sig bör behandlas synen på samer och grönlänningar. Det gäller för övrigt särskilt 1700-talstexterna. Detta är både en geografiskt begränsad litteratur med syfte att skapa en nationell identitet och en internationell företeelse med motsvarighet i många andra europeiska länder.

Läsaren är tacksam för att den ursprungliga ortografin bibehållits och att utdragen är relativt fyllda. En viss ojämnhet uppstår genom att man accepterat tidigare noter där sådana funnits, men inte på motsvarande sätt förklarar tidigare oederade texter. En säregenhet i urvalet är att man stillatigande bortsett från eller i alla fall inte tagit med texter från perioden mellan cirka 1767 och 1833: man ger tio för tidigare delen av 1700-talet och ett drygt trettio för tiden mellan 1833 och 1941. Det är som om inget värt analys skrevs i Norge under två tredjedels sekel. (En inte särskilt hållbar slutsats skulle vara att det var genom unionen med Sverige som kulturlivet levde upp.) Anorlunda uttryckt: Är de förromantiska och romantiska texterna ointressanta ur de här angivna kulturanalytiska perspektiven?

Korta inledningar sätter in texterna i biografiska och sociala sammanhang och ger sammantagna en för svensken och troligen också norrmannen välbehövlig översikt av tidig norsk sakprosa. En ofrånkomlig men på intet sätt avgörande fråga är vad man skall räkna som »norskt». Kraft, Kildahl och Egede var födda i nuvarande Danmark. Men det viktiga är att få tillgång till dessa intressanta texter. Noterna ger förslag till ytterligare läsning. Man kan sakna hänvisning till J. E. Ebbestad Hansens likartade antologi *Norsk tro og tanke* som kom för ett par år sedan och som också är värd att uppmärksamma. Inledningen slår fast att »kulturanalysens äldre historie er dominert av mannlige forskere» – onekligen sant – och enbart manliga författare har beretts plats. Man hade därför kunnat önska att ett talande undantag som Elisabeth Meyers *En kvinnes färd till Persien* (1932) uppmärksammats. Nu har jag lämnat 1700-talet och denna årsskrifts primära intresseområde. Önskemålen ovan skall inte dölja att det här är en användbar och välkommen antologi.

Gunnar Broberg

Anne Eriksen, *Topografenes verden: forminner og fortidsforståelse* (Oslo: Pax Forlag, 2007). 262 s.

Den norska kulturhistorikern Anne Eriksen, verksam vid Universitetet i Oslo, har med *Topografenes verden* skrivit in sig i forskningen om antikvariska studier och historiekultur i 1700-talets Norden. Eriksen intresserar sig för hur det sena seklets norska historieskrivare förklarade och beskrev den norska kulturens framväxt och utveckling. Hon utreder problem som: Vilka frågor försökte 1700-talets antikvarier och historieskrivare finna svar på? Vilka förklaringar ansågs vara tillfredsställande? Vilka frågor ställde de inte? Detta är med andra ord en epistemologisk och kunskapshistorisk studie.

Eriksen använder sig av de två mest kända norska rösterna på området vid denna tid, nämligen Gerhard Schønings och Peter Frederik Suhms i *Norges Riges Historie* (1771–1780). Verket började ges ut av Schønning, och efter dennes frånfälle togs utgivningsarbetet över av vännen Suhm. De levde båda i en tid då nationernas historia utsattes för betydande omtolkningar.

Författaren gör den klassiska indelningen mellan å ena sidan antikvarierna som intresserade sig för texter och materiella lämningar och försökte tolka dessa så sanningsenligt som möjligt, och å andra sidan historieskrivarna som ville skildra nationens historia och koncentrerade sig på historien sedd som en lärobok. Dessa får representera två olika kunskapstraditioner. Detta, i och för sig förenklade synsätt, går tillbaka till Arnaldo Momiglianos jakt på den moderna historieskrivningens rötter i *The Classical Foundations of Modern Historiography* (1990). Utgångspunkten för Momigliano var inte att studera den antikvariska forskningen i sig, utan snarare att finna de äldsta likheterna med vår tids historieforskning, och detta är också vad som intresserar Eriksen.

Den antikvariska traditionen återgick på Marcus Terentius Varro (116–27 f.Kr.) som samlade material som kunde kasta ljus över det romerska rikets historia. Antikvarierna intresserade sig för tolkningar av inskrifter på mynt, monument och dokument. Heraldik och genealogi, så som vi känner dessa kunskapsfält i dag, var mycket viktiga men förekom inte som självständiga kategorier. Det fanns inga antikvariska lärostolar vid universitetet. I stället fanns stolar i historia och vältalighet. För historieskrivarna skulle historien vara *historia magistra vitae*, en läromästare. Från historiska anekdoter skulle lärdomar om människans snedsteg och framgångar vinnas.

Här lutar sig Eriksen mot Reinhard Kosellecks behandling av synen på historien som en måttstock i *Futures past* (1985). Nutid och dåtid blir ett gemensamt erfarenhetsrum i vilket människan alltid varit en och samma varelse. *Magistra vitae*-idén är därför i grunden ohistorisk. Motsatsen till den är historismen, där uttolkaren i stället ser en stor skillnad mellan framtiden och historien. Historien temporaliserades, för att tala med Koselleck. Under 1700-talet var historiesynen emellertid fortfarande atemporal, menar hon. Författarna såg inga betydande skillnader i gångna tiders kultur jämförd med den egna tidens.

Boken består av fem avsnitt där Eriksen går igenom hur författarna betraktade olika delar av eller aspekter på det förflutna, från berättelser om mänsklighetens ursprung och utbredning till tolkningar av materiella lämningar (forminnen), källkritik och sanning, historisk förändring och slutligen Eriksens egna försök till sammanfattande slutsatser. Schønning och Suhm var till stora delar fast i synen på det förflutna som en läromästare. För att travestera David Lowenthal, så sågs det förflutna inte som »a foreign country» utan som ett välbekant landskap där förfäder gick hand i hand med yngre generationer.

Eriksen använder sig i viss mån av ett internationellt forskningsläge om de antikvariska studiernas historia, men en insatt läsare slås ändå av att hon inte tycks vara riktigt medveten om hur mycket som skrivits i ämnet på senare år. Rosemary Sweets bok om engelska antikvarier, *Antiquaries* (2004), nämns, men exempelvis inte Tine Damsholts uppsats om det sena 1700-talets danska folklivsforskning, eller den mer livaktiga svenska forskningen. Kan det vara så att Eriksen inte är bekant med att det finns ett nordiskt forskningsläge som de senaste tio åren blivit betydande? Forskningslägen skall inte radas upp bara för sakens skull, men när de bidrar till de egna tolkningarna blir de användbara. Om inte det existerande kunskapsläget används måste ju hjulet ständigt uppfinnas på nytt.

En diskussion om forskningsläget hade kunnat visa att de tolkningar av det förflutna som gjordes av Suhm, Schønning med flera norska författare, inte avgränsades av moderna tiders nationsgränser utan att de snarare ingick i ett större europeiskt sammanhang. Det allra mesta som skrivs i *Topografenes verden* påminner trots allt starkt om det internationella kunskapsläget, och även om Eriksen inte tar upp diskussionen om historieskrivningens betydelse för den etniska och nationella identiteten så förefaller det mig inte ha fun-

nits ett specifikt *norskt* sätt att skriva landets historia i slutet av 1700-talet.

Även om det i denna korta anmälan framgått att det går att vara kritisk till hur Anne Eriksen behandlar forskningsläget, är det värt att avslutningsvis säga att hon anstränger sig för att tömma ut sina källor så långt möjligt. Boken avslutas med en diskussion om hur de beskrev och förklarade norsk forntid.

Mattias Legné

John Peter Collett & Bård Frydenlund (red.), *Christianias handelspatrisiat: en elite i 1700-tallets Norge* (Oslo: Andresen & Butenschøn, 2008). 267 s.

Det er trolig få emner som vekker større lokalhistorisk interesse i Oslo (tidligere Christiania) enn det sagnomsuste handelspatrisiatet i byen på 1700-tallet. Emnets popularitet kom ikke minst klart frem under det svært velbesøkte todagersseminaret på Norsk Folkemuseum høsten 2005, som den foreliggende boken bygger på. Navn som Bernt Anker og John Collett har over de siste tohundre årene antatt nærmest mytologiske dimensjoner i Oslos egen gullaldermyte. Det er, som redaktørene for *Christianias handelspatrisiat* selv påpeker, mange i Norge som kjenner historiene om Madeiravinfontenen og hagetemplene på Colletts herregård Ullevål og ryktet om at Anker sendte sine skjorter til London for å vaskes. Forestillingene om dette eventyrlig velstående og innflytelsesrike handelsmiljøet ligger badet i et nostalgisk lys og er blitt en kilde til lokalpatriotisk stolthet. Desto viktigere er det at dette handelsmiljøet tas på alvor som studieobjekt. Det er dette som er den foreliggende bokens anliggende.

Betegnelsen handelspatrisiat er siden 1870-tallet blitt brukt om en relativt liten gruppe handelsfamilier (Anker, Collett, Leuch, Mathiesen, etc.) nær knyttet til hverandre gjennom ekteskap, som på 1700-tallet kontrollerte mye av den norske trelasthandelen, landets hovednæring. Disse og andre familier var også etablert i andre østnorske byer, for eksempel i Drammen og Halden, men det er i Christiania de største handelshusene og formuene ble samlet. Her og i omlandet samlet patrisierne også sine bypaléer, lystgårder, mønsterbruk og monumentale hageanlegg. Nå kjennetegnes denne eliten ikke bare av aristokratiske vaner og store formuer. Heller ikke bare av store forretninger og strategiske ekteskap. Handelspatrisiatet er blitt stående som et av

de fremste norske eksemplene på opplysningstidens kultur og samfunnsånd.

Handelspatrisierne holdt seg med store privatbiblioteker, naturalkabinetter og kunstsamlinger. De hentet inn det nyeste fra Europa, om det var litteratur, musikk, kunst eller møbler – idéer eller idealer. Bernt Anker skrev selv skuespill, og John Collett eide ikke bare byens halvoffentlige teater, men hadde innredet en privat scene på sin lystgård Flateby, der patrisiatet samlet seg under høstjakten og julefeiringen. I tillegg til dette kulturelle engasjementet, kommer interessen for politiske og almenyttige spørsmål. Handelspatrisierne støttet folkeopplysning og skolevesen, landbruksøkonomisk forskning og fattigpleie. De utgjorde dessuten en reell politisk maktfaktor som arbeidet iherdig for de såkalte norske nasjonalkravene overfor Danmark: i første rekke et eget norsk kommersellegium, en norsk bank og et norsk universitet – naturligvis ikke i konflikt med sine egne handelsinteresser.

Som gruppe var handelspatrisiatet både kulturelt og handelsmessig orientert mot England og kontinentet, og som sådan har det naturligvis stor interesse utover det rent lokalhistoriske. For selv om de bodde i Christiania, var handelspatrisierne i høyeste grad europeere. *Christianias handelspatrisiat* er en bok som ønsker å ta konsekvensen av dette. I de tolv artiklene boken inneholder, kommer en lang rekke nye og interessante perspektiver og innfallsvinkler frem. I tillegg bygger artiklene til stor grad på fersk forskning.

Således behandler historikeren Ola Teige grunnleggeren av Collett-dynastiet, James Collett, og hans etablering i Christiania sent på 1600-tallet, mens Stein Tveite går inn i trelasthandelen fra et økonomisk historisk perspektiv. Bård Frydenlund, som for tiden arbeider med en større biografi om Peder Anker på herregården Bogstad (etter broren Bernts død i 1805 patrisiatets ledende mann), undersøker hvordan denne gruppen handelsmenn i en liten provinsby kunne nå en så enestående posisjon som den etterhvert fikk. Anton Frederik Andresen behandler John Collett som patriot i opplysningstidens europeiske tradisjon. Collett var patrisiatets fremste eksponent for folkeopplysningstanker og forbedringer i det norske landbruket, sterkt påvirket av de engelske idéer han hadde tilegnet seg under sine mange år i London. John Peter Collett, leder for Forum for universitetshistorie ved Universitetet i Oslo, tar for seg den såkalte universitetssaken på 1790-tallet. Dengang stilte handelspatrisiatet seg bak en politisk aksjon for å forsøke å tvinge kronprins Frederik, som regjerte i Christian 7s navn, til å opprette et eget norsk

universitet. Denne artikkelen er således tematisk beslektet med Øystein Rians artikkel om den østnorske elitens politiske betydning og forhold til den politiske makten i »imperiehovedstaden» København.

Christianias handelspatrisiat inneholder også en rekke mer kulturhistorisk anlagte artikler. Knut Sprauten skriver om byidentiteten i Christiania og det preg handelspatrisiatet satte på byen, ikke minst på grunn av den kulturelle innflytelsen patrisiatet formidlet fra utlandet, særlig fra England. Anette Solberg Andresen ser nærmere på kvinnearbeid, spesielt tøyproduksjon, initiert i kretsen rundt John Collett og hans Ullevål, mens kunsthistorikeren Geir Thomas Risåsen vender oppmerksomheten til lystgårdkulturen handelspatrisiatet fremdyrket. Her står gårdsanlegg som Bogstad, Ullevål og Flateby i sentrum. Dette arkitekturhistoriske perspektivet finner vi også i Truls Aslaksbys artikkel om byarkitekturen i Christiania i perioden, og da spesielt handelsetilens bygårder. I tillegg benytter hagehistorikeren Annegreth Dietze anledningen til å undersøke hageanlegg som uttrykk for demonstrativt konsum, eller med andre ord som et ledd i patrisiatets demonstrasjon av sosial status og identitet.

Bokens siste artikkel, skrevet av den engelske historikeren *Perry Gauci*, Oxford University, er et spesielt verdifullt bidrag. Gauci flytter søkelyset til London i en undersøkelse av handelens og handelslivets innflytelse på den britiske hovedstaden. Artikkelen, som også behandler det norske patrisiatets kontakter og tilstedeværelse i London, kan utmerket godt tjene som inspirasjon for senere undersøkelser av norske forhold. Det synes også å ha vært redaktørens hensikt.

Som bok betraktes er *Christianias handelspatrisiat* blitt en verdig utgivelse – solid bundet, smakfullt satt, trykt på godt papir og pent illustrert. Det er ingen store overraskelser i billedmaterialet, men det er nesten påfallende at Struensee, som nevnes tre ganger i forbifarten, har fått et helsides portrett. Bokens artikler ledsages også av en »kronologisk oversikt over sentrale hendelser for handelspatrisiatet i Christiania» og et 15 siders engelsk sammendrag der artiklene behandles sammenhengende. Noteapparatet er fyldig, men man kunne savne et personregister i en bok med et såpass sterkt personalhistorisk innslag.

Redaktørene har forsøkt å lage en bok som dekker bedden av Christianias handelspatrisiatets aktiviteter. Det har de også gjort, og boken blir utvilsomt stående som et av de første man konsulterer i en rekke forskjellige spørsmål om patrisiatet. Artiklene bygger på spennende ny forskning utført av ledende forskere på sine felt, sam-

tidig som boken er høyst lesverdig – også for den historisk interesserte almenheten. Den bidrar i høyeste grad til å utdype et velkjent, men kanskje noe stedmoderlig behandlet emne i den norske historien, og løfter blikket opp fra det tradisjonelle, lokalhistoriske perspektivet. Bokens svakhet skyldes ikke forfatterne og redaktørene. Når en rekke forskjellige perspektiver og disipliner skal komme til orde, må det bli et visst sprik i fremstillingen, samtidig som boken bekrefter at det fremdeles er tiårene nærmest 1800 som engasjerer mest.

Ernst Bjerke

Jens Glebe-Møller, *Struensees vej till Skafottet: fornøft og åbenbaring i Oplysningstiden* (København: Museum Tusulanums forlag, 2007). 134 s.

Den dansk-tyske statsmannen och diktatorn Struensee (1737–1772) är sannolikt mest känd i Sverige genom P. O. Enqvists roman *Livläkarens besök* från år 2000. Teologen Jens Glebe-Møller har i sin bok om Struensee valt att fokusera på de mindre kända idé- och religionshistoriska aspekterna av hans liv och verk. Utgångspunkten för analysen är de samtal Struensee förde med sin själasörjare biskop Münter medan han satt fängslad i väntan på sin avrättning på Østerfælled utanför Köpenhamn.

Struensee växte upp i en pietistisk miljö i Halle, utbildade sig till läkare och hamnade så småningom i det på den tiden danska Altona vid Hamburg. Där inledde han en föga räntabel praktik som läkare, vilket inspirerade honom till att börja utge en tidskrift där han propagerade för upplysningens nya idéer. Genom denna fick han sina första problem med myndigheterna; tidningen indrogs på grund av sitt subversiva innehåll, men denna gång vidtogts inga andra åtgärder mot Struensee.

Han sökte länge efter en möjlighet att komma bort från den småskurna miljön i Altona, och slutligen yppade sig tillfället att bli livläkare vid det danska hovet. Detta passade Struensee, som omedelbart kastade sig in i ett intensivt nöjesliv och snart blev drottningens älskare. Därigenom fick han snabbt allt mer politiskt inflytande och blev för en tid i praktiken diktator, vilket han utnyttjade till att genomdriva reformer i den franska upplysningens anda. En stor del av dessa syftade till att minska prästerskapets makt, bland annat genom att upphäva den sociala och juridiska diskrimineringen av utomäktenskapliga barn och genom inrättandet av

ett barnhus i Köpenhamn. Struensee införde också en mycket långtgående tryckfrihet, vilken dock i takt med hans ökande impopularitet till stor del kom att användas mot honom själv.

Struensees radikala, antireligiösa reformer förskäffade honom snart många fiender. En annan möjliga bidragande orsak till hans impopularitet var att han aldrig lärde sig danska utan uttryckte sig på tyska och franska.

Han avsattes år 1772 genom en kupp och dömdes till döden. I väntan på avrättningen förde han samtalen med Münter och enligt de referat denne senare utgav avsvor sig Struensee också de ateistiska och materialistiska irrläror som han lärt av de franska upplysningsfilosoferna och återvände till den kristna tron. Münters *Bekehrungsgeschichte* eller omvändelsehistoria blev en verklig bestseller och översattes till en rad europeiska språk. Till läsarna hörde bland andra Goethe.

Jens Glebe-Møller tolkar i stor utsträckning Struensees livshistoria i ljuset av motsättningen mellan fransk och tysk upplysning. Både den tyska och den franska upplysningen var starkt förnuftstroende, men medan den franska blev en i hög grad antireligiös rörelse förblev den tyska starkt kristen – den försökte bara hitta förnuftiga argument för tron. Münter förkastade rent av explicit under dialogerna en tro som inte också byggde på förnuftig insikt. Struensee, däremot, hade fram till sin sista tid i fångelset nästan uteslutande påverkats av de irreligiösa franska upplysningsfilosoferna, bland andra Voltaire, Hëlvetius, d'Holbach och Fredrik den store, som ju tillhörde den franska kultursfären även om han råkade vara kung av Preussen.

Ett intressant kapitel behandlar Struensees förhållande till La Mettrie, författaren till *L'Homme machine*, den radikala materialismens kanske mest kända verk under 1700-talet. Struensee, som redan höll på att bli omvänd av Münters ganska skickliga advokatur till förmån för kristendomen i neologisk tappning, försvarade La Mettries uppfattning att människan är en maskin som endast består av materia. Detta, menade Münter, är en filosofisk hypotes, som visserligen inte med automatik är sann eller falsk, men som i det här fallet är epistemologiskt otillräcklig. Det är knappast så, ansåg Münter, att människan bara är en viljelös materia vars handlingar endast avgörs av sinnesintryckens verkningar. Visst kan man känna sig lockad att ta en pris snus om man ser en snusdosa, men intrycket determinerar inte människan och den fria viljan kvarstår, argumenterade han.

Det verkar som om Struensee och Münter under samtals gång blev goda vänner. Förmodligen befann

de sig båda på en ganska hög intellektuell nivå, vilket gav dem möjlighet att föra intressanta samtal, och naturligtvis måste Struensee ha hamnat i ett ganska starkt beroendeförhållande till Münter. Som ett vänskapsbevis skänkte Struensee Münter den ovan omtalade snusdosan med sitt eget porträtt.

En inte oväsentlig fråga är i vilken grad man kan lita på Münters uppgifter om Struensees omvändelse. I sin skildring strävade han efter att ge intryck av autenticitet. Han hävdade till och med att han hemma hos sig hade en av Struensee själv författad omvändelsehistoria. Men redan samtiden ifrågasatte berättelsens äkthet, och nutida forskning delar den uppfattningen. Det är alltså, enligt Glebe-Møller, främst som dokument över det religiösa idéklimatet i 1700-talets Köpenhamn man får läsa Münters *Bekehrungsgeschichte* och som sådan är den också i denna återgivning mycket intressant. Möjligen kunde man ha önskat ännu lite mer bakgrundsinformation om Struensees livshistoria och tänkande, men denna lilla volym lyckas verkligen åskådliggöra ett idéhistoriskt intressant tema som inte omnämns så ofta och den nyanserar därigenom synen på upplysningen.

David Hallbeck

Johnny Hagberg (red.), *Jesper Swedberg – en antologi*, Skara stiftshistoriska sälls kamps skriftserie 35 (Skara 2008). 414 s.

Omslaget till den senaste volymen i den livaktiga skriftserien från Skara stiftshistoriska sällskap visar en detalj i Johan Henrik Schildtes akvarell från Ulrika Eleonoras kröning 1719. Där återges Jesper Swedberg iförd en magnifik korkåpa längst fram bland biskoparna, riksråden och hovfolket, som deltog i ceremonin. Dräkten är storståtlig, men hans fysiologi och utstyrsel i övrigt skiljer ut sig från den aristokratiska och alomodiska omgivningen. Han bär inte peruk, anletsdragen är grova med halvöppen mun, uppåtriktad nästipp och förundrad blick: en rustik uppenbarelse som tycks markera både distans och naiv förtjusning över att få vistas på maktens höjder.

Bilden finns återgiven i sin helhet och kommenterad i det antologikapitel, som handlar om hur den karolinske kyrkofursten porträtterats. Johan Frick betraktar inte akvarellen som »något artistiskt stordåd», men konstnären har nog inte bara lyckats återge Swedbergs

yttre framtoning ganska troget utan också trängt ett gott stycke inåt. Den som läst den omfattande *Lefvernes Beskrifning*, som Swedberg började arbeta på 1718 och avslutade drygt tio år senare, identifierar lätt flera karakteristika. Likt sin sentida ättling i Karlfeldts visa om en envis dalkarl tycks han utropa:

Fördärves jag platt, om jag viker en tum
ifrån mitt rum,
om jag står där med heder och ära!

Självkänslan är stark och osviklig, men den vet att hålla måttan:

Och själv vill jag gå – fast en stackare stor
jag är inför den som i höjden bor –
med nacken rak under hatten.

Dock kom syndamedvetandet och ödmjukheten aldrig att överflygla känslan av att vara kallad till ett stort livsverk i Kristi efterföljd. Det finns inte ett spår i Swedbergs memoarer av tvekan och tvivel. Hans långa levnad – född 1653 avled han 1735 – omfattade visserligen upplysningstidens inledningsskede, men han framstår som helt opåverkad av moderna sekulära idéströmningar. Bibeln, kyrkans bekännelseskriterier och de goda lutherska teologer, som han i sin ungdom rekommenderades läsa av en bibliografiskt välorienterad ängel, utgjorde den fasta grund, från vilken han aldrig rubbades. Lika lite ifrågasatte han plikten att lyda den världsliga överheten, som var utvald av Gud och icke bar sitt svärd förgäves.

En gestalt som Jesper Swedberg ställer onekligen avsevärda krav på historisk inlevelse hos en modern betraktare. Han trodde fullt och fast på att änglar och demoner hade intresserat sig varmt för honom redan från barndomen och ofta ingripit i hans levnadslopp. Hans berättelser om avundsmäns och vedersakares öden påminner ibland om Linnés kusliga hämndlystnad i *Nemesis divina*. Hans försäkringar om att aldrig ha eftersträvat kungagunst klingar något ihåliga, när han med så påtaglig förtjusning uppehåller sig länge och utförligt vid hur nådigt han fått umgås med de enväldiga kungarna.

Å andra sidan tvekade han inte att föra det fattiga folkets talan inför överheten, när han ansåg det vara sin prästerliga plikt, och han drog sig inte heller för att gå skarpt till rätta med kyrkliga missförhållanden. Följaktligen fick han åtskilliga fiender bland *fratres*, ståndsbrodererna. Det motstånd som hans förslag till enhetlig

psalmbok mötte återkommer han ofta till i självbiografen, och det är sannerligen lätt att förstå: det infama agerandet har betecknats som en av de största skandalerna i svensk litteraturhistoria. Hans kritik av vad han kallade »stortron» – att människor »genom *tro allena* på Christum skola saliga varda» – väckte misstankar om bristande renlärighet, likaså hans toleranta attityd gentemot pietismen. Genom sitt envetna försvar för det kungliga enväldet blev han politiskt isolerad under och efter riksdagen 1719. Han var otvivelaktigt en stor men också kontroversiell kyrkoledare.

Tack vare de omfattande memoarerna har eftervärlden kunnat lära känna honom bättre än de flesta av hans ämbetsbröder. Leveragesbeskrivningen var explicit avsedd för barnen och inte för trycket, men en kopia skulle förvaras i Uppsala, så den gamle biskopen hade tydligen knappast något emot en vidare spridning. En sådan blev dock möjlig först 1941, då bibliotekarien Gunnar Wetterberg i Lund gav ut självbiografen i en utmärkt utgåva. Den omfattar drygt 700 sidor, och uppgiften att publicera ett urval i moderniserad stavning för Natur och Kulturs serie *Levande litteratur*, som jag fullgjorde för snart ett halvsekel sedan, förutsatte naturligt nog hård beskärning. Jag valde då att i första hand stryka de talrika utläggningarna av moralisk och uppbygglig karaktär, stödda på ett överflöd av bibelhänvisningar, och lämna berättandet i stort sett intakt. För det får jag uppbara klander i Gunnar Allings bidrag till antologin, där han studerar Swedbergs *Lefvernes Beskrifning* med koncentration på striden om psalmbokförslaget 1694. Han menar, att det tyder på att jag underskattat Bibelns betydelse för Swedberg, men så är nog inte fallet. Däremot delar jag med beklagande hans bedömning, att den hårdhänta reduktionen av bibelcitatens inneburet en risk för att författarens »kärlek till och beroende av Bibelns språk och innehåll» inte framstår tillräckligt tydligt (s. 322).

Memoarerna återkommer som väntat i flera artiklar i antologin.

Den inleds med en biografisk översikt, skriven av Markus Hagberg, som givetvis bygger på Swedbergs egen berättelse men som också vittnar om förtrogenhet med relevant forskning. Tyvärr har Hagberg råkat placera Birger jarl på 1300-talet och misshandla Karl IX: s bevingade profetia »ille faciet» – korrekturläsningen kunde ha varit vida bättre – men särskilt Swedbergs mångåriga episkopat blir intressant belyst. Karl-Erik Tysk har kallat sitt bidrag »En tro, som är verksamt genom kärlek». Några anteckningar till Jesper Swedbergs teologi». Det inleds och avslutas med en diskussion om

det berättigade i att beteckna Swedberg som mystiker, delvis med utgångspunkt i litteraturen om den berömda sonen Emanuel Swedenborg.

Varken för den beslutskraftige biskopen eller den extremt rationalistiske sonen tycks det notoriskt svår-fångade begreppet »mystik» täcka mycket mer än en erfarenhetsgrundad tro på andars och änglars existens. Mer givande är då Tysks genomlysning av Swedbergs krav på att tron måste omsättas i gärningar och den positiva syn på både katolsk och pietistisk fromhet, som de resulterade i.

Av olika skäl kom de svenska församlingarna i Amerika att ingå i Skarbiskopens ämbetsansvar. Swedbergs starka engagemang för dessa bröder i forskningen behandlas både i Arne Strängs artikel om hans allmänna internationella kontakter och i Johan Fricks bidrag om missionsarbetet bland indianerna i den forna svenska kolonin i Delaware. Swedbergs egen tryckta *America illuminata* (1732) och en tidigare handskrift, *Suecia Nova seu America Illuminata*, har försett Sträng med ett fångslande stoff, som han analyserat med lärda ögon och lätt handlag.

Antologin avslutas med Lars Holms artikel om Swedbergs otryckta *Swensk Ordbok*, en sammanfattning i relativt lättillgänglig form av mer än trettio års forskning. Holm disputerade 1986 på en avhandling om ordbokens tillkomstshistoria, och han har därefter publicerat drygt tio artiklar om därtill anknutna problem. Svenska språkets rykt och ans var ett av biskopens huvudintressen, vilket bland annat ledde till en beryktad strid med Urban Hjärne om det förslag till förenklad stavning som Swedberg lagt fram i *Schibboleth*. Holm tillskriver Swedbergs ordbok »en hög grad av lexikografisk självständighet» (s. 371) och ger ett pikant prov på denna egenskap genom att visa, hur den var först med att tilldela »de folkliga könsorden ordboksstatus i Sverige» (s. 400). Hans artikel väger utan tvekan vetenskapligt tyngst i en som helhet kunskapsrik och läsvärd studiesamling.

Inge Jonsson

Clas Fredrik Hornstedt, *Brev från Batavia: en resa till Ostindien 1782–1786* (Helsingfors & Stockholm: Svenska Litteratursällskapet i Finland/Atlantis, 2008). 418 s.

Naturalhistorikern och läkaren Clas Fredrik Hornstedt begav sig ut på resa till Ostindien med ostindiska

kompaniets skepp Sophia Magdalena. Den 28 februari 1783 lyfte de ankar och lämnade Göteborg. »Med en skön strykande vind passerade vi Vinga båk», skriver han. Han såg sprutande valar, seglade förbi »Världens ände» – *Caput finis terra*, andades Afrikas landluft i maj. Några månader senare ankom han till Batavia (nuvarande Jakarta) på Java, den holländska kolonin där monsunvindar och handelsrutter möttes.

Hornstedts skildring av resan har givits ut i en alldeles utsökt utgåva under ledning av Christina Granroth. Som titeln, *Brev från Batavia*, antyder valde Hornstedt att skriva reseberättelsen i formen av brev till sin lärare, botanisten och läkaren Carl Peter Thunberg – som för övrigt själv hade besökt Java under sin utlandsresa på 1770-talet. Det är inte originalbrevet, de som fraktades över oceanerna, som här ges ut, inte heller är det den bevarade dagboken, utan den samling brev som finns i en bearbetad och renskriven version förvarad på Svenska litteratursällskapet i Finland. Han hade tänkt att det hela skulle bli en liten bok, men de 37 breven publicerades av olika anledningar aldrig under hans livstid. Varför han valde brevformen och vad denna genre gör med innehållet, skulle kunna diskuteras, i vart fall finns det i dem en närvaro och en direktitet i tilltalet som skapar en förbindelse mellan det nära och det långt, långt borta.

Till utgåvan har bifogats flera informativa inledande essäer. Nils Erik Villstrand tecknar Hornstedts biografi, vilken ger en god inblick i författaren bakom resebrevet. Christina Granroth ger ett sammandrag av resan samt föreställningar om Ostindien vid denna tid. Med sakkunskap sätts resan i förhållande till tidigare svenska Ostindiefarare, den holländska koloniala historien och den naturvetenskapliga utforskningen av Java och dess närbelägna öar. Sedan följer tre uppsatser som ger fördjupade kunskaper. Tillsammans med Kees Rookmaker bidrar Granroth med ytterligare en artikel, nu med fokus på zoologen Hornstedt, och går närmare in på vilka arter som observerades under resan. Bertil Nordenstam skriver om botanikern Hornstedt och lyckas identifiera vilka växter och tropiska frukter denne egentligen beskrev. Slutligen behandlar Wolfgang Michel läkaren Hornstedt och hans teckningar av japansk läkekonst och akupunktur. Boken är mycket vackert illustrerad i färg, med väl valda bilder som kompletterar Hornstedts text. De har bland annat hämtats från den holländske naturforskaren Jan Brandes' rese-dagbok. Utgåvan avslutas med Hornstedts *Descriptions animalium* innehållande teckningar av däggdjur, fåglar, kräldjur, fiskar och insekter som han sett under sin ost-

indiska resa. Men om det finns något man kan ställa sig en aning undrande inför, är det varför Hornstedts egna teckningar här reproducerats i svartvitt, trots att han var en mycket skicklig tecknare, att de är i färg och att de aldrig tidigare publicerats. Hornstedt som tecknare skulle vara väl värd att lyfta fram. Vad som alltså saknas är dels en språklig analys av texten, dels en behandling av bilden och dess förhållande till verkligheten. Men som sig bör finns det rikliga kommentarer till själva texten, kompletterade med ordförklaringar och register.

Hornstedt tillhör de mindre kända naturalhistorikerna och Ostindienresenärerna från den linneanska epoken. Efter honom, skrev lärdomshistorikern Sten Lindroth, försvann Kina och Fjärran östern åter bortom horisonten. Hornstedt föddes i Linköping 1758. Sommaren 1780 reste han i Linnés fotspår genom lappmarkerna för att samla växter, insekter och fåglar. Det blev en förberedelse till den längre resan som han anträdde påhejad av Thunberg och med understöd av universitetet i Uppsala och Kungliga Vetenskapsakademien.

Väl i Batavia tog han tjänst i det första vetenskapliga samfundet i Asien, *Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*. Hans uppgift var att sköta sällskapets bibliotek och naturalhistoriska samlingar. Han köpte en slav, Ali, som han fäste sig vid, och som han alltjämt kom att minnas efter hemkomsten – hans egen son fick namnet Clas Ali. I sina brev till Thunberg beskriver han staden, den ekonomiska verksamheten, sällskapslivet, högtiderna, de omgivande byarna, de naturalhistoriska ekskursionerna. Vid ett tillfälle följde han med en vän på stenhuggarnas fest där det spelades "en förskräckelig Musique på Chinesiske Harpor, skramlor, och smällande på Metallstycken, af nästan samma skapnad och melodi som våra stekpannor". Han upplevde ylande tropiska orkaner, vilade under Tamarindträd, sökte snäckor på stranden, köpte manuskript av kinesiska komedier. En av höjdpunkterna i etnografisk iakttagelse är Hornstedts beskrivning av begravningen av en högt uppsatt ledamot av det kinesiska rådet. Han gjorde även ett högst märkligt experiment där han ville pröva månskenets föregivna påverkan. I Batavia gick man nämligen med parasoll under klara månskensnätter, då skenet antogs vara skadligt. Han blottade sitt huvud i flera månader, rakade bort en bit av håret till och med, men kunde inte uppmäta någon temperaturskillnad. Senare när han exponerade sig för månens direkta strålar kom han att överfallas av huvudvärk och oro. En fantastisk bild ur vardagen är också den detaljerade skildringen av hur en middagsbjudning

gick till i Batavias förnämare kretsar, från det att man tar av sig värjan, rocken och halsduken över de muntra samtalen efter måltiden, till dess att piporna var utrökta och buteljerna tömda.

Med sig hem tog han tjuo lärar med naturalier, och ett helt menageri, bland annat med en levande orangutang eller »Vild Människa». Den dog dock i rötfeber och stoppades i en kutting med arraksbrännvin. Han hade också med sig noshörningsfoster. På hemvägen stannade han till vid Kap där han samlade in växter och insekter, och i Europa för att aklimatisera sig till det bistrare europeiska klimatet. I september 1786 disputerade han i Greifswald över Javas ätliga frukter och deras användning som föda och läkemedel. I ett av breven beskriver han just de exotiska frukternas smak, form, färg och lukt. Det vattnades säkert i hans mun när han med saknad skrev om de exotiska frukterna som han aldrig mer skulle få smaka. Efter hemkomsten från den stora resan blev han lektor vid gymnasiet i Linköping. Slutligen utnämndes han till medicus vid arméns flotta på Sveaborg. År 1809 avled han i rysk tjänst.

Hornstedt var en sällskapsmänniska med humor och intresse för människor, med en ovanlig blick och iakttagelseförmåga. Hans brev från Batavia är levande skildringar av en värld före globaliseringens tidevarv. Det är en verklig kulturgärning att de nu har givits ut. I sin dagbok skriver han hur resan har fått honom att känna sig som en världsmedborgare: »Sedan jag nu genomvandrat åtskillige länder, climater och lärt känna de mäst olika folkslager, har jag blifvit verldborgare nog för at äfven utom mit fädernesland finna mycket godt och skönt, och ingalunda förarga mig öfwer at icke alt är såsom hos oss (*eller vårt såsom hos dem*). I det väsenteligaste är det dock så. Åtskilnaden består blott i vissa modificationer.»

David Dunér

Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined: Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772* (Leiden: Brill, 2005). 664 s.

Pasi Ihalainen, professor i historia vid universitetet i Jyväskylä, presenterar i denna omfattande volym ytterligare en begreppshistorisk studie. Ihalainen inledde sin begreppshistoriska forskningsansats med doktorsavhandlingen, *The discourse on political pluralism in early*

eighteenth-century England. A conceptual study with special reference to terminology of religious origin (1999). Ett framträdande drag i Ihalainens forskning är intresset för relationen mellan religiös och politisk retorik under 1700-talet. I denna makroanalys har Ihalainen vidgat det geografiska undersökningsområdet och jämför predikningar från statskyrkor i tre länder – Sverige, England och Holland – mellan åren 1685 och 1772. Genom att undersöka det identitetsproducerande innehållet i cirka femhundra statspredikningar från de tre länderna skapar Ihalainen en plattform för iakttagelser och jämförelser. Komparationen syftar till att kartlägga när, hur, varför och i vilken utsträckning den religiösa retoriken kring den nationella identiteten började omvandlas i mer sekulär riktning. Det är särskilt två nyckelbegrepp som Ihalainen är intresserad av – *nation* och *fädernesland*. Ihalainen kartlägger förekomsten av dessa begrepp och rekonstruerar andra delar av det semantiska fältet, exempelvis neologismer, synonymer och metaforiska uttryck för nationell gemenskap.

Länderna Sverige, England och Holland liknade varandra i flera avseenden. De hade relativt fria styrelseskick samtidigt som ländernas majoritetsbefolkningar var protestantiska. Dessutom var det stora flertalet läskunniga och hade därmed möjlighet att utnyttja den begynnande tryckfrihet som hade uppstått. Gemensamt för de tre länderna var också att man lät trycka ett stort antal statspredikningar. Dessa predikningar hölls av det högre prästerskapet i sådana högtidliga politiska sammanhang som riksdagens öppnande eller när hovet samlats för någon mer officiell kyrklig ceremoni. Vid sådana tillfällen erbjöds präster att formulera den värdegemenskap som förenade församlingen. Samtidigt var prästerskapets agerande vid dessa tillställningar strikt kontrollerat och handlingsutrymmet var därmed begränsat. Ihalainen menar att prästernas formuleringar i statspredikningarna kan läsas som en form av identitetsskapande retorik inom ramen för en kollektiv politisk-religiös ceremoni. Denna typ av källmaterial har, trots sin stora betydelse i samtiden, delvis negligerats av historiker.

Ihalainen undersöker vad som hände med den nationella identiteten inom ramen för denna arena under den tidsperiod då en sekulariserad retorik blev allt vanligare inom andra diskursiva fält. Han betonar samtidigt att det fanns ett varierat utbud av idéer kring synen på nationell identitet. Men det är inte denna variation som Ihalainen vill fånga – han söker i stället den religiöst formulerade nationella identiteten på samhällets högsta politiska nivå. Ur detta perspektiv är

riksdagspredikningarna ett ypperligt källmaterial. Ihalainen menar att dessa predikningar även påverkade det övriga samhällets identitetskonstruktion. De trycktes och spreds för att läsas av befolkningen men fungerade också som predikomöster för andra präster. På så sätt distribuerades den institutionella identitetens innehåll och kom att bilda en viktig del av den kollektiva nationella identiteten.

Ihalainen utgår från ett relativt omfattande forskningsläge rörande den europeiska nationalismens framväxt. Han riktar kritik mot viss forskning och menar att den varit alltför oivillig att se religionens betydelse för framväxten av de tidigmoderna nationella identiteterna. De skapades genom en fokusering på gemenskap och tillhörighet och där var den religiösa tillhörigheten en central aspekt. Dessutom bidrog religionen ofta med identitetsskapandets mörkare sida – utpekandet av en gemensam motståndare. En förutsättning för kyrkornas roll i denna utveckling var den nationaliseringsprocess som de genomgick i samband med reformationen. Då splittrades den tidigare universella kristna kyrkan upp i mindre enheter och knöts till respektive lands kungamakt. Därmed skapades också förutsättningar för kyrkorna att bli ideologiproducenter för kungamakten och för spridandet av nationella värden.

Trots att det har forskats mycket om nationalismens framväxt saknas det begreppshistoriska empiriska studier som kan visa på långsiktiga och grundläggande förändringar av nationsbegreppet. Ihalainen varnar också för anakronistiska projiceringar av vår tids förståelse av begreppet nationell identitet på källmaterialet och därmed även på 1700-talet. Risken är stor att religionens roll reduceras i samband med detta eftersom det moderna begreppet nationell identitet är sekulariserat.

Ihalainen undersöker predikningarna ur tio olika perspektiv där varje delundersökning bildar ett empiriskt undersökningskapitel. Dessa är disponerade på ett likartat sätt. Efter en kort sammanfattande introduktion av ämnet behandlas England, Holland och Sverige i tur och ordning och sist följer en kort resumé av de viktigaste iakttagelser som framkommit.

Undersökningens första kapitel utgör en beskrivning av källmaterialet och predikningarnas situationella kontext. Ihalainen konstaterar att dessa predikningar utgjorde en arena för ett institutionaliserat möte mellan teologi och politik där den predikande prästen förväntades formulera den kollektiva nationella värdegemenskapen. Det svenska prästerskapet hade dock betydligt större politiska befogenheter än de engelska och holländska prästerna eftersom det svenska prästerskapet

utgjorde ett eget riksdagsstånd. Samtidigt innehöll den svenska kyrkolagen striktare begränsningar av politiskt talande inom ramen för predikan än vad som föreskrevs i de engelska och holländska regleringarna. De svenska inskränkningarna var främst riktade mot politisk polemik. Det är tydligt att den svenska kungamakten ville hindra prästerna från att använda sin opinionsbildande makt för egna politiska syften. Det svenska prästerskapet hade en unik politisk status, vilket också ledde till en specifik form av symbios mellan den politiska och den religiösa maktsfären. Sveriges religiösa konformitet bidrog givetvis till skapandet av denna exklusiva kyrkliga maktsättning.

Bokens andra kapitel behandlar begreppet Israel och den identifikatoriska funktion som israeliterna fick för identitetskonstruktionerna i predikningarna. Israelmetaforen spelade en betydligt djupare och därmed viktigare roll i svensk predikan än i de övriga ländernas predikotexter. Detta ses av Ihalainen som en effekt av Sveriges relativt starka religiösa uniformitet. Det var lättare för svenska präster att använda liknelsen eftersom den handlade om ett folk med en gemensam tro. De engelska och holländska prästerna måste finna ett begrepp som inte lika tydligt byggde på religiös konformitet.

I undersökningens tredje och fjärde kapitel söker Ihalainen efter kyrkotillhörighetens betydelse för den nationella identiteten. Det svenska prästerskapet identifierade *fäderneslandet* med den svenska evangelisk-lutherska kyrkan. De engelska och holländska prästerna använde inte kyrkotillhörigheten som synonym för nationsbegreppet på samma självklara sätt. En intressant följdfråga är hur inkluderande den protestantiska identiteten var – hur uppfattade prästerna protestanter från andra länder? Svaret är att de svenska prästerna fortsatte att formulera en konfessionalistisk ideologi medan den engelska kyrkans nationsbegrepp blev alltmer inkluderande under 1700-talet. De svenska prästerna hade betydligt svårare att identifiera sig med andra protestanter i Europa. Medan de holländska prästerna ofta talade om protestanternas internationella gemenskap, saknades detta budskap nästan helt i de svenska prästernas predikningar. De senares lutherska identitet kopplades till Sverige och svenskhet. Förutom att prästerna identifierade Sverige som den sanna trons hemland innehöll även deras predikningar mer teologiskt stoff än de övriga ländernas statspredikningar. Gudsfruktan beskrevs av de svenska prästerna som en central del av det framväxande medborgaridealet. Dessutom betonade de betydelsen av enighet, såväl politiskt

som religiös, i betydligt högre grad än de engelska och de holländska prästerna.

Undersökningens femte kapitel anknuter till de båda föregående genom att det behandlar antikatolicismens roll för den protestantiska identiteten. Kyrkan formulerade gränserna för gemenskapen och fastställde därmed vilka grupper som inbegreps och vilka som var exkluderade. För det engelska prästerskapet var antikatolicismen en viktig beståndsdel i formulerandet av en nationell identitet under första hälften av 1700-talet. Därefter avklingade successivt den negativa attityden. Ihalainen finner inte samma starka antikatolicism i de holländska och svenska predikningarna.

I det sjätte kapitlet diskuteras frågan om kungamaktens identifikation med kyrkan. I samtliga undersökningsländer återfinns samma mönster – den religiösa retoriken kopplade samman monarkin med kyrkan i formulerandet av den nationella identiteten. I de engelska och holländska predikningarna används ofta begreppet *protestantisk furste* för att beskriva kungamakten. Men termen *protestant* var ganska sällsynt i det svenska källmaterialet där man i stället använde termen *evangelisk*. Kopplingen mellan kungamakten och kyrkan var dock synnerligen stark i de svenska predikningarna under hela 1700-talet.

Undersökningens sjunde kapitel behandlar begreppen *nation* och *fädernesland* genom att rekonstruera de begreppsliga förändringar som dessa termer genomgick under 1700-talet. I det engelska källmaterialet finns ingen motsvarighet till det holländska *vaderland* och det svenska *fädernesland*. Istället använde de engelska prästerna nästan enbart begreppet *nation*. De svenska prästerna var däremot omåttligt förtjusta i fäderneslandsbegreppet. Under hela undersökningsperioden återkommer det i predikningar och ofta kombinerades det med ömhetsbetygelser i stil med »vårt kära fädernesland». Ihalainen finner därmed en form av religiöst formulerad kärlek till fäderneslandet som påminner om senare former av nationalism i det svenska källmaterialet. Men 1700-talets fäderneslandskärlek innehåller inte de språkliga och kulturella inslag som präglar 1800-talets nationalism. I den svenska proto-nationalismen är det Gud, konungen och fäderneslandet som skall älskas och denna kärlek uttrycks via gudsfruktan, kärlek till fäderneslandet och lydnad för överheten. Det svenska materialet har också andra specifika egenheter. Förutom *fädernesland* användes ofta det synonyma begreppet *fosterland*. Detta kan vara en förklaring till att det tog lång tid för det svenska prästerskapet att tillägna sig nationsbegreppets utifrån ett nationalistiskt

perspektiv, vilket skedde betydligt snabbare i England och Holland. I den svenska kontexten användes i stället nationsbegreppet för att sammanfoga etnisk och språklig tillhörighet inom en specifik region. Men begreppet användes sällan när man talade om fäderneslandet Sverige och den egna nationella gemenskapen. Då användes hellre ord som *rike* och *land*. Det var först på 1760-talet som nationsbegreppet började användas för att beskriva Sverige såsom land, ungefär samtidigt som begreppet *patriotism* myntades och växte i popularitet.

Efter det sjunde kapitlets genomgång av begreppen *nation* och *fädernesland* följer fyra kapitel som alla behandlar den växande tendensen att använda ett upplysningsinspirerat språkbruk i predikningarna. Ihalainen visar här hur den kyrkligt framförda nationella identiteten formades av både protestantiska idétraditioner och upplysningstänkande. Han finner därmed en sekularisering av det nationella identitetstänkandet som pågick inom ramen för en kyrkligt styrd retorik. Denna förändring var inte vad som vanligtvis menas med sekularisering, hävdar Ihalainen. Han använder i stället kategorierna sekulär och religiös som redskap för att sortera vad som var traditionellt lutherskt och vad som var nya sätt att formulera nationell identitet. Det sekulära är, enligt Ihalainens tolkning, sådana texter som saknar hänvisningar till Gud eller som är pseudo-religiösa i jämförelse med traditionellt lutherska texter.

I det åttonde kapitlet undersöker Ihalainen hur prästerna steg för steg införlivade en republikansk terminologi där begreppet *patriot* utgjorde navet för ett semantiskt fält. I det svenska källmaterialet finner Ihalainen att begreppet *medborgare* allt oftare ersatte *undersåte* och kopplades samman med fäderneslandets välfärd i form av *det allmänna bästa*. Dessutom använde det svenska prästerskapet allt fler upplysningsinspirerade och icketeologiska argument i stället för biblisk terminologi när de talade om den fäderneslandsälskande medborgaren. Ihalainen menar att de svenska prästerna till viss del ersatte kärleken till Gud med fosterlandskärleken och att man därigenom kan tala om en begynnande civilreligion – en form av religiositet som är kopplad till en nation snarare än till en kyrka. Ihalainen beskriver en utveckling där svensk sekulariserad lutherdom kombinerades med klassisk patriotism och upplysningsfilosofi och resultatet av denna kombination blev en förlaga till den nordiska modellen. Delar av den moderna svenska självbilden har enligt Ihalainen här sina rötter.

I det nionde kapitlet behandlas användningen av frihetsbegreppet i predikningarna. Ihalainen menar att

de svenska prästerna kopplade samman frihet med den svenska kyrkan och formulerade ett frihetsbegrepp som inte inrymde religiös frihet för andra religiösa grupper än lutheraner. Det var först i mitten av 1700-talet som frihetsbegreppet började användas i någon större utsträckning av de svenska prästerna. Men fortfarande var den religiösa friheten endast kopplad till rätten att vara lutheran. Däremot sammanförde man den politiska friheten med den lutherska friheten och resultatet blev ett konservativt frihetsbegrepp som varken inrymde samvetsfrihet eller religiös tolerans. Överlag var de svenska prästernas användning av frihetsbegreppet betydligt mera försiktigt än deras engelska och holländska kollegers.

I det tionde kapitlet diskuterar Ihalainen förekomsten av termer och argument som hämtats från handel och kommers. Resultatet av denna jämförelse är att de svenska prästerna skilde sig ganska mycket från de engelska och holländska predikanterna. I Sverige förekom mycket få ekonomiska argument, medan Ihalainen finner en omfattande kommersialisering av språket i de engelska prästernas predikningar. De holländska prästernas språk var inte lika kommersialiserat som engelsmännens, men de använde trots allt en terminologi som avspeglade att landet främsta näring var handel och sjöfart.

I det elfte kapitlet tar Ihalainen upp frågan om naturens roll i prästernas texter. Han syftar här på reflektioner kring människans natur, naturen som sådan eller argument kopplade till naturrätten. Ihalainen menar att prästerna via sådana argument bidrog till den protestantiska upplysningen och att de nationella identiteterna sekulariserades. Det fysikoteologiska betraktelsesättet på naturen var mycket vanligt bland engelska präster. Man använde även begrepp som var hämtade från den mekaniska naturfilosofin. Däremot var politiska naturrättsliga argument inte lika framträdande i det engelska materialet. John Lockes teorier och tankar kring naturliga fri- och rättigheter nämndes relativt sällan. De naturrättsliga argument som formulerades hämtades främst från mer traditionella källor och användes för att hävda religionens betydelse för nationen. I Holland var både de fysikoteologiska och de naturrättsliga argumenten mindre framträdande. De svenska prästernas predikningar påminde i detta fall betydligt mera om de engelska ämbetsbrödernas texter. I det svenska materialet finner nämligen Ihalainen en växande tendens att använda såväl naturrättsliga som fysikoteologiska argument. Laglydnad och fosterlandskärlek beskrevs som naturliga egenskaper hos medborgarna. Men de svenska

prästerna var inte lika förtjusta i Newtons mekanistiska världsbild. I stället fortsatte de under hela undersökningsperioden att använda organiska metaforer för att beskriva samhället.

För att tydliggöra Ihalainens bild av 1700-talets utveckling bör hans användning av begreppen *upplysning* och *sekularisering* tydliggöras. Hans syn på upplysningen kan jämföras med exempelvis Jakob Christenssons inkluderande upplysningsbegrepp i avhandlingen *Lyckoriket* (1996), där han visar hur kristendom och upplysning förenades på ett intressant sätt. Ett liknande perspektiv finns i Ihalainens begreppsanvändning. Den påverkan av upplysningstankar som Ihalainen finner i sin undersökning synliggörs med termen *protestantisk upplysning*. Upplysning och kristendom utgjorde inte varandras motsatser utan påverkade varandra i så stor omfattning att en del av upplysningen kan sägas ha ägt rum inom ramen för prästernas predikningar. Sekularisering betyder i detta sammanhang inte avkristnande utan står för en upplysningsinfluerad förändring av språkbruket. Kanske hade det varit klagörande om Ihalainen använt fler begrepp än sekularisering för att beskriva denna förändring. Det är något trubbigt i sammanhanget och för tankarna åt fel håll. Det språk som präster använder i sina predikningar innebär alltid ett möte mellan ett teologiskt traditionsmättat språk och en terminologi som är relaterad till den omgivande samhällskontexten. Det faktum att prästerna förde in nya begrepp och tankar i sina predikningar under 1700-talet kan därmed även ses som en process där icke-bibliska argument inorporerades i konstruktionen av en religiöst baserad världsbild. Dessutom kan vi säga, delvis på basis av Ihalainens studie, att religionens moraliska betydelse för den nationella identiteten ökade. Ihalainen beskriver ett prästerligt formulerat medborgarideal där de religiösa dygderna återfinns i själva kärnan av den nationella identiteten. Möjligen kan denna moraliseringsprocess ses som ett led i en begynnande avkonfessionalisering – där kraven på luthersk renlärighet successivt ersattes av en ökad betoning på luthersk etik.

Ihalainen presenterar i denna bok en imponerande förmåga att överblicka tre länders utveckling under en dynamisk tidsperiod. Boken ger en intressant och tankeväckande bild av 1700-talets politiska predikan. Den utgör samtidigt ett betydelsefullt bidrag till forskningen om de nationella identiteternas utveckling under tidigmodern tid. Dess komparativa aspekter vidgar även analysens värde genom att ländernas likheter och skillnader speglas och synliggörs. Ihalainens undersökning utgör dessutom ett viktigt bidrag till forskningen om

religionens betydelse och funktion under tidigmodern tid. Genom att så grundligt analysera den politiska dimensionen i predikningarna synliggörs de anakronistiska tendenserna i den moderna historieforskningens automatiska avgränsningar mellan politiskt och religiöst.

Ihalainens studie är både bred och smal på samma gång. Bredden manifesteras via valet av tidsperiod och geografiskt undersökningsområde. Men eftersom undersökningen utgör en grundlig och systematisk genomgång av ett förhållandevis avgränsat källmaterial inskränks dess räckvidd. Det innebär att resultaten i Ihalainens studie är mycket pålitliga vad gäller 1700-talets riksdags- och hovpredikningar, men att de inte kan ses som generella iakttagelser rörande innehållet i 1700-talspredikan, i teologi eller i kyrkornas ställningstaganden i stort i dessa frågor. Det är ju för övrigt heller inte författarens avsikt.

Begreppshistoriska makroanalyser tenderar ofta att tappa kontakten med de konkreta historiska händelseförlopp som källtexterna ingick i. Men trots att detta är en makroanalys lyckas Ihalainen ändå ge många av predikningarna en sådan bakgrundsteckning att de fogas in i sitt historiska sammanhang. Detta ger analysen ytterligare djup och skärpa samtidigt som det speglar svårigheten i makroanalysens företag. Det man vinner i överblick förloras i detaljskärpa – det ligger i sakens natur. Makroperspektivet medför även att Ihalainen tvingas lämna relevant homiletik-, teologi- och kyrkohistorisk grundforskning åt sidan. Undersökningen skulle ha blivit alltför omfattande om samtliga länders utveckling skulle beskrivas och analyseras på en ökad detaljnivå. Men det selektiva urvalet är priset för de intressanta resultat som makroanalysen kan erbjuda. Ihalainens undersökning är väl lämpad att användas som utgångspunkt i nya mikroanalyser och makrostudier, vilka i sin tur kan komplettera, pröva och diskutera Ihalainens resultat. Här kan man exempelvis se hur Joachim Östlunds doktorsavhandling *Lyckolandet* (2007) ger en bild av kungamaktens officiella retorik i böndagsplakaten och på ett intressant sätt kompletterar Ihalainens resultat. Trots många likheter finns där också avgörande skillnader. En sådan tydlig skillnad är att analogin mellan Gamla Testamentets Israel och Sverige, som i Ihalainens studie är fundamental för själva nationstänkandet, aldrig nämns i böndagsplakaten under 1600- och 1700-talet, trots att det i båda fallen handlar om en religiös retorik.

Det står vid det här laget klart att Ihalainen har riktat sökarljuset mot en mycket viktig ideologisk för-

skjutning inom det tidigmoderna tänkandet. Hans ny-skapande läsning och tolkning av predikningar som en del av en politisk omvandling av det nationella medvetandet reviderar äldre forskning på flera punkter samtidigt som den bör utgöra en viktig utgångspunkt för framtida studier.

Carola Nordbäck

Kirsi Vainio-Korhonen, *Sophie Creutzin aika: aatelistelämä 1700-luvun Suomessa* [Sophie Creutz tid: adligt liv i 1700-talets Finland], Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1183 (Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008). 398 s.

Carina Burman, *Den finländska Sappo: Catharina Charlotta Swedenmarcks liv och verk* (Uppsala: Lunne böcker 2004). 112 s.

Det finns inga biografier över kvinnor som levt i 1700-talets Finland. Två nästan-biografier existerar ändå. Den ena är Carina Burmans *Den finländska Sappo*, som handlar om författaren och herrgårdsfrun Catharina Charlotta Swedenmarck (1744?–1813). Den andra är Kirsi Vainio-Korhonsens *Sophie Creutzin aika*, som handlar om grevinnan Helena Sophie Creutz (1752–1824) och kretsen av familj, släkt och vänner omkring henne.

Carina Burmans bok är en utgåva av Swedenmarcks publicerade dikter och ett skådespel som den ambitiösa författaren hoppades skulle uppföras under Gustav III:s besök i Åbo år 1775. Till dessa har Burman skrivit en kommentardel och en introduktion på 46 sidor som presenterar författaren och hennes verk för den moderna läsaren. Introduktionen kommer verkligen väl till pass för den som skall läsa Catharina Charlotta Swedenmarcks dikter för de kan vara rätt så utmanande. Det är mycket ära, sällhet och ädelt hjältemod i dessa dikter, som med ett undantag är riktade till monarken.

Swedenmarck fattade pennan efter sin makes död i hopp om att kunna väcka Gustav III:s intresse och erhålla något ekonomiskt understöd. Sin första dikt publicerade hon 1771 i den nygrundade *Tidningar utgifne af et Sällskap i Åbo*. Catharina Charlotta Swedenmarck publicerade sammanlagt fem dikter. Sina ekonomiska problem löste hon ändå genom att gifta sig med den 25 år äldre majoren Carl Fredrik Toll som hade sex barn från sitt föregående äktenskap. Tre år senare föddes hennes första egna barn. Spåren efter henne blir otyd-

liga: Olsböle gård i Nyland säljs 1797, icke bifallna ansökningar om ekonomiskt understöd från Kungl. Maj:t 1798 och 1799, en dödsannons 1813.

Om Catharina Charlotta Swedenmarcks liv som herrgårdsfru, maka och mor vet vi inget. Det är hennes förmåga och ambition som författare som gör henne synlig och har gett henne en anspråkslös plats i historieskrivningen. Genom sin utgåva av Swedenmarcks dikter har Carina Burman lyft fram ett stycke 1700-talslitteratur som i dag är bortglömd, men som ger en inblick i seklets smak och läsning. Hon har också lyft fram ett kvinnoliv som i dag bara glimtar fram i en samling fragmentariska källor.

Grevinnan Helena Sophie Creutz, som är föremål för Kirsi Vainio-Korhonsens bok, gifte sig också och födde tre barn. Bröllopet med Lars Glansenstjerna stod i juni 1772. Två månader senare involverades Glansenstjerna i Finland i Gustav III:s statskupp. När kuppen var genomförd förärades han kaptens rang och utnämndes till riddare av Svärdsorden. Karriären verkade ta fart. Hemma i östra Nyland på herrgården Malmgård var Sophie redan gravid med deras första son som föddes tio månader efter bröllopet.

Kirsi Vainio-Korhonen följer som i en klassisk biografi Sophie Creutz från hennes barndom till hennes död 73 år gammal. Livet som maka och fru ges här ett lika stort utrymme som andra aspekter av livet. När källorna inte har mycket eller något alls att ge om Sophie kompletterar Vainio-Korhonen med uppgifter om andra personer från samma tid och stånd, och med skildringar av vad man vet allmänt om till exempel adelns klädsel, bröllops seder och barnafödande på 1700-talet. Ofta berättar Vainio-Korhonen också generöst om människorna kring bokens huvudperson för att ge en fylligare teckning av hennes liv och verklighet. I slutet av boken får dottern Vendela Glansenstjerna och hennes man Anders Munsterhjelm och hans familj stort utrymme.

Sophie Creutz' liv saknar inte i sig självt dramatik och spännande förvecklingar. Gustav III:s ryska krig 1788–1790 avtecknar sig som en vändpunkt. Lars Glansenstjerna hörde till Gustav III:s motståndare under kriget, och han var tvungen att fly över gränsen till Ryssland i början av år 1789. Då maken dömdes förlustig adelskap och egendom förlorade grevinnan Glansenstjerna och hennes två barn sitt hem och man får anta att hela grunden för deras tillvaro skakades om ganska ordentligt. Eftersom grevinnan kom från en av Finlands gamla och mäktiga högadliga ätter hade hon familj och släkt nätverk på ett sätt som Catharina Char-

lotta Swedenmarck, av ofrälse börd, saknade. Sophie Creutz lyckades skapa en ordnad tillvaro för sig och sina barn och köpte till och med tillbaka gården Jokela i Nastola med pengar hon fick som förskott på arv efter sin far.

Det är en företagsam och stark kvinna Kirsi Vainio-Korhonen beskriver. Sophie Creutz sörjde den förödelse kriget fört med sig till hennes hemtrakter och familj, hon korresponderade med sin man, hon saknade honom och reste till och med år 1795 med dottern Vendela över till Holstein där han hade slagit sig ned med andra gamla Anjalamän till grannar. Den 14-årige sonen Gustav Magnus bodde redan då med sin far. Lars Glansensstjerna önskade att hans fru och dotter skulle stanna i Holstein, men efter några år återvände de till gården Jokela. Sonen återvände också senare till Finland och kunde år 1809 representera ätten på lantdagen i Borgå. Sophie Creutz levde på Jokela till år 1824. Var och när Lars Glansensstjerna avled är inte känt, men han levde uppenbarligen inte längre 1809 när Alexander I rehabiliterade alla finska Anjalamän som förlorat sina adelsprivilegier 1789.

För mig är detta en av bokens mest givande delar. Kriget 1788–1790 och Anjalaförbundet behandlas för det mesta utgående från ett storpolitiskt perspektiv. Vainio-Korhonen skildring av hur kriget och politiken påverkade de enskilda människornas liv och verklighet ger ett viktigt och intressant komplement till denna traditionella version av händelseförloppet. Hur upplevde den östfinska adeln – som hade släktförbindelser till den baltiska adeln som under hela seklet levte och frodades under rysk överhöghet – Gustav III:s ryska krig? Hur påverkades de enskilda personerna och familjerna av den katastrof som krig och landsflykt innebar? Sophie Creutz är skildringens centrum, men Vainio-Korhonen kompletterar också här hennes och makens upplevelser med tillgängligt material om andra i samma krets. Det som börjar som en biografi över en person utvecklas snart till en bok om en krets av östfinska adelssläkter som är förenade genom släktskaps-, äktenskaps- och vänskapsband. De står faddrar för varandras barn, de upprätthåller ett societetsliv på de östfinska herrgårdarna i rikets gränstrakter och i många fall delar de ett växande politiskt missnöje.

Centrum för det politiska missnöjet i Finland var Göran Magnus Sprengtporten. Han framstår ställvis som bokens andra huvudperson, delvis på grund av sin roll som ledare för den östfinska oppositionen och delvis på grund av hans privata relation till Sophie Creutz som Vainio-Korhonen följer från 1770-tal till 1810-

tal. Sprengtporten, som vi i historieskrivningen oftast möter som en skärpt militär och en ganska besvärlig och högmodig politisk aktör, dyker här upp som förste älskare, eller åtminstone någonting ditåt. Någon säker och dokumenterad kunskap om arten av relationen finns inte, men Vainio-Korhonen gör det mesta hon kan av det material som finns.

Vainio-Korhonen lutar åt att Sophie Creutz och Göran Magnus Sprengtporten har haft en kort romans på 1770-talet. Hon anger när hon spekulerar och när hon har mera på fötterna, och skildringen av den eventuella romansen är en skickligt skriven pusselhistoria. Eventuellt förlitar hon sig för mycket på herdedikternas smäktande ord i sin tolkning. Det är uppfriskande att få möta den snarstuckne general Sprengtporten som skönskrivande poet, men läsaren hade varit förtjänt av mera information om idylldiktningens tradition, genre och stilkrav, vilket hade satt Sprengtportens dikter i flera sammanhang. Det hade säkert funnits mera att säga om detta.

Kirsi Vainio-Korhonen bok är formgiven i ett litet och elegant format, men innehållet flödar över av människor, öden, fakta och flera olika trådar. Det är en bok som i sig innehåller flera böcker och väntar man sig en regelrätt biografi blir man säkert förvirrad av den mosaik man som läsare serveras. Sophie Creutz' person håller ändå samman trådarna och Vainio-Korhonen håller ihop sin berättelse. Carina Burmans likaledes vackert formgivna bok håller sig till en aspekt av Catharina Charlotta Swedenmarcks liv, men den flödar också av berättarglädje i ordets positivaste bemärkelse. Några helt regelrätta biografier över finska 1700-talskvinnor har vi inte, men dessa två näst intill-biografier ger däremot en rik inblick i det finska och svenska 1700-tals-samhället genom två mycket intressanta kvinnor.

Henrika Tandefelt

Ellen Krefting & Anne Beate Maurseth (red.), *Mennesket: arven fra opplysningstiden* (Oslo: Scandinavian Academic Press/Spartacus forlag, 2008). 299 s.

The famous dictum of Alexander Pope, that the 'proper study of Mankind is Man', was also an article of faith for the French Encyclopaedists. According to Diderot, the subject around which everything else revolved was not God but man. The whole universe would be devoid

of meaning without the presence of this intelligent being, curious for knowledge and eager to enjoy all that nature could offer.

This anthropocentrism of the Enlightenment philosophers is investigated in the book *Mennesket: arven fra opplysningstiden*, edited by Ellen Krefting and Anne Beate Maurseth. The contributors to this anthology are seven literary historians and one historian of ideas connected to the Norwegian Society for Eighteenth-Century Studies.

Elegant in its layout, this book might interest even the non-academic reader. The brief yet informative essays cover a wide range of topics related to questions about man's nature. Metaphorical themes are discussed, for instance, man the machine, the style is the man, and analogies comparing the human nervous system to a spider's web or a swarm of bees. Well-known figures pass in review: the enlightened ruler and his friendly advisor, the libertine and the gambler, the innocent child and the noble savage, et cetera.

True to the spirit of the grand dictionary, the twenty-one articles are arranged in alphabetical order with suitable illustrations. The stratagem which once made the *Encyclopédie* such a remarkable *machine de guerre* – the systematic use of cross-references – has also been applied. Not in order to start a revolution, of course, but more modestly to strengthen the internal coherence of the book. This organizational principle adds an interactive dimension to the text, making it seem as if the essays were in dialogue with one other, while at the same time inviting the reader to join the game.

As the editors point out in the introduction, the diffusion of knowledge was never the sole aim of the Encyclopaedists. Rather, they hoped to produce new ideas through the juxtaposition of contrasting perspectives. In other words, they wanted the *Encyclopédie* to function as a laboratory for experimental thinking, an instrument to deconstruct received opinions.

In a somewhat similar way, the present work calls in question the common notion of the Enlightenment as an 'Age of Reason'. Not that reason is dethroned, but most of the focus is on its undercurrents. Looking at the network of cross-references in the anthology, traditional Enlightenment key-words such as *philosophe* and *writer* share the central place with *woman* and *man of feeling*. One thing which struck me as amusing while cross-reading those references was that the concept of the politician could have something in common with the seducer and the gambler: namely, the capacity to calculate the risks of an enterprise and catch the

right moment to act with force. Good timing, in other words.

In any event, although the focus has changed, it seems to me that a dichotomy still remains. Not the classical one between feeling and reason, but within feeling itself. The psychological vocabulary of the Enlightenment was rich in nuances, to say the least. Words such as *sentiment* and *sensation*, although they shared a common root, had different connotations. The first term pointed towards Marivaux' and Rousseau's tender-hearted protagonists, while the second applied to the calculating, thrill-seeking hedonists depicted by Laclos.

A place where these contrasting characters might meet was the salon. This semi-public institution, presided over by noblewomen such as Madame de Tencin and Madame de Geoffrin, carried great weight in eighteenth-century France. Here, the members of polite society could strike up new alliances, draw up political plans and party intrigues, or discuss the latest ideas. Much time was also spent gossiping, gambling, flirting and otherwise diverting oneself. This light, bright and sparkling milieu becomes the background setting in almost all the essays of the anthology. Helge Jordheim discusses the different perspectives of Koselleck and Habermas on this public sphere, while Ellen Krefting concentrates on the gender aspect. Trude Kolderup, in her excellent essay on eighteenth-century letter-writing, puts the French salons in the context of Philippe d'Orléans' regency. In the essays of Anne Beate Maurseth we meet the gambler, the libertine and the *philosophe*, all habitués of the salon, and Ingvild Hagen Kjørholt introduces us to the travelling cosmopolite, a welcome guest in the homes of the nobility.

The other side of the coin, the narrowness of this elitist society, should not be forgotten. Camilla Kolstad Danielsen acquaints us with the people working behind the scenes. She quotes Mercier, who in his *Tableau de Paris* paid homage to the gourmet cook, exclaiming: 'for without a cook, what advantage would the rich have over the poor?' One is reminded of Marie Antoinette's notorious cakes. In the essay of Øyvind Gjems Fjeldbu, we meet Rousseau, who turned his back on the salon narcissists, disgusted with their hollow *amour-propre*. Finally, Trond Haugen, in a thought-provoking essay on Bellman's poetry, confronts us with the tediousness of salon life, the melancholy which haunted an aristocracy on the decline. Referring to Wolf Lepenies' profound study *Melancholie und Gesellschaft*, Haugen concludes that time itself became problematic for this leisure class

without a purpose. Pastimes were required to fill the gap.

Evidently, no book is flawless. Some citations seem to have been incorrectly transcribed, as for instance on page 59. A few lapses of no great importance could also be mentioned. On page 94 we are told that none of the eighteenth-century philosophers had a university post. But what about Kant? And on page 102, Leibniz is portrayed as a materialist, which is obviously wrong.

Inevitably, in a book of this kind, some important themes and authors have been omitted. The blind man, evoked in the psychological debate on perception from Descartes to Diderot, is absent, as is also Condillac's statue-man, Smith's economical man and the *Homo ludens* of Schiller. Nor is there any discussion concerning Hartley's mechanical psychology or Hume's conception of man as a creature of habits. However, these are minor remarks which in no way overshadow the value of this study. As an introduction to the eighteenth-century debate on human nature, it serves its purpose well. This book ought to be of interest to all students of the Enlightenment, as well as to the general public. It deserves a wide readership.

Christine Quarfoot

Jürgen Luh, *Kriegskunst in Europa 1650–1800* (Köln: Böhlau Verlag, 2004). 298 s.

Under en föreläsning i Belfast 1955 lanserade historikern Michael Roberts det provokativa begreppet »den militära revolutionen» för att beskriva den utveckling som den västeuropeiska krigskonsten genomgick cirka 1500–1800. Krutvapnen gjorde entré på slagfälten och tvingade fram ett nytt tänkande kring krigsföring, då lansar och pikar avskaffades till förmån för eldhandvapen och artilleripjäser. Den individualism som kännetecknat medeltidens krigskonst fick ge vika för den muskötbeväpnade massan. Antalet soldater växte explosionsartat i antal – i vissa stater förökades krigsmakten tiofalt mellan 1500 och 1700 – vilket ställde helt nya krav på staternas organisatoriska förmåga. Konsekvensen av utvecklingen blev att kriget fick en aldrig tidigare skådad inverkan på samhället: kostnaderna sköt i höjden, förödelelsen blev mer omfattande och bördorna för såväl furstar som befolkningar allt tyngre att bära.

Likt alla vetenskapliga koncept har »den militära revolutionen» utsatts för hård kritik och otaliga juste-

ringar. Medan vissa historiker debatterat huruvida den militära revolutionen födde den moderna staten eller tvärtom, har andra framhållit hur den militära utvecklingen möjliggjorde global västeuropeisk kolonisation och dominans. En del av litteraturen ögnar genomgående hur förändringar i militär teknik och taktik såg ut och vilka teknologiska framsteg som varit de viktigaste; det bestyckade krigsskeppet menar någon, den vetenskapliga befästningen hävdar en annan. Karakteristiskt för studier av det här slaget är det övergripande framställningssättet och de svepande resonemangen. I boken *Kriegskunst in Europa 1650–1800* går Jürgen Luh – i trots mot vad titeln kan antyda – däremot grundligt till väga och gör en rejäl djupdykning ner i det historiska materialet för att studera vilka de verkliga förutsättningarna var för en militär revolution, och hur den i så fall yttrade sig.

Luh's bok är noga underbyggd och vilar dels på ny internationell forskning, dels på omfattande arkivarbete. Möjligen borde Luh ha resonerat kring vad det inneburit för hans analys att källorna huvudsakligen är tyska. Boken handlar dessutom endast om kriget till lands. Förutom dessa smärre brister känns boken övertygande och den välskrivna huvudtexten åtföljs av en gedigen notapparat samt bilagor där den nyfikne kan fördjupa sig i musköteldens effektivitet, innehållet i en fästningsarsenal eller vilka medikamenter som skulle finnas vid ett fältlasarett. Bokens kapitel är tematiskt uppbyggda kring ämnena försörjning och underhåll, befästning och belägring, beväpning och stridstaktik samt militär estetik och självkänsla. Varje kapitel har dessutom en mängd underrubriker. Under försörjning och underhåll hittar vi avsnitt om finansiering, magasinering, fältbagerier samt transport- och medicinalväsende. Med enastående detaljsinne belyser Luh landkrigets alla komponenter på ett sätt som är ovanligt för standardverk i den här genren. Empirin håvar Luh friskt ur excersisböcker, krigsjournaler, privata brev, regementsrullor och marschordningar. Luhs verkliga styrka ligger dock i det grundläggande kulturhistoriska perspektivet, som ger framställningen ett djup och en bärkraft som militärhistoriska översikter sällan har.

Genom bokens framställningssätt presenterar Luh ett intressant inifrånperspektiv på periodens krigföring. Den viktigaste slutsatsen är att den militära revolutionen, om den nu ägt rum, var en mycket trög rörelse med många förhinder. Bland annat lyfter Luh fram de många tankemässiga hinder som lade käppar i hjulen på eventuell innovationslusta, till exempel det institutionaliserade bruket av tjänsteköp som gav rang och förmögenhet företräde framför kompetens.

(Denna praxis blev särskilt populär på 1700-talet och kom i vissa länder, som i Sverige, att ersätta ett äldre system av avancemang efter erfarenhet och tjänstetid.) Även periodens utpräglade krigarära och starka estetiska ideal var faktorer som ofta hämmade militärt nytänkande. Redan under 1600-talet hade tanken på att klä soldaterna i kamuflagefärgade rockar uppkommit, men idén hade inte fått något gehör – och det skulle dröja länge innan den fick det – eftersom brunt, grått och grönt ansågs alltför snarlika de färger som den oheroiska bondebefolkningen till vardags gick klädd i. Vackra uniformer i bjärta färger höjde soldatens status samtidigt som de skulle vara ett uttryck för furstarnas makt och prestige. Ve den som stred, eller än värre stupade, i osnygga kläder!

Träffande konstaterar Luh att många teser om den militära revolutionen bygger på anakronistiska utgångspunkter. Den kan knappast ses som någon entydig eller linjär process. Nytänkande mötte ofta kraftigt motstånd och ibland tycktes utvecklingen rentav gå baklänges. Men så sker ju den mesta utvecklingen så långsamt eller så oväntat att den sällan är synbar för de människor som lever mitt i den, eller ens för de innovatörer och tänkare vars nya insikter och stora uppfinningar driver saken framåt.

Stora historiska processer är väl egentligen alltid nutidens uppfinningar, och nyttan med böcker som Luhs är att påvisa generaliseringarnas begränsade förankring i verkliga förhållanden. Samtidigt är det givetvis viktigt att kunna påvisa långa händelsemönster och utvecklingssammanhang. Luh lyckas bibehålla balansen mellan stort och smått på ett mycket förtjänstfullt sätt, och har därför lyckats med konsten att skriva ett översiktsverk utan att breda ut sig alltför vidlyftigt eller att bli överdrivet närsynt vad gäller detaljerna.

Oskar Sjöström

Kärin Nickelsen, *Draughtsmen, Botanists and Nature: the Construction of Eighteenth-Century Botanical Illustrations*, *Archimedes, New Studies in the History and Philosophy of Science and Technology*, 15 (Dordrecht: Springer, 2006). 295 s.

Den botaniska vetenskapen genomgick stora förändringar under 1700-talet, från att ha varit en sidogren av medicinsk-farmaceutisk vetenskap till att bli en oberoende disciplin. Under århundradet utvecklades, an-

vändes och övergavs många olika försök att systematisera växtriket. Vid klassificeringen av arter och släkten var det nödvändigt att känna till så många av världens växter som möjligt. I detta arbete var tryckta illustrationer en ovärderlig hjälp. De fungerade som ett slags gemensam referenspunkt, vid sidan av levande och torkade växter, vid informationsutbytet mellan botanister i olika länder. Vetenskapshistorikern Kärin Nickelsens bok, en omarbetning och engelsk översättning av hennes avhandling från Berns universitet (2002), är den första mer ingående undersökningen av århundradets botaniska illustrationer.

Nickelsen behandlar konstruerandet av illustrationerna, hur de producerades, vad de innehöll, hur de användes och hur deras speciella utformning bestämdes. Den undersökta tidsperioden sammanfaller med den linneanska, även om den bakre gränsen sätts till år 1700, med utgivningen av den latinska versionen av Tourneforts *Institutiones rei herbariae*, vars klassificeringssystem var ett av de mest betydelsefulla före Linnés. Som slutpunkt anges 1830, då Linnés system sedan länge ersatts av Jussieus naturliga system och Candolles system från början av 1800-talet. Under denna period skedde, enligt Nickelsen, ingen dramatisk förändring av den teoretiska bakgrund som påverkade växtbildens konstruktion, det vill säga vad som ansågs nödvändigt att avbilda, exempelvis vilka växtdetaljer som krävdes för artidentifikation. Även reproduktionstekniken, koppargravyren, användes genomgående under hela 1700-talet. Det är därför möjligt att jämföra bilderna på likartade villkor.

En botanisk illustration innebär ett samarbete mellan en botanist och en ritare, samt, för att kunna mångfaldigas, även av en gravör och en tryckare. Nickelsen gör en närstudie av ett sådant samarbete genom att undersöka utgivningen av läkaren och botanisten Christoph Jacob Trews berömda *Plantae Selectae* (1750–1773). För utgivningen av praktverket valde Trew tidens mest eftertraktade botaniska illustratör, Georg Dionysius Ehret, och den mest välnummerade förläggaren och tryckaren, Johann Jacob Haid. Trew var bosatt i Nürnberg, Ehret i London och Haid i Augsburg. Den bevarade brevväxlingen dem emellan används för att studera deras arbete. På så sätt kan Nickelsen visa hur noggrant botanisten gick tillväga och vilka krav som kunde ställas på illustratören, tryckaren och handkoloreraren vid utgivningen av ett vetenskapligt illustrerat verk.

Närstudien av *Plantae Selectae* bildar bakgrund till en ingående studie av ett urval botaniska illustrationer

från tiden 1700–1830. Urvalet av arter är gjort utifrån att det skulle finnas så många avbildningar som möjligt under hela tidsperioden, samt att de skulle representera flera olika växtslag: träd, medicinalväxt, gräs, etcetera. För att finna auktoriserade, vetenskapliga botaniska avbildningar har Nickelsen utgått från två bibliografiska bildindices, dels G. A. Pritzels *Iconum Botanicarum Index Locupletissimus* (1855), dels den av Otto Stapf omarbetade och utvidgade *Index londinensis* (1929–1941). Dessa verk listar samtliga botaniskt godkända illustrationer av växter publicerade från och med Linné. För nordisk del har Nickelsen med jämförelsebilder ur både Oeders *Flora Danica* (1761–1883) och Palmstruchs *Svensk Botanik* (1802–1843).

Nickelsens undersökning visar att merparten av de olika illustrationerna kan länkas samman med varandra i långa kopieringskedjor. Tidigare har kopiering, vanligt förekommande i synnerhet före boktryckarkonsten, men även långt in på 1600-talet, ansetts innebära en förvanskning och utarmning av bildinformationen. Det kopieringsförfarande som Nickelsen studerat under 1700-talet innebär i stället att de visuella källorna granskades lika kritiskt som de textuella. Det medförde kopiering av noggrant utvalda delar, både helheter och detaljer, vilka ofta justerades enligt egna önskemål. Nickelsens slutsats är att kopierandet gjordes med syfte att göra bilderna tydligare och samtidigt öka informationsinnehållet. Vid skapandet av nya botaniska avbildningar studerade man publicerade illustrationer, på samma sätt som en vetenskapsman i sitt skrivande vanligtvis utgår från tidigare forskning. För att göra en så instruktiv bild som möjligt var det nödvändigt att hålla sig inom tidens konventionella ramar, något som vanligen resulterade i en generell, schematiserad bild av ett enskilt specimen, kompletterad med förstörade detaljer av särskiljande delar, allt mot en neutral bakgrund. Samtliga författare anger att teckningarna är gjorda efter naturen. Det var uppenbarligen vad som förväntades, men ansågs ändå nödvändigt att poängtera. Palmstruch namnger, såsom en av få, i sitt förord till *Svensk Botanik* fyra av sina förebilder, vilket Nickelsen inte observerat och därmed missar hon explicit information om hur stegen i en kopieringskedja kunde se ut.

Nickelsen har i övrigt gjort en mycket systematisk genomgång av sitt ämne, med många nya infallsvinklar inom ett område som hitintills mest studerats av konsthistoriker. Läsaren leds genom de olika kapitlen på ett klart och tydligt sätt, och det finns utförliga referenser och hänvisningar till vidare läsning. Boken är rikt illustrerad, med väl valda bilder, vilket gör det enkelt att

följa med i resonemangen. Sammantaget är det en bok som kan rekommenderas till alla som är intresserade av såväl botanikhistoria som 1700-talets bildvärld.

Gunilla Törnvall

Magnus Olausson (red.), *Alexander Roslin*, Nationalmuseum utställningskatalog 652, (Stockholm: Nationalmuseum, 2007). 288 s.

Alexander Roslins modeller möter betraktarens blick. Bara några få vänder bort blicken. En reflektion i vitt bidrar till att levandegöra alla dessa blickande ögonpar för betraktaren. Kroppshållningen är öppen och konstnären har gett nästan alla modeller antydan till ett leende. Blicken, kroppshållningen, leendet – allt detta bidrar till att bjuda in betraktaren. Se på mig! 2000-talets betraktare lockas in i en tidsmässigt avlägsen värld av förfining, sinnlighet och lyx. Så avlägsen och faktiskt i grunden så främmande att de flesta av oss tvingas avläsa den med hjälp av de referensramar som står oss till buds – vår egen tids. Återkommande har Roslin i artiklar, uppsatser och litteratur beskrivits som de ytliga återgivningarnas mästare. Siden, sammet, spetsar, blommor och rosiga kinder är vad vi ser. Visst är det skickligt återgivet, men det är ju bara yta. Eller?

Nationalmuseums omfångsrika och överdådigt illustrerade katalog, utgiven i samband med utställningen *Alexander Roslin* (27 september 2007–13 januari 2008), gör ett gediget och, menar jag, framgångsrikt försök att ge läsaren en mer nyanserad tolkning av Roslins porträttkonst. Genom en rad artiklar författade av några av våra mest framstående 1700-talsorienterade konst- och kulturforskare med utställningskommisarie Magnus Olausson i spetsen, placeras Alexander Roslins porträttkonst i en problematiserad kontext som ger läsaren flera aha-upplevelser av positivt slag. Boken är mycket vacker och mycket stor. Går den verkligen in i Folkhemssveriges nya standard för bokformat – Billy-bokhyllan? Men kanske är den närmast ägnad sällskapsrummets soffbord? Som produkt betraktad hör den hemma i en elegant formgiven pralinskål. En blekblå sidenliknande textil täcker pärmens utsida medan insidan är nästan utmanande rosa. Här förleds man faktiskt att tro att innehållet skall vara lika anakronistiskt ytorienterat som så många tidigare Roslintexter. Bilderna är fulländat och dramatiskt återgivna på papper som illusoriskt återskapar känslan av dukens

väv. Men så vänder man blad och plötsligt är pralin-skålen tom. Resolut urdiskad och undanställd på sin plats i serveringsgångens höga skåp. Nu blir det allvar. Trycksvärtan tar över i en formgivning som närmast har sin motsvarighet i naturvetenskapliga avhandlingar. Inte snyggt men med ett tydligt pedagogiskt pekfinger. Lek har sin tid, allvar har sin. I tre huvudkapitel utvecklas och utmejslas den nya, djupare och rikare bilden av konstnären Alexander Roslin. De enskilda bidragen är välskrivna och andas djup förtrogenhet med materialet och tiden. Vissa porträtt diskuteras av flera författare. Tack vare olika utgångspunkter och ingångar i materialet blir läsaren inte irriterad, vilket åtminstone jag annars tendrar att bli om dubblingarna är att betrakta som redaktionella tillkortakommanden. I stället fascinerar man över att samma bild kan betraktas på så skiftande sätt och bidra med så varierad och mångfacetterad kunskap.

Att Alexander Roslin var tekniskt fulländad som stoffmålare tillerkände honom redan samtiden medan man förhöll sig mera kritisk till hans teckningskonst och komposition. Karin Sidén uppmärksammar läsaren på att Roslin, trots sitt till synes flärdfulla rokokomåner, kan inplaceras i en fransk barockklassicistisk tradition där *decorum* fortfarande var ett ledord. Bildspråket präglas av repetitiva poser och av rekvisita anpassad efter modellernas kön, ålder och sociala ställning. Till och med den gamla härskarposen – handen på höften – dyker upp hos Roslin. Angelägen känns kunskapen om hur viktigt annat än det rent konstnärliga var för Roslins framgång. Magnus Olausson beskriver honom, i ett av sina många intressanta bidrag, som målmedveten karriärst, driven affärsman, socialt kompetent, samlingsförmåig och ständigt nätverkande. Detta framträder som nödvändiga egenskaper när beställarkretsen hörde till de mest illustra och mäktiga familjerna i Europa. Ett porträtt var förvisso en avbildning av modellen men porträttligheten sträckte sig bortom modellens drag och karaktär. Merit Laine, Carolina Brown och Margareta Gynning bidrar i sina respektive artiklar med flera av de aha-upplevelser jag berikades med vid läsningen av boken. De visar hur sådant som vi betraktar som ytligt kunde vara laddat med betydelse på 1700-talet. Tyger, spetsar och broderier skulle helst vara så exakt avbildade att en samtida betraktare kunde identifiera tillverkaren, brodösen, knypplerskan etcetera. Roslins porträtt kan därmed ses som bilder av det sena 1700-talets konsumtionssamhälle, där konsumtion präglad av smak var en dygd och modets växlingar fungerade som ett aristokratisks prerogativ och därmed maktmedel.

Förmågan att visualisera denna »konsumtionsetetik», för att använda Margareta Gynnings ord, var en viktig del av stoffmålaren Alexander Roslins framgångar i Paris under andra halvan av 1700-talet. Det kan också poängteras att textilier i allmänhet värderades mycket högt på 1700-talet. Detta framgår tydligt vid ett studium av inventarieförteckningar och bouppteckningar där materiella tillgångar åsätts ekonomiska värden.

I ett skickligt utfört porträtt mötte en välliknande och smickrande bild av modellen samt en exakt återgivning av stoffer i dräkter och interiörer men också en illusion av levande närvaro som gärna skulle väcka betraktarens känslor. Skönhet och grace väckte andra associationer på 1700-talet än i dag. De betraktades som ett aristokratiskt ideal snarare än som ett kvinnligt dito och var därför en angelägenhet för både kvinnor och män. Porträttkonsten fungerade som ett givet medium för att lansera aristokratiska ideal av det här slaget.

Grace och en vacker kroppshållning var de yttre tecknen på inre kultivering. En vacker yta kunde alltså spegla ett intresseväckande inre. Så kan man med nya ögon se på Alexander Roslins porträtt och så kan man också se på Nationalmuseums Roslin-katalog.

Margareta Nisser-Dalman

Carl Renmarck, *Plurima Lingvæ Gothicæ Rudera*, Utgiven med inledning och kommentar av Maj Reinhammar, Acta Academiae Regiæ Gustavi Adolphi 100 (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur, 2008). 208 s.

Adolf Noreen listade i *Vårt språk*, I (1903) alla kända svenska ordböcker och ordlistor, tryckta och otryckta, över riksspråket och över olika dialekter. Sedan listan publicerades har flera av de otryckta förts över till raden av de tryckta, till exempel *En 1700-talsordlista från Piteå*, utgiven med inledning och kommentar av Maj Reinhammar (2002). Nu har alltså Uppsala-nordisten Reinhammar hunnit med ytterligare en norrländsk dialektordlista, eller snarare dialektordbok.

Reinhammars bok är klart disponerad i tre huvudsnitt: först en inledning som på trettio sidor ger värdefull information för förståelse och användning av ordboken, därefter Renmarcks ederade verk *Plurima Lingvæ Gothicæ Rudera* [förslag till översättning: »Många skärvor av det götiska språket»], sist ett par praktiska register – ett över uppslagsord (i ordboken bara grov-

sorterade efter begynnelsebokstav), ett över referenser till källor och ett över orter (där de olika orden brukas).

I »Inledning» får vi veta vem Carl Renmarck var: född i Härnösand 1724, uppvuxen i Luleå, död som lärare i Piteå 1773. Sin ordbok daterar han 1752/1753. Det är alltså ett verk av en ung studiosus som förvaras i Uppsala universitetsbibliotek, Nordinska samlingen N 634. Reinhammar beskriver koncist handskriftens yttre, dess olika handstilar och stavningsprinciper, ordartiklarnas uppbyggnad etcetera. Bandet har 508 paginerade sidor, men högersidorna är till stor del tomma, eftersom texten planerades i stort i förväg så att alla ord skulle få plats. Det sammanlagda antalet uppslagsord är cirka 1 700.

De flesta artiklarna är korta, en eller två rader i utgåvan, men många får svälla ut till flera rader. Oftast ges uppgifter om var i (norra) Norrland ordet brukas, liksom översättning till latin och/eller förklaring på svenska.

Reinhammars underkapitel »Kommentarer till språket», om uttal, formlära, etymologier etcetera är informationsrikt men kräver av läsaren vissa grundkunskaper i ämnet nordiska språk (svenska).

Under »Referenser» nämns att Renmarck är frikostig med hänvisningar till tryckta källor. Den oftast citerade är märkligt nog en ordbok över nordiska fornspråk: Olof Verelius, *Index lingvæ veteris scytho-scandiacivegothicæ* (1691). Här finns ett par uppgifter som torde vara felaktiga. Reinhammar identifierar Renmarcks »Locc. Lex. Juris Sviogoth.» som Johannes Loccenius' *Lexicon JurisSveo-Gothicæ* (1651), men verket kom i en andra upplaga 1665 och en tredje 1674 – och det är med denna senare som sidangivelsen stämmer överens. Vidare sägs att Renmarck möjligen som barn kan ha mött resenären Linné i Luleå 1732 men trots det inte nämner dennes *Iter Lapponicum*. Reseberättelsen trycktes dock först 1811 på engelska, och på svenska 1889. Det finns också en zoologisk miss: nattskäfwå förklaras i ordboken med »vespertilio, läderlapp» (s. 127), men utgivaren får fladdermusen till att vara en insekt (s. 26).

Därmed är vi inne på huvudsaken: själva ordboken. För den som har vuxit upp med stadsmål i Malmö och sedan hört folkmål i Göinge och på Österlen är ords-katten vid en första anblick helt exotisk. Men om jag prövar mitt huvudkriterium vid bedömningen av en ordbok, vilken som helst, »Lockar den till sträckläsning?», då blir svaret obetingat ja. Korta artiklar växlar med längre. Ibland sväller de ut till små essäer, som till exempel det semantiska finsnickeriet i

Besnippelig. Wb. är en, som finner sig wäl i tal och swar, helt oförmödeligen. it. nästan det samma som Bedonelig, dock med den åtskillnad, at bedonelig hörer mera til klädebonaden och det som utwärtis är at skoda hos en menniskia; då Besnippelig mera lämpas til ens upförande i tal och swar, och hwad som inwärtis tillkommer hos Menniskian.

I själva verket samsas uppslagsord av skilda slag i *Plurima Lingvæ Gothicæ Rudera*. Utöver de nordnorrländska dialektorden finns normala rikssvenska ord, rikssvenska ord med avvikande uttal och snarast »norröna» ord (oftast belagda hos Verelius); svärmeriet för det »götiska» var nu en gång starkt under sista delen av 1600-talet och första av 1700-talet.

Maj Reinhammars editionsarbete kan synas i sömmarna med hjälp av en faksimilsida ur handskriften (p. 72 återgiven s. 17). Att hon varit noggrann kan inte ifrågasättas. Men jag vill peka på ett alternativ för bruket av kursiv stil. Den reserveras i utgåvan (berört på s. 16 och 37) för att återge upplösta förkortningar, som i artikeln

Bramskära sig. Lul: form. usitat. loqv. uhrsäka sig mycket it. hålla sig framme. inde aliter dicitur Framskära säg. it. göra sig grön.

Denna artikel är – liksom många andra – lite svårsläst för den som inte läser latin dagligdags. Några förkortningar listas i inledningen (s. 20), men det mesta latinet får läsaren identifiera själv och slå upp i lexikon. Om man stillatigande skrev ut förkortningarna, kunde kursiv reserveras för latinet och artikeln utformas så här:

Bramskära sig. Lul: form. usitat. loqv. uhrsäka sig mycket it. hålla sig framme. inde aliter dicitur Framskära säg. it. göra sig grön.

Då hade läsaren inte behövt tveka om vad som är svenska och vad som är latin. Och då framträder till exempel det högfrekventa *it.* = *item* = 'även, på samma sätt' tydligare.

Sist ett hugskott. En vetenskaplig edition av en äldre, tidigare otryckt text har traditionellt en liten publik av forskarkollegor, vilkas intressen sammanfaller med eller nära gränser till utgivarens. Men det är synd på rara arter – i alla fall när ämnet är svenska dialekter. Jag vet ju inte om få, några eller många av Renmarcks redovisade ord ännu brukas. Men kunde inte Maj Rein-

hammar sätta ihop en liten dialektordlista över ännu levande dialektord i Norrbotten? Andra dialektkännare kunde välja andra trakter. Häftena kunde vara billiga eller helst gratis, och de kunde finnas på både kommunbibliotek och bensinmackar. Jag tror att Renmarck hade gillat det.

Utgåvan fogar ännu en intressant pusselbit till vår bild av 1700-talets Sverige.

Lars Holm

Edvard Carleson & Carl Fredrik von Höpken, *Beskrifning öfwer resan till Ephesus och Scalanova*, Utgiven och kommenterad av Paavo Roos, *Scripta minora Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis*, 2006–2007:2 (Lund: Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet, 2007). 44 s.

Attityderna till det osmanska riket kom att förändras i samband med Karl XII:s vistelse i Bender. För kungen fanns det politiska skäl såväl som ekonomiska motiv till att förbättra relationerna till Konstantinopel, dels som allierad mot Ryssland, dels för att utveckla handeln med Levanten och Medelhavsområdet generellt. De utökade kontakterna under perioden gynnade även ett intresse för Mellersta österns kulturer och religioner. Förbindelserna genomgår dock en nedkylning efter kungens långa och kostsamma vistelse i Turkiet. År 1731 ville emellertid Kommerskollegium mjuka upp denna relation igen. Men även turkarna var drivande till ett utökat samarbete då de önskade sig ett militärt samarbete gentemot Ryssland. Planerna förverkligas och två sändebud skickades iväg: Edvard Carlson (1704–1767) och Carl Fredrik von Höpken (1713–1778). Från deras resa finns två längre rapporter bevarade. Den första, *Twänne stora svenska herrars Rese-beskrifning, ifrån Cypren, til Asien, Förlofwade Landet et-cetera* gavs ut i Stockholm 1768, och kom att följas av otaliga senare upplagor. Den andra, *Beskrifning öfwer resan till Ephesus och Scalanova*, ges nu för första gången ut i tryck av Paavos Roos.

Skriften är kort men bjuder på en djuplodande läsning. Inledningen presenterar huvudpersonerna och syftet med resan samt ger en jämförelse med den tidigare, mer kända rapporten. Därefter följer reseskildringen. Noter i högermarginalen utvecklar eller klargör olika observationer, vilka redovisas i ett avslutande kapitel. Totalt rör det sig om fyrtio kommentarer, som

behandlar allt från enskilda inskriptioner till allmänna resonemang om resandet. Eftersom resenärerna inte redovisar vilka skrifter de eventuellt läst eller givits de fått hjälp av, är det också svårt att avgöra vad som är avskrifter och vad som är egna observationer. Via Roos' kommentarer erbjuds dock ledtrådar till vilka verk som kan ha använts av resenärerna, samt hur deras observationer förhåller sig till dåtida och sentida arkeologiska undersökningar. Författaren visar här på sina omfattande kunskaper i antikens språk och kulturhistoria.

Reseskildringen ger intressanta inblickar i dåtidens kunskapsintresse och attityder till fornminnen. Vissa lämningar framställs närmast som spännande attraktioner att upptäcka. När exempelvis »en stor underjordisk gång» utforskas i vad som beskrivs som det raserade Dianatemplet, skriver resenärerna: »Wij togo med oß optände facklor; och fästade et rep wid ingången at wij så mycket lättare skulle kunna finna wägen tilbakars» (s. 17). Platsen uppfattas även som ett vittne till det förflutna då kritik av eftervärldens hantering av det ventileras: »Det skulle warit önskeligit at denne kajsares nit inet gådt så wida utan at han welat lemna detta som et rart monument åt efterkommande» (s. 18). I Roos' kommentar till denna observation kan man dock läsa att det tempel som undersöktes i själva verket var hamntermerna med tillhörande byggnader. Dianas, det vill säga Artemis', tempel brann ner 356 f.Kr. och upptäcktes först på 1860- och 1870-talen. Att fästa rep vid sig som Carleson och von Höpken gjorde när de begav sig ner till underjorden var även rekommenderat vid denna tid, skriver Roos. Kommentarer av detta slag är värdefulla och förhoppningsvis kan källpublikationer på denna höga nivå leda till ett nyvaknat intresse för de resor som gick längs dessa vägar.

Joachim Östlund

Helene Schmitz, Nils Uddenberg & Pia Östenson, *System och passion: Linné och drömmen om Naturens ordning* (Stockholm: Natur & Kultur, 2007). 256 s.

Officiella jubileumsböcker riskerar lätt att bli tråkiga i sin välmenande ambition att tillhandhålla något för alla, behaga så många som möjligt och inte stöta sig med någon. Det är därför aningen överraskande, men också mycket glädjande, att kunna konstatera att det

massiva (och ofta synnerligen officiella) Linnéjubiléet 2007 i det avseendet gav exempel på motsatsen. Praktverket *System och passion* lyckas nämligen med den avsevärda bedriften att på ett område som redan före jubileet var tämligen väl upptrampat av tidigare författare berätta något väsentligt och intressant för en bredare publik, och det på ett sätt som känns både nytt och fräscht utan att hemfalla åt effektsökeri för dess egen skull.

I bokens förord betonar Helene Schmitz och Nils Uddenberg att boken inte är en biografi utan ett försök att på ett populärt sätt behandla Linnés vetenskapliga insats som systematisk botanist. Deras konstaterande att »flera goda Linnébiografier» redan finns kan väl ifrågasättas i den meningen att det knappast föreligger någon modern, vetenskaplig biografi av det snitt som en person av Linnés rang kanske skulle förtjäna. Däremot har de rätt i så måtto att det finns en uppsjö av skrifter som berättar historien om Linnés liv, medan det är mindre vanligt med mer ingående försök att förklara hans systematik och dess vetenskapliga betydelse för intresserade lekmän. Det är alltså detta som är syftet med deras bok; det bör kanske särskilt framhållas att den inte försöker teckna hela bredden av Linnés mångsidiga verksamhet utan fokuserar på just den botaniska systematiken, eftersom det är hans insatser på det området som varit avgörande för hans plats i vetenskapshistorien.

Möjligen kan man karakterisera denna volym som en biografi över den linnéanska systematiken, vilket gör att Linné som person självfallet blir viktig samtidigt som både förhistorien och utvecklingen efter Linné har betydelse och därför ges en hel del utrymme. Läkaren och biologihistorikern Nils Uddenberg står för huvudtextens idéhistoriska framställning i en handfull kronologiskt ordnade kapitel, vilka varvas med Helene Schmitz' färgfotografier av olika växter som organiserats efter, och används för att illustrera, de 24 klasserna i Linnés sexualsystem. Till fotografierna har fogats korta och koncisa men informationsrika texter av botanisten Pia Östensson som berättar om de avbildade växterna, deras plats i Linnés och senare system samt hur de fått sina namn.

Utän tvivel går det att kritisera såväl bokens uppläggning som val av perspektiv och tyngdpunkter då vissa aspekter säkerligen har kommit i skymundan; för mig som historiker, om också med vissa insikter i den linnéanska botaniken, är det till exempel svårt att bedöma vilka luckor eller brister en botanist av facket skulle finna. Som populärvetenskapligt verk

är det emellertid svårt att hävda något annat än att volymen uppfyller sitt syfte på ett storartat sätt. Till detta bidrar både form och innehåll, vilka samverkar till att göra Linnés vetenskapliga insats begriplig och att sätta in den i dess sammanhang. Schmitz' fotografier är utan undantag både vackra och illustrativa (i egentlig mening), ibland närmast häpnadsväckande så, och bidrar därmed till läsarens förståelse av den fascination som låg bakom Linnés »passion» för växterna. Uddenbergs skildring av den linnéanska systematiken och dess historia, före, under och efter Linnés egen livstid, är lättillgänglig och nyanserad på samma gång, i sig alltid en svår balansakt. Pia Östenssons initierade bildtexter fullbordar intrycket av en sällsynt helgjuten, populär framställning av den linnéanska systematiken som visar både vad den gick ut på och varför den blev så framgångsrik.

En fundamental poäng som framkommer redan i bokens undertitel, *Linné och drömmen om Naturens ordning*, är att Linnés yttersta syfte som systematiker var att finna ett *naturligt* system att inordna all världens livsformer i. Som Uddenberg flera gånger betonar, var detta under 1700-talet liktydigt med att avtäckta den ordning som Gud själv hade lagt ner i världen när den en gång skapades. För Linné fanns det alltså ingen motsättning mellan tro och vetenskap; tvärtom var de intimt förknippade med och gick egentligen inte att begripa utan varandra. Medan denna religiösa dimension av systematiken till stora delar har bleknat bort sedan Linnés tid, är vetenskapens mål i en mening fortfarande detsamma: att finna det naturliga system som visar oss hur alla växter och djur är besläktade. Linné själv visste att hans sexualsystem bara var ett provisoriskt steg på vägen mot detta mål; i dag har vi närmat oss det med ytterligare några steg, men ännu är vi inte riktigt där.

En av bokens största styrkor är för övrigt att den relativt utförligt behandlar hur den botaniska systematiken har utvecklats *efter* Linné, vilket bidrar till en balanserad och nyanserad värdering av hans insats som är begriplig även för lekmän. Bland de verkligt genomgripande förändringarna sedan Linnés tid finns dels Darwins evolutionslära, dels den alltmer avancerade genteknologi som numera används för att utforska frågan om naturens egen systematik. Uddenberg framhåller att även om många av Linnés idéer har blivit inaktuella genom dessa förändringar lever hans dröm om naturens ordning kvar, och de ansträngningar som görs i vår tid att förstå denna ordning är otänkbara utan det steg i vetenskapens utveckling som den linnéanska

systematiken utgör. Historien påverkar med andra ord både nuet och framtiden, och det är givetvis en insikt som – hur självklar den än borde vara – inte kan upprepas ofta nog.

Kenneth Nyberg

J. E. O. Screen, *The Army in Finland During the Last Decades of Swedish Rule (1770–1809)*, Studia Historica 75 (Helsinki: Finnish Literature Society, 2007). 534 s.

Under 1700-talets sista tredjedel påstod flera kända svenska militärer, bland dem Georg Carl von Döbeln, Axel von Fersen och Göran Magnus Sprengtporten, att armén och kavalleriet i Sverige var dåligt utrustade, disciplinen svag, officerarna okvalificerade och soldaternas stridsförmåga och stridsvilja lam. Doktor John Screen, Honorary Senior Research Fellow vid School of Slavonic and East European Studies, University College London, har tagit till uppgift att analysera om det finns någon sanning bakom dessa anklagelser. Han frågar sig också om dessa brister förorsakade den katastrofala utgången av Finska kriget 1808–1809. Screen har goda förutsättningar att studera denna tematik: han har tidigare publicerat flera monografier och artiklar om den svenska, finska och till och med den ryska krigsmakten under 1700- och 1800-talet.

I sin studie undersöker Screen Finska arméns (han utesluter både örlogsflottan och arméns flotta) tillstånd både tematiskt och vertikalt, från officerarna till de ordinarie rotatesoldaterna och till de värvade regementena. Resultatet är en kompakt analys över arméns organisation, de olika truppförbandens tillstånd, underofficerarnas och soldaternas sociala bakgrund, officerarnas ekonomiska situation, regementenas utbildning samt härens kvantitet och kvalitet i materiellt avseende, vilket ger en bred empirisk bakgrund för genomförandet. Speciellt kritiserar författaren de officerare som trivdes bättre på balerna och i salongerna än på exercisfälten. Frånvaro var ganska vanlig: särskilt ville officerare som kom från andra delar av riket bort från Finland. Enligt Screen var arméns professionella nivå de facto låg och militärakademin på Karlberg och dess företrädare samt Haapaniemi officersskola i Savolax var snarare uppfostringsanstalter än riktiga militärakademier.

Man glömmer ofta bort att 1700-talets Sverige var mycket militaristiskt och att dess revanschism riktades mot Ryssland, som hade krossat den svenska stormak-

ten. Hattarnas krig 1741–1743 och Gustav III:s ryska krig 1788–1790 medförde inga stora segrar, tvärtom förlorades i Åbo-freden 1743 ännu mera områden i östra Finland och vid freden i Värälä 1790 fick Sverige ingen utdelning. Screen är intresserad också av officerarnas politiska åsikter och verksamhet, som tillspetsades i Anjalaförbundet 1788 och lamslog hela arméns stridsförmåga. I början av 1800-talet ökade defaitismen, speciellt bland de finska officerarna. Många av dem ansåg att Sverige inte kunde försvara Finland och att den svenska revanschismen endast hade skänkt Finland flera olyckliga krig, med ryssarnas okkupationer och härjningar som följd. Allt detta inverkar på arméns moral i Finland, vilket Screen har kunnat verifiera genom officerarnas privata brev och dagböcker. Svaret på Screens huvudfråga, om arméns tillstånd verkligen var dåligt professionellt, moraliskt och rentav materiellt måste ofrånkomligt bli jakande.

Språkförhållandena i Finska armén var mycket intressanta och här har Screen enligt min uppfattning framlagt något nytt. Arméns kommandospråk var givetvis svenska och man kan föreställa sig att det uppstod många problem när finskspråkiga truppförband skulle operera tillsammans med svenskspråkiga och deras svenska befäl, speciellt på slagfälten. Men Screen är övertygad om att många helt finskspråkiga soldater kunde svenska, vilket kan låta ganska förvånande. Vid kusttrakterna i till exempel Nyland och Egentliga Finland kunde de finska soldaterna antagligen svenska och i garnisonernas slutna värld lärde sig de finskspråkiga snabbt att tala svenska. Men de soldater som var hemma från det inre av landet, exempelvis Tavastland och Savolax, kunde bara de svenska kommandoorden. I gengäld kunde de savolaxiska officerarna finska, vilket utjämnade språkförhållandena. Problemet noterades inom krigsmakten och därför översatte man krigsartiklarna till finska samt uppmuntrade unga svenskspråkiga officerare att lära sig finska med hjälp av ett par översatta instruktioner.

Screen anlitar främst en traditionell krigshistorisk metod, men man kan även spåra intressant inflytande från den så kallade nya krigshistoriska skolan. Han koncentrerar sig inte bara på truppers reglementen, utbildning, beväpning och uniformer, utan lyfter också fram rotatesoldaternas familjer med hustrur och barn, noterar desertörer under kriget, studerar krigsfångar, stupade soldater och deras änkor samt poängterar arméns underhåll, proviant och furage. Till och med arméns hästar har fått ett eget underkapitel. Screens sätt att behandla dessa frågor är beskrivande, men källhän-

visningarna visar att det finns väldigt få goda undersökningar från dessa områden.

I synnerhet måste det betonas att John Screens *The Army in Finland* är en mycket grundlig och heltäckande utredning av arméns organisation och tillstånd i Finland åren 1770–1809 och troligen också den första. Screen har lagt ned mycken möda på att översätta centrala svenska och finska militära begrepp till engelska och resultatet är ypperligt.

Jyrki Paaskoski

Thord Silverbark, *Doktor Hasselquists resa: Linnélärjungen i Mellersta Östern 1749–1752* (Stockholm: Alhambra, 2008). 233 s.

Historisk forskning om resande är i dag ett stort och stadigt växande fält. Inte minst har forskningen under de senaste åren tagit avstamp i postkoloniala perspektiv. I synnerhet är det förstas Edward Said som står bakom denna forskningsinriktning. I hans efterföljd har många sökt bilden av »den andre» i västerländska resebeskrivningar från 1700- och 1800-talen.

Idéhistorikern Thord Silverbark kan räknas till denna forskningsriktning. I en populärvetenskaplig bok, *Doktor Hasselquists resa*, baserad på en akademisk uppsats, analyserar Silverbark Linnélärjungen Fredric Hasselquists resebeskrivning från hans resa till det heliga landet 1749–1752. Boken är utgiven på förlaget Alhambra, som specialiserat sig på utomeuropeisk och särskilt arabisk litteratur.

Den östgötske prästsonen Fredric Hasselquist (1722–1752) gav sig 1749 av på en bristfälligt finansierad resa till det nuvarande Israel/Palestina för att söka kunskap om den bibliska naturhistorien. Han påbörjade sin resa direkt efter avslutade studier och avled innan han hann åter till Sverige, i likhet med flera av Linnés lärjungar. Resan gick över Smyrna i Mindre Asien och vidare via Alexandria och Kairo till det heliga landet. Han hindrades under resans gång av brist på pengar och det var under ett sådant ofrivilligt uppehåll han dog av lungsvikt i Smyrna 1752.

Hasselquists resa hade i första hand ett vetenskapligt syfte, men det är skildringarna av främmande samhällen och människor som intresserar Silverbark mest. Hasselquist själv var också mån om att förklara att hans resa kunde tjäna andra syften än Bibelstudierna. Han intresserade sig bland annat för möjligheterna för

svensk handel i de områden han besökte. Som den frihetstida svensk han var hade han ständigt Nyttan för ögonen. Detta är ett av skälen till att hans resebeskrivning är ett mer tacksamt studieobjekt än exempelvis Peter Forsskåls torftiga dagbok från Arabien 1761–1763. Hasselquist har helt enkelt mer att berätta om de människor han möter.

Resan var delvis ett fiasko. Hasselquist lyckades visserligen samla på sig värdefulla naturalier, men han ådrog sig också stora skulder. Efter hans död var det endast drottning Lovisa Ulrikas intervention som kunde rädda de ihopsamlade växterna tillbaka till Sverige. Silverbarks studie ger i det sammanhanget en långt ifrån smickrande bild av den annars ideligen hyllade blomsterkungen Linné. Han uppmuntrade ivrigt sin lärjunge att ge sig av för att sedan överge honom då han befann sig i knipa en halv värld från hemlandet. Hasselquist, som kom från relativt enkla förhållanden och hade Linné att tacka för sin utbildning, framstår här som ett offer för ett cyniskt patron–klient-system som Linné visste att utnyttja till egen fördel.

Det var Linné som gav ut resebeskrivningen *Iter Palaestinum eller Resa till Heliga Landet* 1757. Den tryckta texten är den centrala källan, men författaren har också utnyttjat ett omfattande kompletterande arkivmaterial, såsom Hasselquists många brev och hans stambok. Silverbark ser en tydlig »orientalistisk» tendens i resenärens berättelse. Hasselquist framställer det goda i Österlandet som kvarlevor från den klassiska antikens och Bibelns värld, och i hans ögon är Östern i grunden en förfallen civilisation. Det är emellertid inte helt entydigt. Den svenske resenärens beskrivning också många positiva ting bland de folk han kommer i kontakt med. I synnerhet prisar han deras gästfrihet och artighet. Det är också endast på relativt begränsade områden han med självklarhet betraktar Västerlandet som överlägset. Säkert kan detta, som Silverbark påpekar, ha att göra med att även Sverige vid denna tid var ett mycket fattigt land där många människor levde under synnerligen enkla villkor.

Hasselquists förhållande till religionen är en annan intressant aspekt på hans resa. Å ena sidan var resan ursprungligen motiverad av det teologiska intresset för Bibelns realfilologi, å den andra var Hasselquist på många sätt en typisk rationalistisk 1700-talseuropé, ständigt kritisk till den »vidskepelse» han mötte bland främmande folkslag. Silverbark visar förtjänstfullt hur detta inte måste ses som en motsägelse, utan snarare kan förklaras som en tidstypisk attityd. Det är ett uttryck för ett rationalistiskt förhållningssätt till religio-

nen i det att man ville underbygga bibelstudiet med vetenskaplig empiri.

Silverbark har ett populärhistoriskt anslag. I den mån han låtit sig inspirerats av postkoloniala teorier har det skett på ett sådant sätt att det aldrig skymmer berättelsen. I stället fungerar de som redskap för att ställa vår tids frågor till det historiska materialet. Detta medför att boken känns relevant och spännande. Som berättelse är boken mer av en studie av resan, och delvis också resandet, än en biografi. Personen Hasselquist kommer man aldrig särskilt nära. Kanske är det heller inte möjligt med det tillgängliga källmaterialet och Silverbark är lyckligtvis så pass mycket akademiker att han utan att tveka avstår från vidlyftigare spekulationer om den olycklige resenärens inre liv. Vad man däremot kan sakna är resonemang om resans egentliga syfte, det vetenskapliga. Hasselquists mål var ju trots allt att beskriva växter, djur och mineraler, men ganska lite av den praktiska verksamheten syns i Silverbarks framställning.

Andreas Hellerstedt

Jyrki Siukonen, *Mies palavassa hatussa: professori Johan Welinin maailma* [Mannen i den brinnande hatten: professor Johan Welins värld], (Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006). 358 s.

Jyrki Siukonens bok *Mies palavassa hatussa* («Mannen i den brinnande hatten») är ingen traditionell biografi. Boken är, som underrubriken antyder, ett försök att förstå »Professor Johan Welins värld». Johan Welins liv (ca 1705–1744) var relativt kort, men originellt. Welin studerade och undervisade vid akademien i Åbo innan han påbörjade en europeisk bildningsresa som fortgick i nio år. Denna *grand tour*, som tog Welin från Marburg till Italien, England och Frankrike, fick dock ett dramatiskt slut då han plötsligt omkom i en brand efter en soaré med kortspel i Paris. Således hann Welin aldrig tillträda sin professur i filosofi i Åbo.

Siukonens bok är inte den första översikten över Welins liv. Det är dock lätt att instämma i Siukonens tanke att vår tid kanske har lättare att förstå en rastlös och nyfiken själ som hans. En mångsysslare som Welin hade i dag setts som en tillgång i yrkeslivet. Tidigare historiker har däremot varit mera böjda att stämpla honom som en okoncentrerad, orolig och överksam drömmare som utan tvekan hade talang men som aldrig lyckades blomma ut ordentligt.

Att kartlägga Johan Welins liv är besvärligt eftersom de dokument som vittnar om hans liv är få. Siukonen kan inte stödja sig på sådana källor som traditionellt används för att beskriva lärda mäns liv – det finns inga bevarade porträtt eller kända elever, inga märkvärdiga publikationer eller andra påfund av hans hand. Av Welins penna känner man endast till några brev och koncept, samt ett par dikter och avhandlingar som beskrivs kort i slutet av boken.

Det är genom att studera Welins *grand tour* som Siukonen vill fylla luckan i källorna. Den kvicke och språkkunnige Welin fann sig till rätta i en kosmopolitisk skara av lärda män och kvinnor, av äventyrare och andra individer på resande fot som möttes i ett Europa som under 1700-talet ofta visade sig överraskande litet.

Siukonens studie är skriven i en levande och engagerande stil som suger in läsaren i denna värld. Detaljrika beskrivningar av det dåtida Europas städer och lärda kretsar hjälper till i detta avseende. I början vandrar man till exempel med Carl von Linné genom den ännu ganska anspråkslösa universitetsstaden Åbo. Det är sent på kvällen och man får »akta sina steg, för det finns ingen allmän belysning i staden». I samma anda besöker man med Welin olika städer i Europa och får pröva på att »se» dem med hans ögon.

Avsikten med sådana skildringar är inte endast att få läsaren att leva sig in i texten, tanken är också att de platser och kretsar Welin besökte säger oss någonting betydelsefullt om honom själv. Welin är, som Siukonen formulerar det, »en gestalt i motljus» (s. 25), han visar sig ofta bara mellan raderna. Man kan exempelvis anta att hans framgångar i societeten vittnar om en social förmåga. Andra slutsatser kan dras ur hans egensinniga beslut att åka tillbaka till Paris trots skulder och fastän konsistoriet vid universitetet i Åbo krävde att han skulle ta upp sina undervisningsplikter. Paris måste ha blivit ett sannskyldigt hem för honom. Läsaren varnas för att lita på omdömen från illvilliga samtida. Det verkar nästan som om de originella platser och kretsar där Welin visade sig kunde ge mer pålitlig information om hans värld än de vittnesmål som direkt berör honom.

Idén är ganska förtjusande, och Siukonens sätt att tolka Welins historia som »ett album av tillfällesbilder» (s. 19) erbjuder en läsoplevelse med nästan visuella intryck. Med sina färder runtom Europa drar Welin samman Europas så kallade periferi och dess metropoler. Gestalter som uppträder under färden gör fascinerande intryck med sin originalitet och lekfullhet.

Det känns upptriskande att både Welin som person och hans tid presenteras som något gåtfullt fascinerande, som någonting som inte låter sig direktöversättas till vårt nutida språk. Ofta läser man studier över 1700-talets lärda män där huvudpersonen kunde förflyttas rakt in i vår tid utan att väcka någon större uppmärksamhet. Stundom slås man av de förbryllande likheterna mellan 1700-talets universitetsliv och vår egen tid – inte bara på grund av de eviga karriärstriderna och lärokonflikterna, utan också på grund av dåtidens åsiktsbrytningar om universitetets uppdrag och om polariseringen mellan å ena sidan vetenskap och bildning, å andra sidan samhällsnytta. Hos Siukonen framstår dock Welin och hans tid genomgående som värdefulla – också då hans val blir oförklarliga i våra ögon. Det är också ett erkännande av att en historisk individ inte riktigt kan analyseras eller förklaras till slut.

I själva verket kan hävdas att boken inte alls handlar om Welin. Siukonen verkar själv vara av denna mening. Enligt honom berör den snarare »ett vitt spektrum av sociala praktiker, excentriska diskussionsämnen och filosofiska debatter i Europa på 1730- och 1740-talet» (s. 17f.). Utifrån denna synvinkel kan Welin i första hand betraktas som en vägvisare in i 1700-talets lärda Europa och dess kuriösa diskussionsämnen – från föreläsningar av Christopher Wolff till sammanträden i Royal Society. Alternativa källor – såsom artiklar som publicerades i *Gentleman's Magazine* då Welin befann sig i London – hänvisas till för att skapa en bild av det som en resenär som Welin kan ha läst och gjort eller vem han kan ha träffat.

Denna metod lämnar rum åt läsaren att själv skapa sig en bild av hur det gick till. I gengäld leder det också till ett slags spekulation – Siukonen verkar antyda att just Johan Welin hade en särskilt hemlighetsfull personlighet. Likaledes verkar flera ur persongalleriet ha tagits med på grund av deras kuriositets- eller skandalvärde. En central plats får Linné och Maupertuis med sina Lapplandsresor, de båda Torneflickor som följde den senare till Paris och den lärda kvinnan Madame de Chatélet. Träffade Welin polyhistorn Mikhail Lomonosov, som vistades i Marburg samtidigt med honom, eller sin landsman, den ryktbare »jätten» Daniel Cajanus i London? När källorna är få riktar författaren i stället sin blick mot andra resenärer och vetenskapsmän, som kan betraktas som spännande exponenter för livet i ett svunnet tidevarv. Trots att dessa personporträtt förblir ganska ytliga, ger de djup åt Siukonens resonemang kring frågan om huruvida Welin representerar en »typ» (oli-

ka tolkningar och alternativa personlighetstyper ges i slutet av boken) eller om det tvärtom är hans »atypiska individualitet» som yttrar sig i hur han plötsligt börjar skapa sitt eget, oväntade öde. Oavsett vilket ger det boken en fångslande ton.

Päivi Maria Pibblaja

André Swanström, *Mystiker, präster och väckelsens arvingar: studier kring den österbottniska separatismen*, Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo akademi, Meddelanden 39, (Åbo 2007). 146 s.

André Swanströms bok innehåller sex studier med anknytning till radikala pietistiska rörelser i Österbotten under 1700-talets första halvdel. Den inledande studien söker tillämpa religionspsykologerna Lofland och Skonovds fyra olika omvändelsemotiv på de radikala pietisterna i Österbotten. Men det visar sig svårt att skilja mellan olika omvändelsemotiv och resultatet blir att det kan vara ganska svårt att omsätta religionspsykologiska kategorier i ett konkret historiskt material. Uppsatsen ger en konkret inblick i den andliga miljö som präglade anhängarna och hur de tillägnade sig teologiska tankar som knappast hade någon djupare förankring i regionen. Kontakterna med Sverige, inte minst med huvudstaden, där Eric Tolstadius gav inspiration, har varit betydande men samtidigt kan man fråga sig om det inte fanns en tidigare radikal finländsk tradition, som trädde i dagen genom Lars Ulstadius och Petter Schaefer. Denna kan ha traderats vidare och blivit en grogrund för de radikala tankarna i radikalpietismen.

I den andra uppsatsen – som handlar om trolldom och häxeri bland de radikala och landsförvista Eriksönerna, Jakob (1689–1737) och Erik (1695–1761) – nämns Ulstadius och hans tankar om trolldom. Den tredje uppsatsen handlar om ett våldtäktsfall där en svensk officer, Carl Linroth, förgripit sig på Kirstin Hansdotter, en separatistisk piga. Swanström söker spegla händelserna som ett möte mellan våldskultur och väckelsekultur. Att se det som en kulturkrock ger oss knappast mera insikt i skeendet än vad redovisade fakta ger. Det är ett fall bland många andra om vad som kunde hända och hände i krigets skugga där den starke och socialt överlägsne klarade sig bäst även om lagarna tillämpades som det var tänkt.

Prästens mångahanda uppgifter och växlande roller belyses genom kaplanen Israel Reinius livsöde. Med

viss förankring bland de radikala pietisterna förstod han att vända kappan efter maktens vindar och ta tillvara de praktiska möjligheter tiden erbjöd att driva nya verksamheter. Genom honom blomstrade fårskötseln i socknen.

I den femte uppsatsen tecknas en intressant av prästen Abraham Achrenius, som lämnade sitt ämbete gripen av radikalpietistisk kyrkokritik men som sedan åter blev präst och i sina nedtecknade »Continuationer» behandlade många aktuella teologiska frågor, vilka knappast hade kunnat komma ut i tryck. Genom att de spreds i avskrifter framstod han som vägledare för många. Swanström är angelägen att tolka sitt material med hjälp av teorier och bestämmningar från andra forskare. Han är mycket problemcentrerad. Det ger en spänst åt framställningen, även om läsaren kanske blir något tveksam när frågan om ledarskap bland väckelsens anhängare diskuteras utifrån hur ledarskapet förvaltades inom den judiska chassidismen.

Jag vill göra tre kommentarer till boken i dess helhet. Det nära sambandet mellan Sverige och Finland är i princip självklart men kanske något försummat när vi tänker på utvecklingen separat i Sverige och Finland. Österbotten har sin motsvarighet i Västerbotten och kontakterna var många, vilket även kommer fram i skildringen. Den andra kommentaren gäller det apokalyptiska medvetandet under denna tid. En ganska negligerad del av det pietistiska budskapet är det starka medvetandet om att man levde i de yttersta tiderna. Spener såg fram mot tidens slut med stora förväntningar. Han talade om »Hoffnung besserer Zeiten». Ändens tid skulle föregås av hemsökelse, krig och elände. Det var den tid som nu var inne. Krigen var ett tecken på detta och de trogna beredde sig på Kristi ankomst. Inför rätta förklarade Erikssönerna att de inte ville ha något att skaffa med kyrkan där Antikrist regerat i över tusen år och radikalpietister i Stockholm vittande om att de fått anvisning att ställa i ordning ett särskilt rum för dem som skulle samlas när Jesus kom. Också Lars Ulstadius och Peter Schaefer hävdade att Gud skulle grunda sitt rike i den tid de levde. Uppenbarelsebokens betydelse framgår i flera av bokens uppsatser, men man hade önskat att betydelsen av det apokalyptiska intresset lyfts fram som bakgrund till hur man upplevde tiden och varför man ville skilja sig från kyrkan. Den tredje kommentaren gäller de svårigheter som svenska läsare har att följa de undersökningar som publiceras på finska. I Finland har intresset och forskningen omkring radikalpietism varit mer levande än i Sverige. Därför hade det till exempel varit intressant att få veta mera om Sakari

Loimarantas avhandling om Erikssönerna. Om denna och andra undersökningar publicerats på engelska eller tyska hade det varit lättare att ta del av dem då de rimligtvis bygger på mycket material från svenska arkiv.

Swanströms bok ger en konkret och mångsidig inblick i den radikala pietismen i Österbotten och stimulerar säkert framtida forskning.

Harry Lenhammar

Janike Sverdrup Ugelstad, *Thi han blev en kunstmaler: Peder Aadnes og hans billedverden* (Oslo: Novus forlag, 2007). 227 s.

Som en del av Danmark–Norge ble Norge svært »danskefisert», men hos bondestanden levde fremdeles det »typisk norske». Bonden snakket norsk og brukte kniven til dekorasjon på samme måte som i middelalderen – sist Norge var selvstendig. I den økonomiske oppgangstiden etter 1740- og 1750-årene, som også kom bøndene til gode, utviklet folkekunsten seg raskt. Det ble da vanlig at velstående bønder, på samme måten som byfolk, fikk rom og løsøre dekorert.

Mellom cirka 1720 og 1770-årene dominerte rokokkostilen i vest-Europa. Norge tok godt i mot denne lekende og lette stilen og gjorde den til sin egen. Dette kan vi se i bevarte allegoriske billedfortellinger og abstrakte planteformasjoner som strekker seg over både vegger og tak i fornemme rom, og på bruksgjenstander som møbler og ølboller. I 1700-tallets Norge var kunstnerne fremdeles i all hovedsak ansett som håndverkere. De som kom fra byene var ofte laugsutdannet, mens på bygden var det ofte bønder som lærte av sine forgjengere å bli dekoratører eller *bilthuggere*. Som regel ble forlegg brukt i dekorasjonene, altså bilder, ofte fra Frankrike eller Italia, kopiert ved hjelp av kobberstikk eller trykk.

I denne konteksten ble Peder Aadnes (1739–1792) »Norges første kunstmaler». Ved siden av den relativt nyutgitte boken av Ugelstad som anmeldes her, er det skrevet noen artikler om Peder Aadnes' arbeider, blant annet forfattet av Kjersti Braanaas Moen (2004, 2005) og av Ugelstad selv. Janike Sverdrup Ugelstad er kunsthistoriker og konservator ved Norsk Folkemuseum, og har tidligere blant annet forfattet flere artikler, og hatt ansvar for boken *Portrett i Norge*.

Thi han blev en kunstmaler har seks kapitler, tematisk inndelt med beskrivende overskrifter og undertitler.

Den første del omhandler blant annet de kulturelle forhold rundt Peder Aadnes, både nasjonalt og internasjonalt, mens den andre delen tar for seg hans kunstnerskap i stor detalj. Ugelstad vil sette Aadnes' bilder inn i den større kunst- og kulturhistoriske sammenhengen, både norsk og internasjonalt. For å gjøre dette blir Erwin Panofskys teorier om underliggende meningsinnhold fra hans ikonologiske tolkningsmodell, samt Michael Baxendalls hypoteser om lesning av det historiske kunstverks/kunstners intensjon, brukt som rammer for den kunsthistoriske og kulturhistoriske lesning av verkene.

Rundt unionsoppløsningen i 1905 var det en økning i forskning rundt Peder Aadnes. Norske kunsthistorikere og kulturvitere søkte etter det »typisk norske,» og fant dette blant annet hos Aadnes. En av dem som skrev om Aadnes, var Norges første professor i kunsthistorie, Lorentz Dietrichson (1834–1917). Han mente det var sannsynlig at Aadnes hadde hatt en læretid i utlandet, basert på hans kontinentale teknikk og billedserier. Dette påpeker Ugelstad er feil, og vi har i dag skriftlige kilder på at Aadnes hadde sin formelle opplæring hos den danskfødte Niels Thaanning (1732–1779) i Christiania.

Peder Aadnes var født odelsgutt og ble i tillegg kunstner. Som 15-åring kom han i kontakt med to menn som formet hans interesse for kunst, og som ble et springbrett i hans utvikling som maler. Eggert Munch (1685–1764) med sine portretter ga ham stor kunstnerisk inspirasjon og sognepresten i Land, Niels Dorph (1709–1786), skulle senere gi Aadnes flere oppdrag i løpet av de 30 årene de kjente hverandre.

I bokens første kapittel blir grunnlaget for Aadnes' kunstnerskap undersøkt gjennom skriftlige kilder, både hans egne og andres. Spesielt interessante er hans regnskapsbøker som gir oss et innblikk i hans kundekrets og utvikling. Etter bokens innledende del hvor Aadnes blir introdusert, tar forfatteren for seg den kulturelle konteksten i Europa på 1700-tallet. Hun påpeker at Aadnes' kunst ikke oppstod i et kulturelt tomrom, men må sees i sammenheng med de øvrige europeiske strømninger, spesielt fra Frankrike hvor rokokkoen oppstod.

I Frankrike skjedde det et skifte i den kunstneriske praksis da det sosiale tyngdepunktet endret seg fra et eksklusivt hoffmiljø til et mer åpent borgerlig miljø. Dette skapte mer arbeid for dekoratører, snekkere, møbeltapetserere og malere, fordi de nye samfunnsklassene ønsket å dekorere sine hjem i den nye og lettere rokokkostilen. Et typisk element som gikk igjen i rokokkodekorasjonene var skjullet, *rocailen*, et typisk element vi

ser på møbelornamentikk som speil, stoler, kister og billedrammer, også i Norge. Et annet viktig kjennetegn i rokokkostilen var brytningen med den tidligere symmetrien til en nå asymmetrisk leken form, og den nye lette blomsterranken med bladverk og elegante rytme. Også klesmoten forandret seg mot et mer feminint og luksuriøst uttrykk. Ugelstad viser til at Frankrike blir sentrum for den nye kunstinstitusjonen med den regelmessige *Salon* i Louvre. Her ble det invitert til debatt og offentlig meningsutveksling.

En av rokokkoens pionerer, som blir trukket fram av Ugelstad, er den franske maleren Antoine Watteau (1684–1721). Hans bilder fokuserte på amorøse og pastorale scener hvor drømmen og lengselen alltid er til stede. Hans bilder, som Ugelstad betegner som »malte refleksjoner over samtidens nytelsessyke, svermeriske livsførelse» (s. 40) fikk stor betydning for den europeiske malerkunsten. I Watteaus bilder, som ellers i rokokkoens bildespråk, var allegorien viktig, og han var den som først introduserte husken som et motiv i kunsthistorien, et symbol på fysisk kjærlighet mellom mann og kvinne. Bildene var svært sensuelle med sterke erotiske innslag, og med personer fra det franske overklassemiljøet.

Ugelstad gir konkrete eksempler på hvordan vi kan se likhetstrekk mellom Watteaus bilder og verkene til Aadnes. Dette gjaldt bruken av klassiske ruiner og eksotiske byggverk som »kulisser,» stor vektlegging på klærnes rolle og funksjon samt en urban, parkmessig anlagt natur. Det var i stor grad takket være kobberstikket at den innflytelsesrike franske kunsten kunne sees forskjellige steder i Europa. Mange av Watteaus bilder ble gjort tilgjengelig som kobberstikk etter hans død, og slik kunne de inspirere og kopieres også i Norge. Det var i følge Ugelstad forventet at både verksteder og enkeltkunstnere var i besittelse av et godt utvalg grafiske trykk som de kunne kopiere og anvende til sine egne formål. I den sammenheng var Johann G. Hertels (1700–1775) utgave av *Iconologia* fra 1772 svært viktig. Dette var et oppslagsverk med illustrasjoner og beskrivelser av de ulike allegoriske bildelementer som kunstnere benyttet seg av.

Når det gjelder rokokkomaleriet i Norge trekker forfatteren frem et par verk, blant annet Mathias Blumenthals veggdekorasjoner fra 1760 for generalkonsul Henrik Jansen Fasmer i Bergen (nå i Bergen Kunstmuseum). Disse veggdekorasjonenes billedprogram er både historiske og allegoriske. Ugelstad påpeker at det ikke bare var veggdekorasjoner og hele rom som ble bestilt. Bønder og embetsmenn fra landet skaffet seg

på 1600- og 1700-tallet bemalte gjenstander som ølboller og kanner med enkel sjablongmessig dekor. Slike dekorerte bruksgjenstander var allerede på møte flere steder i Europa. At Peder Aadnes selv ikke dekorerte slike småting, men holdt seg til store gjenstander, setter Ugelstad i forhold til hans kundekrets som hadde godt med midler til å investere i oppgradering av hjem, innbo og kjøretøy. Aadnes benyttet seg av den norske rosemalingen som hadde sin utbredelse parallellt med hans egen karriere, men lærte samtidig det moderne rokokkomaleriet og blandet disse to. Forfatteren påpeker i denne forbindelse den unge Aadnes' møte med Eggert Munch og den fysisk nærheten til Christiania bidro til å styre ham mot et mer bypreget, og kanskje en mer prestisjepreget form for dekor.

Ugelstad påpeker igjen at kunstverk, også i Norge, ikke ble dannet i et vakuum, men var underlagt bestemte strukturer av både historisk og kulturell karakter. Det er i denne sammenhengen hun trekker frem Michael Baxendalls teorier fra 1985. Ved å studere og analysere Aadnes' regnskapsbøker og brev, samt undersøke det som er mulig å lære om de oppdragsgivere han hadde, satt i sammenheng med kunstverk, vil forfatteren gi et inntrykk av hva personene som var kunder av Aadnes hadde av bakgrunn, og hvordan de forholdt seg til kunst og kultur i annen halvdel av 1700-tallet. Det viser seg at oppdragsgivernes økonomiske situasjon var god, og at de var lesekyndige. For eksempel viser sogneprest Peter Munchs skifte den 17. januar 1803 en liste med navnet på flere av hans 72 bøker. Dette, indikerer forfatteren, viser til hva en opplyst prest hadde av interesser i annen halvdel av 1700-tallet. Sogneprest Munch eide også en rekke malerier og et *camera obscura*. Etter hvert inkluderte Peder Aadnes' kundekrets også dem som den gang rangerte over bondestanden, i tidens hierarkiske samfunnsoppbygging.

At Aadnes etter hvert blir en *kunstner* (ikke *båndverker*) settes i sammenheng med hans mestring av flere sider av malerfaget. Dette inkluderer veggdekorasjoner og spesielt portretter, i tillegg til dekorasjoner av sleder, kister og skap som han gjorde i starten. Årene 1774–1781 omtaler Ugelstad som Aadnes' glansperiode, hvor han malte veggdekorasjoner i fem, kanskje seks, store rom.

Ugelstad understreker Aadnes' utdanning. Han kunne skrive godt og eide en mengde bøker av ulikt slag. Litteratur, og i forlengelse dannelse, må ha vært viktig for Aadnes. Han ønsket å heve seg sosialt. Dette ser vi i hans regnskap: Aadnes eide vinglass med sitt

monogram PAA ingravert, han eide to musikkinstrument og brukte penger på moderne klær. Dette forbinde Ugelstad med en vilje til å opptre mer på likefot med sine kunder.

I de tre første kapitlene behandler Ugelstad konteksten rundt Peder Aadnes virke. I bokens fjerde del tar hun for seg to viktige aspekter ved hans kunstnerskap: kirke dekor og slededekor.

Kirken hadde flere funksjoner. I tillegg til den religiøse var kirken et viktig samlingspunkt for informasjon og kunngjøring. Kirkene Aadnes arbeidet i inkluderte Nordsinni kirke, Austsinni kirke og Lunde kirke, hvor Aadnes utførte sine største og beste kirkearbeider. På prekestolen i Lunde kirke malte han de fire evangelistene. Til dette brukte han kobberstikk som forlegg; evangelistene er malt som kopier etter Egbert van Panderens stikk etter maleren Pieter de Jode fra Amsterdam. Samtidig påpeker Ugelstad at vi her lett kan spore Aadnes' bakgrunn som dekorasjonsmaler: det er et folkelig, ikke akademisk preg over evangelistene og symbolene deres.

Kjøretøy, da som nå, hadde stor status og sledene var et av datidens viktigste statussymboler i det landlige Norge. I løpet av 1700-tallet ble de flotte sledene dekorert med det moderne rokokkomotiv, som skjell, blomster og ranker. I Aadnes' regnskaper er det referert til 59 sleder. Alle lag av befolkningen ser, ifølge forfatteren, ut til å ha bestilt sleder, men prisen varierte stort.

Også husenes interiører skulle, som nevnt, dekores. Hele rom ble malt, eller tapetsert, med bilder og farger. Disse dekorerte veggflatene skapte en god ramme rundt 1700-tallets selskapelige samvær. Aadnes malte romdekorasjonene på tre, noe som var vanlig. Det som ikke var like vanlig var hans måte å plassere motivene. Han foretrakk en stram feltinndeling, ofte innrammet av en bred list. Noen av hans yndete motiv var jaktscener, hyrdestykker, vakre landskap og allegoriske uttrykk hentet fra historie, mytologi og klassisk diktning. To av hans viktigste bestillingsverk ble utført på Hesselberg gård ved Norderhov og Bjellum gård ved Hadeland.

Baxendalls teori om kunstnerens intensjon blir igjen trukket fram i analysen av stuedekorasjonen på Hesselberg gård, noe Ugelstad underbygger med de tallrike kildene rundt disse verkene. Motivene forestiller de fire årstider, gamle og velkjente, men stadig aktuelle motiv. Valget av nettopp dette motivet setter Ugelstad i en større kontekst. Først tidens preferanse for *fortellingen*, billedserien hvor veggene ble

dekorert med en sammenhengende serie av motiver. For det andre tidens nyvakte og endrede interesse for *naturen*, hvor hun nevner fornuftens forkjempere Isaac Newton og John Locke. Et tredje element som blir trukket frem er Aadnes og oppdragsgiveren Hesselbergs kjennskap til *allegorien*, arvet av rokokko etter barokken hvor de fire årstider hadde en sentral posisjon. Tretten veggfelt ble dekorert, innrammet hver for seg av en bred turkisfarget list. Dette var et stort oppdrag, det største Aadnes så langt hadde påtatt seg. Han hadde heller ikke forlegg for hele billedsyklusen. Noen av bildene kan påvises bruk av forlegg, andre, hevder Ugelstad, er rimeligvis basert på kunstnerens egne betraktninger.

Aadnes fikk oppdraget på Bjellum gård etter at oppdragsgiveren Borch hadde sett hans arbeid i »Hesselbergstuen». Oppdraget på Bjellum hadde flere billedfelter, om enn i mindre format: 15 bilder i tre billedserier: de fire årstider, de fem sanser og tre topografiske skildringer av liv og arbeid på Bjellum med gården som sentrum. I billedserien om de fem sanser er forbildene påvist: Aadnes brukte forlegg fra kobberstikkene fra Hertels versjon av *Iconologia*.

Ugelstad benytter seg av Erwin Panofskys ikonologiske tolkningsmodell i analysen av den allegoriske billedserien om de fem sanser. Dette er for å vise hvordan bildene må ha vært beskuet av 1700-tallets betraktere, og hvordan bildene vitner til tidenes tanker rundt filosofi og kultur.

Fra starten av boken, hvor møtet mellom Aadnes og Eggert Munchs og hans portretter ble beskrevet, har nettopp denne sjangeren vært trukket fram av forfatteren som siste instans i Peder Aadnes' utvikling til å bli en *kunstner*. Det er registrert 26 portretter av Aadnes.

Blant dem Aadnes malte portretter av, var sogneprest Peter Munch og hans kone Christine, oldeforeldrene til maleren Edvard Munch som senere arvet bildene. Peter Munch er fremstilt i tidens moderne parykk, bakgrunnen er mørk og den dominerende prestedrakten gir ham et »ruvende» inntrykk. Rammen i rokokkostil skal være laget av Aadnes. Ugelstad påpeker at stand og posisjon ble vektlagt, ikke menneskeskildringen. Portrettet av Christine Munch viser til hennes selvforståelse og stand. Hun er kledd i siste mote fra Christiania og København, både i kjole og parykk. Peter Munch var svært fornøyd med resultatet, det var han som forfattet de fine ordene på Peder Aadnes' gravstein som Ugelstad innleder boken med, og som inkluderer bokens tittel: *Thi han blev en kunstmaler*.

Avslutningsvis trekker Ugelstad frem et selvportrett av Peder Aadnes. Hun påpeker at han her fremstiller seg selv som kunstner. Han er ikledd kostbare klær, moderne parykk og har et selvsikkert blikk mot betrakteren, en stolt mann. I en alder av 40 var han på høyden av karrieren sin. Ugelstad påpeker at det mot siste del var som portrettmaler at Aadnes var mest ettertraktet, og at hans stil, som moten for øvrig, begynte å bevege seg vekk fra den overdådige rokokkostilen, mot Louis-seize stilen. Peder Aadnes døde brått av sykdom i 1792, og etterlot seg konen Ingeborg og fire barn.

Ugelstad skriver innledningsvis at Peder Aadnes' bilder gir interessante glimt inn i tidens europeiske kultur. Dette gjør de ved å skildre dans, musikk, selskapsliv, moter og allegorier. For best å forstå Aadnes' kunstnerskap ble skriftlige kilder omhandlende ham selv og hans kundekrets nøye gjennomgått i forbindelse med et utvalg verk.

Da Aadnes i stor grad malte i rokokkostilens formspråk, blir denne stilens internasjonale kontekst beskrevet, og Watteaus tilsynelatende innflytelse. Også andre europeiske tanker i samtiden blir trukket frem, med viktige 1700-tallsteoretikere som Denis Diderot, John Locke og Isaac Newton. Av dagens teoretikere bruker Ugelstad Erwin Panofsky og Michael Baxandall for å lese Aadnes' verk inn i sin samtidskontekst og for å få en forståelse av kunstnerens intensjon og de valg han gjorde.

Boken er oversiktlig og språket flyter lett. Faglige termer blir raskt og enkelt forklart, reproduksjonene i boken er av svært høy kvalitet. Ugelstads beskrivelser av Aadnes' verk er gode, og hun fletter fint inn den større nasjonale og internasjonale kontekst rundt bildene Aadnes.

En større grad av problematisering kunne ha gjort dette til en enda bedre fagbok. Særlig savnes en diskusjon rundt begrepene *kunst* og *kunstner*, og synet på dette på 1700-tallet, fordi det er gjort et poeng av at Aadnes er Norges første kunstmaler. En grundigere diskusjon rundt bruken av Baxandall og Panofskys teorier hadde også vært fordelaktig, det samme gjelder kontekstualiseringen av de internasjonale strømningene som blir litt overfladisk. Boken mangler også en illustrasjonsliste og en bedre referering til illustrasjonene, dette ville gjort lesingen litt lettere.

Samtidig er dette en bok for både den faglige interesserte kunsthistoriker og andre mer generelt interesserte. Ugelstads kilder er varierte og godt dokumenterte, bruken av fotnoter er begrenset og forstyrrer ikke

lesningen. Et personregister gjør det også lett å finne frem til bestemte deler. *Thi han blev en kunstmaler* er i all hovedsak en fin bok for alle som er interessert i Peder Aadnes' verk, eller generelt den norske malertradisjon på 1700-tallet.

Camilla Christin Nedreaas Haukedal

William Urban, *Bayonets for Hire: Mercenaries at War, 1550–1789* (London: Greenhill Books, 2007). 304 s.

Legosoldatens roll i det tidigmoderna samhället var paradoxal. Värvade knektehopar utgjorde utan tvivel en av periodens värsta bedrävelser samtidigt som de bidrog till uppkomsten av den moderna staten och professionaliseringen av militäryrket. William Urban, professor i historia vid Monmouth College i Illinois, försöker driva tesen att legoknektarna rentav var en oundviklig faktor i utvecklingen från medeltid till modern tid. (Boken är en uppföljare till samme författare *Medieval Mercenaries. The Business of War*, 2006.)

Med tanke på att forskningen i dag knappt vet någonting om dem, och att det råder en uppenbar brist på problematiseringar av legoknektetsbegreppet, så borde det här ha varit ett välkommet bidrag till ett eftersatt forskningsområde. Boken ägnar dessutom ett inte obetydligt utrymme åt svenska förhållanden – bland annat handlar ett helt kapitel om stora nordiska kriget – vilket naturligtvis väcker än större intresse.

Inledningens svepande frågeställningar är intressanta och väcker läsarens förväntningar. Särskilt träffande är de paralleller som görs mellan uppkomsten av organiserade entreprenörer, som tillgodosåg furstarnas behov av värvat krigsfolk i tidigmodern tid, och dagens växande problem med privata så kallade säkerhetsbolag, som säljer sina tjänster till regeringar på en global skala. Från att ha varit ett obskyrt U-landsfenomen har den västerländske legosoldaten de senaste decennierna haft en framgångsrik återkomst, inte minst i Irak och Afghanistan.

Ämnets aktualitet motiverar därför mer än väl bokens tillblivelse. Historien lär oss nämligen, påminner Urban, att samhället har haft svårt att göra sig av med legosoldater när de väl etablerat sig. För dem som har kriget som arbetsplats och inkomstkälla blir det en självbevarelsedrift att dra ut på stridigheterna så länge som möjligt. Erfarenheterna från 1600- och 1700-talets storkrig vittnar om att krig lätt kan bli ett

självändamål i sig om makten över krigföringen råkat i privata arméentreprenörers händer. Nya konflikter föds ur gamla och freden blir ett önskat tillstånd.

Urban skjuter dock högt över målet. Först och främst är själva framställningsformen en besvikelse. I stället för att följa den uppenbara röda tråden genom texten försvinner författaren ut i långa vindlande sidospår. Resultatet blir ett enda långt rabblande av händelser och personer utan någon tydlig disposition; rubriker och innehåll hänger inte ihop och trots att boken i grund och botten är kronologiskt upplagd gör Urban förvirrande hopp i tid och rum genom kapitlen. Texten är dessutom överhopad av många ovidkommande och okritiskt återberättade anekdoter som varken höjer förtroendet för författaren eller bidrar till att öka läsvärdet; tvärtom uppvisar Urban genomgående en förvånansvärt låg källkritisk vaksamhet.

Urban behandlar stundtals mycket intressanta företeelser som belyser ämnet, och det är obegripligt varför boken inte formats tematiskt, vilket varit långt bättre än den osammanhängande textmassa som nu föreligger. Urban tar bland annat upp de risker det kunde innebära att hyra in legosoldater. Att värva ett krigarfölje kunde vara som att bjuda in ett rövarband på gästabud. Befriade från abstrakt tankegods som lojalitet och moral löpte de skrupellösa krigarna ofta amok bland civilbefolkningen, oavsett om denna lydde under den furste de stred för eller emot. Det hände också att legosoldater som var missnöjda över arbetsförhållanden eller utebliven sold beslagtogs slott och befästningar som pant eller till och med tog sin arbetsgivare som gisslan tills betalningskrav och fordringar var tillgodosedda. Sedan var det ett välkänt problem att legosoldater lättvindigt bytte sida allt eftersom krigskonjunkturerna svängde.

Här väcks givetvis många intressanta frågor. För samtidigt som legosoldater aldrig tjänade på att offra sina liv i krig fanns en yrkes stolthet som, under de rätta betingelserna, kunde få dem att slåss till siste man även i hopplösa strider. För trovärdigheten i sin verksamhet måste dessa affärsmän stundom våga livet. Men sådana frågor följs aldrig upp i Urbans bok.

Någon egen forskningsinsats bjuder Urban heller inte på. Förutom ett magert urval tryckta källor består den korta referenslistan endast av sekundärlitteratur. Herbert Langers historia om det trettioåriga kriget, som på ett förtjänstfullt sätt belyser legoknektar ur en kulturhistorisk aspekt, lyser med sin frånvaro. Framställningen är dessutom huvudsakligen fixerad vid europeiska förhållanden. Här saknas jämförelser med

parallella system på andra håll, till exempel Kina och Japan. Något som endast snuddas vid är också de infödda män som värvades runtom i världen i de europeiska kolonialkrigen, främst i Nordamerika, Indien och Afrika.

Värst av alla bokens många svagheter är dock den bristande faktakontrollen och källkritiken. Urbans ansats att inbegripa Sverige och de nordiska konflikterna i boken är föredömlig men så pass full av sakfel och missförstånd att framställningen gränsar till fiktion. En inledande karta med titeln »European battles 1550–1789» har bland annat med de för svensk del okända fältslagen (utan årtal!) vid Dorpat, Grodno och Fredriksten. Där nämns också ett visst slag vid Stängebrö samt en svensk fästning vid namn Rügen. (Den första uppgiften bottenar givetvis i ett stavfel. Det andra kan däremot bero på en missuppfattning då Rügen metaforiskt har kallats för »Stralsunds främsta fästning».) Flera viktiga bataljer, som Narva, har utelämnats liksom alla krigshändelser under Karl X Gustav, Karl XI och perioden efter stora nordiska kriget. Felaktigt, men åtminstone konsekvent genom hela boken, använder Urban namnet Livland för att beskriva hela det svenska Baltikum – ett fel som förefaller synnerligen märkligt med tanke på Urbans uppenbart stora intresse och kunskap för den Tyska ordenstatens historia. Således inträffar en rad händelser som aldrig har utspelat sig i Livland just där, till exempel slaget vid Narva och grundläggandet av S:t Petersburg!

Händelser och personer sammanblandas återkommande med varandra. Urban begår det klassiska felet att missta livländarna J. R. Patkul och O. A. Paykull

med varandra, vilket lett till att den förre befinner sig på flera platser samtidigt och den senare alls inte finns med. Fältmarskalken Ogilvie, som tjänade i den ryska armén, får en framträdande roll i belägringen och slaget vid Narva fastän han i verkligheten inte gick i rysk tjänst förrän fyra år senare. Flera personer nämns under loppet av några sidor med olika stavning av namnet, till exempel den berömde Boris Sjeremetjev, som får heta Sheremetev (s. 189), Shermentov (s. 192) och Shermetov (s. 193). Slutligen kan också nämnas det märkliga i att Urban utan att upptäcka det själv har förlagt Karl XII:s Grodno kampanj och slaget vid Fraustadt till både 1704 (fel) och 1706 (rätt), vilket resulterat i att händelseförloppet så gott som identiskt upprepar sig två gånger inom spannet av ett par sidor. Och så vidare.

Den stora mängden sakfel, inkonsekvenser, missförstånd och vantolkningar raserar så gott som fullständigt förtroendet för hela boken. Det går helt enkelt inte att lita på att sakuppgifterna stämmer, och då blir också slutsatserna – hur intressanta dessa än må vara – opålitliga.

Sammanfattningsvis måste sägas att *Bayonets for Hire* inte lever upp till förväntningarna. Den består av en bedrövlig textmassa mellan två mycket intressanta inledande och avslutande kapitel. Historien om legoknektar i tidigmodern tid förblir – tråkigt nog – oskriven.

Oskar Sjöström

Medverkande

Fil. dr Mikael Alm, Uppsala; mag. art. Ernst Bjerke, Oslo; prof. em. Sven Björkman, Sigtuna; prof. Gunnar Broberg, Lund; fil. dr Marie Lindstedt Cronberg, Lund; fil. mag. Elena Dahlberg, Uppsala; doc. David Dunér, Lund; doc. Sabrina Norlander Eliasson, Rom; fil. dr Peter Ericsson, Uppsala; fil. dr Kristina Fjelkestam, Umeå; fil. mag. Tilda Maria Forselius, Göteborg; fil. mag. David Hallbeck, Uppsala; Førstekonsulent Camilla Christin Nedreaas Haukedal, Bergen; fil. dr Andreas Hellerstedt, Stockholm; fil. mag. Agneta Helmius, Uppsala; fil. dr Lars Holm, Lund; fil. dr David Håkansson, Lund; prof. em. Inge Jonsson, Saltsjö-Duvnäs; fil. dr Mattias Legné, Visby; prof. em. Harry Lenhammar, Uppsala; doc. Patrik Lundell, Lund; fil. dr

Ville Lähde, Tampere; prof. Mats Malm, Göteborg; fil. dr Margareta Nisser-Dalman, Uppsala; fil. dr Carola Nordbäck, Åbo; doc. Jonas Nordin, Stockholm; fil. dr Kenneth Nyberg, Göteborg; doc. Martin Olin, Stockholm; fil. dr Jessica Parland-von Essen, Helsingfors; doc. Jyrki Paasikoski, Helsingfors; fil. mag. Mikael Pettersson, Lund; fil. mag. Päivi Maria Pihlaja, Helsingfors; fil. dr Christine Quarfood, Göteborg; Lic. Phil. Ville Sarkamo, Jyväskylä; fil. mag. Oskar Sjöström, Stockholm; cand. mag. Allan Sortkær, Aarhus; fil. dr Peter Sjökvist, Uppsala; prof. Liisa Steinby, Turku; fil. dr Henrika Tandefelt, Helsingfors; fil. mag. Gunilla Törnvall, Lund; fil. dr Patrik Winton, Uppsala; fil. dr Joachim Östlund, Lund.